

Наукове товариство «Атенеум»
Наукове товариство студентів та аспірантів історичного факультету
Київського національного університету імені Тараса Шевченка

ГАРДАРІКА

*Матеріали
Всеукраїнського конкурсу науково-популярних статей*

Харків
«Право»
2015

УДК 908
ББК 26.891
Г68

Рецензенти

О. П. Гончаров, кандидат історичних наук, доцент (Київський національний університет імені Тараса Шевченка);

Н. В. Терес, кандидат історичних наук, доцент (Київський національний університет імені Тараса Шевченка)

Редакційна колегія:

І. В. Постольник (відп. секретар), Є. С. Браїлян, Я.В. Дмитрук, О.О. Житкова, О. Р. Магдич, Н.В. Павлюк, І.А. Фоміна.

Відповідальний за випуск *Вадим Кушніков*

Гардаріка : матеріали Всеукр. конкурсу наук.-популяр. статей / редкол.: І. В. Постольник та ін. – Х. : Право, 2015. – 252 с.
Г68

ISBN 978-966-458-803-1

У збірнику представлено матеріали Всеукраїнського конкурсу науково-популярних статей «Гардаріка», який відбувся у 2014 році. Проект було спрямовано на популяризацію наукових досліджень краєзнавчого характеру. Збірник містить найкращі роботи, які взяли участь у конкурсі.

Для студентів, науковців, викладачів та тих, хто цікавиться історією.

УДК 908
ББК 26.891

© Наукове товариство «Атенеум», 2015

© Наукове товариство студентів та аспірантів історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка, 2015

© Видавництво «Право», оформлення, 2015

ISBN 978-966-458-803-1

Зміст

Передмова	5
-----------------	---

Пізнаючи минуле українського села

Анатолій Дідківський	
Кожному мила своя сторона	8
Тарас Барабаш	
Село, що було містом: минувшина Старого Добротвора за часів Польської Корони та Речі Посполитої.....	21
Катерина Грідіна	
Соціально-економічний розвиток села Тернова Чугуївського району Харківської області у 1965–1990-х роках XX ст.	36
Інна Шугалёва	
История исчезнувшего храма.....	46

Розмаїття українських містечок

Сергій Гуменний	
Скала над Збручем: 800 років історії.....	52
Ярослав Іванов	
Онуфріївка.....	67
Ольга Пархоменко	
15 років забуття: історія виселеного містечка Поліське.....	76
Ігор Постольник	
Історія Брусилова – наймолодшого районного центру Житомирщини.....	88
Ігор Сердюк	
Ратушні містечка Гетьманщини XVIII ст.: поміж маленьким містом і великим селом.....	94
Михайло Ломоносов	
Короткий нарис історії Варви: від найдавніших часів до 20-х рр. XX ст.	105

Михайло Ломоносов	
Родина дворян Лисянських у XVII – XIX ст	110
Роман Михальчук	
Мізоч на Рівненщині: історія та сьогодення.....	120
Роман Михальчук	
Голокост мізоцьких євреїв.....	136
Олена Кужельна	
Вибрані сторінки з історії розвитку освіти в містечку	
Вороніж Глухівського повіту Чернігівської губернії.....	148
Микола Бривко	
«Місто миру»: зародження та становлення міста Сніжне.....	158
Володимир Гула, Оксана Гула	
Загадкова історія містечка Жашків.....	168
Тетяна Мацьків	
З історії міста Заліщики.....	175
Анжеліка Шевель	
Місце Глухова в збереженні етнокультурної	
та природоохоронної спадщини України.....	184
Роксолана Кузишин	
З попелу забуття. Червоногород	192

Видатні діячі українських земель

Орися Вознюк	
«Життя та діяльність володимирського	
князя-книжника Володимира Васильковича	
та його дружини Ольги Романівни»	201
Вікторія Короткевич	
Академік Василь Кричевський – директор Миргородського	
художньо-промислового інституту.....	212
Людмила Метка	
Невідомі сторінки життя майстра українського гончарства	
Василя Омеляненка	225
Богдан Янович	
Олександр Цинкаловський – історик, археолог, краєзнавець	239

ПЕРЕДМОВА

За час свого існування людство сформувало різноманітні форми компактного проживання населення. Починаючи з невеликих поселень із захисним валом населені пункти розвивалися, збільшуючись у розмірах та урізноманітнюючи функції. Виокремлення міст, старт процесів урбанізації вели до кристалізування урбанізації, виникли особливості культури та життя в рамках різних типів населених пунктів. Відбувся процес регіоналізації, формувалися чіткі міжрегіональні зв'язки, відбувався розвиток суспільства та економіки.

Завжди існував інтерес до того локалізованого місця, де люди проводили своє життя. Це зацікавлення реалізовувалося в мистецтві, музиці, поезії. Особливого значення набувала колективна пам'ять та ставлення до рідного краю, малої батьківщини. Згадки про місто або село, де людина народилась, де жили її батьки та пращури, де пройшли дитинство та юність, є тією емоцією, яка дає поштовх до творчості, в тому числі написання історичних наративів.

Саме тому серед історичних дисциплін чільне місце посідає історичне краєзнавство. Після тривалого періоду свого внутрішньо дисциплінарного розвитку воно постає як інтегрований науковий напрям, що займається дослідженням історії, природи, населення, господарства та багатьох інших нюансів в рамках певної окресленої частини країни, міста та села. В межах краєзнавства відбувається зближення природничого та соціогуманітарного наукового знання. Своєрідна феноменальність предмету краєзнавства полягає в тому, що в його рамках існують передумови для руйнування бар'єрів між професійною історичною наукою та ентузіастами-аматорами, предметно-об'єктне поле є відкритим для досліджень і залучає значну кількість авторів. Досягнення краєзнавства складають фактологічну основу для розвитку історичної регіоналістики, етнології та історичної науки загалом.

Окрім наукової діяльності краєзнавство є вдалою формою для науково-популяризаторських ініціатив. За своєю природою краєзнавчі студії є мозаїкою, в якій дрібні локальні сюжети складають загальну картину історичного минулого. Критики можуть зазначити, що подібнення не є доречним в історичній науці, але, як підтверджує прак-

тика, важливість таких дрібниць визначається часом. Саме тому праця краєзнавців залишається важливою з огляду на перспективи розвитку історичної науки XXI століття. Історична наука дедалі більше використовує поліваріантність у підході до вибору тем, звертає увагу на проблеми соціальної та культурної історії в локальному вимірі.

Краєзнавство в Україні має власні історію існування та традиції. Отримавши потужний розвиток протягом XIX – на початку XX століття, як і багато інших дисциплін, історичне краєзнавство зазнало репресій з боку радянської влади. Але поступальний розвиток вдалося зберегти та навіть вдосконалити методологічний інструментарій, популяризувати та залучити до вивчення, охопити історію багатьох куточків українських земель. На території України налічується більш як 30 тис. великих та малих населених пунктів. Значна частина цих населених пунктів має понад тисячолітню історію. Отже, краєзнавча тематика має значні перспективи подальшого розвитку. В умовах світової глобалізації особливого значення набувають дослідження локальних особливостей, адже умови сучасності вимагають не тільки посилення світових інтеграційних тенденцій, а й вдумливого вивчення існуючих регіональних особливостей, локалізованих процесів з метою покращення взаємодії таких складних структур як сучасна економічна та політична системи.

Ідея реалізації всеукраїнського наукового проекту «Гардарікі» виникла через прагнення популяризувати історико-краєзнавчі дослідження. Врахувавши дискусії, що виникли стосовно окреслення предмету та об'єкту проекту, було вирішено зосередитись на невеликих містах, районних центрах, селах. Історія великих та значущих міст вже давно посіла чільне місце в українській історіографії. В умовах сучасного нам розвитку історичної науки особливої ваги набувають дослідження, що присвячені проблемам регіональної історії, малих спільнот та колективної пам'яті.

В рамках проекту ми прагнули залучити наукову громадськість до проблем локальної історії, урбаністики та краєзнавства. Звернути увагу на особливі риси того чи іншого періоду, представити нові сюжети історичного минулого. Створена стійка дослідницька традиція написання історії того чи іншого населеного пункту, що наразі виглядає

в такій хронологічній послідовності: археологічні пам'ятки – середні віки – козаччина – новий час – СРСР – незалежність потребує доповнення та розкриття забутих з тих чи інших причин сторінок історії. Крім цього, кожен день сучасного нам світу створює нові мотиви для наукових досліджень та тих чи інших проблем. Дослідження нових сторінок історії з використанням різноманітних методів та підходів, з новими запитаннями до джерел створює можливості для формування нових оригінальних праць та популяризації історичних знань.

Авторам було запропоновано науково-публіцистичний стиль. На наше глибоке переконання він має зацікавити широку аудиторію читачів, полегшити та спростити сприйняття тексту. Тим більше, що останнім часом ми маємо надзвичайно мало прикладів успішних, а що найбільш важливо, адекватних публіцистичних викладів історичного минулого. Існування в рамках проекту саме такої форми викладу мало залучити якомога більший перелік тем та авторів.

Представлений на розсуд читача збірник є результатом праці цілого ряду авторів. Для нас надзвичайно приємним став той факт, що одними з найперших до проекту долучилися дослідники з Східної України, згодом проект набув характеру всеукраїнського та надзвичайно різнопланового. Цей факт засвідчує популярність краєзнавчої проблематики в дослідницьких колах та опрацювання цієї проблематики. З огляду на результати цієї ініціативи оргкомітет розглядає можливість подальшого розвитку ініціатив такого характеру.

Реалізація проекту була б не можлива без підтримки. Оргкомітет проекту щиро вдячний декану історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка Івану Патриляку та Дмитру Кулібабі за допомогу в реалізації проекту. Також ми вдячні колективу кафедри етнології та краєзнавства університету Шевченка за допомогу при рецензуванні збірника, а також всім нашим колегам за підтримку та цінні поради, які стосувалися реалізації проекту.

ПІЗНАЮЧИ МИНУЛЕ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛА

Анатолій Дідківський

Кожному мила своя сторона ...

Даний нарис є спробою дослідити історію колись великого та заможного, а тепер – приреченого на вимирання села. Гамір нинішнього століття не в силах стримати відлуння тих подій, які відбулися в минулому, бо існує людська пам'ять. Автор намагається повернути минуле свого рідного краю нащадкам тих, хто жив задовго до нас, адже за метушню нашого швидкоплинного життя ми часом не помічаємо чогось важливого, а тому, на жаль, втрачаємо його.

Близько чотирьох століть стоїть с. Фортунатівка Малинського району Житомирської області серед невеликих боліт та колись густих лісів. Жили тут завзяті хлібороби, що любили свою землю і обробляли її з ранньої весни до пізньої осені. Працювали на лісозаводі, який був побудований у селі в першій половині XIX ст., виготовляли поташ. Ця важка праця приносила певний прибуток, і село на той час вважалося не бідним.

Ознайомившись з історичним минулим нашого краю, ми пересвідчилися, що території його заселені давно (Малинщина, Радомишльщина, Коростенщина). Це підтверджують археологічні розкопки, що проводились на околицях села у напрямку с. Устинівки в другій половині XIX ст. Тоді тут було знайдено залишки поселень доби неоліту. Також на околицях у напрямку с. Іванівка виявлені залишки середньовічного городища, оточеного високими валами.

Точна дата виникнення села залишається невідомою. Більшість сучасних сіл краю виникли в XVI–XVIII ст., що підтверджується даними з актових (судових) книг Київського воєводства Речі Посполитої, а також Житомирського та Овруцького замків. Під 1572 р. згадується і Радомишльський замок, але це місто не було в той час таким важливим адміністративним центром, як сусідні Житомир і Овруч. В актових книгах Київського воєводства згадуються такі села: Буглаки (під 1581 р., 1616 р., 1628 р.), Облітки (під 1569 р., 1621 р.), Горбулів і Осі-

ча (під 1585 р., 1618 р., 1624 р.), Моделів (під 1624 р.), Янівка (під 1679 р., 1691р.) та ін. [11].

Перші згадки про село з'явилися наприкінці XVIII – на початку XIX ст., коли загальна площа поселення становила близько одного гектара. Але імена його перших мешканців залишаються невідомими для історії.

Землі, на яких розташувалось село, входили до складу Великого Князівства Литовського, потім – до Польщі, а з 1793 р., після другого поділу Польщі, увійшли до складу Російської імперії.

У XX ст. поляки склали близько третини його населення. Біля села є два кладовища, одне з них – «руське», там ховають українців, інше – для поляків, хоча останнім часом могили поляків з'являються і на «руському». Чимало польських слів увійшло в місцеву колоритну мову. Зокрема, замість слова «банка» вживають слово «слоїк», замість «кріль» – «круль» тощо.

За версією дослідниці топоніміки Малинщини М. В. Опалинської «...Фортунатівку придбав пан Фортов, пізніше люди його почали називати Фортуном, неначе посміхнулася йому фортуна. Спокусився він на розкішні ліси – сторічні дуби не могли люди втрюх обхопити! Поставив пан лісо завод. Село тоді зазнало розквіту...» [10]. Але це тільки версія, документи свідчать дещо інакше.

Згідно архівних документів, село входило до Янівських володінь, які у другій половині XVII ст. були частиною земельної власності Яна Борейка [12]. У першій половині XVII ст. ці землі належали до маєтків Києво-Печерського монастиря. У документах зустрічається інформація виключно про землі, а окремі населені пункти не згадуються. З 1746 до 1795 рр. землі належали до консисторії уніатської церкви. З 1801 р. ними володів Йосип Михайловський, а після його смерті в 1828 р. – його дружина, у другому шлюбі Юстина Крушинська. У 1802 р. Яновецьку Буду (місце виготовлення поташу), а саме так звалось село, отримав у власність Фортунат Михайловський, син Йосипа Михайловського, і з цього часу село носить назву Фортунатівка. Хоча її ще деякий час продовжують іменувати Яновецькою Будюю. Таким чином, можна з великою вірогідністю припустити, що село у XVIII ст. вже існувало.

Як бачимо, назва села пов'язана з іменем власника, як і багато сіл того часу (Устинівка, Тарасівка, Іванівка, Янівка, Свиридівка, Омелянівка та ін.). Історичні документи свідчать, що одна частина фортуна-тівців у XVIII ст. ходила до церкви Різдва Пресвятої Богородиці в Янівку, а інша – в Устинівку (Яновская Гута) до православного храму, а поляки – до латинської (римської) каплиці, яка була побудована тут у 1802 р.

На території Янівських володінь у XVIII ст. проживало чимало німців-колоністів. Один з їхніх нащадків Бурхат буде у Фортунатівці старостою під час Другої світової війни.

Похилевич Л. І. у творі «Сказания о населенных местностях Киевской губернии или статистические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах в пределах губернии находящихся» пише: «Яновка, село при речке Возне, в 10-ти верстах на юго-запад от Малина. Жителей обоего пола православных 436. В 1784 году было 300. Принадлежит с деревней Устиновкой, Фортунатовкой, Буглачки и Кианкой наследникам помещика Иосифа Михаловского. Земли во всем имении числится 7359 десятин. В конце прошлого века Яновка с исчисленными деревнями принадлежала Яну Борейке, чеснику Новгородскому, потом с 1801 года Михаловскому, а по смерти его в 1828 году его жене, по второму браку Юстине Крушинской. Церковь деревянная, во имя Рождества Пресвятой Богородицы, построена так давно, что еще в 1784 году неизвестно было о времени ее построения. В 1850 году она поставлена на каменный фундамент и починена. По штатам состоит в 5-м классе; земли имеет указную пропорцию. К приходу ее причислены следующие деревни: Фортунатовка Яновецкая Буда в 4-х верстах от Яновки, при безымянном ручье, в Иршу впадающем. Жителей обоего пола 180. Принадлежит к Яновскому имению» [12].

Теодорович Н. І. в 1889 р. в «Историко-статистических описаниях церквей и приходов Волынской епархии» подає наступні відомості: «... с. Янівка Потіївської волості, Радомишльського повіту. В селі церква Пресвятої Богородиці. У церковний прихід входили села: Булгаки, Будилівка, Дерманівка, Жобоч, Киянка, Логанівська гутка, Меньківка, Няннівська Буда, Рудня Биківська, Рудня Сичівська, Тростяниця, Устинівка, Фортунатівка» [14].

У XIX ст. головним багатством села, окрім землі, були ліси. Так, згідно до архівних документів у 1897 р. майже 30% території населеного пункту займали ліси. На цей час подекуди ще існували так звані казенні дачі – корабельні бори з гігантськими соснами та дубами, які охоронялися законом. У другій половині XX ст. старші люди називали цей ліс «казенним» (територія між Фортунатівкою та селами Рубанкою, Будою Ободзінською, Березіно, Гута-Логанівкою, Устинівкою та Чоповичами). Є дані, що в селі функціонував великий лісопильний завод, на якому працювало понад 30 мешканців села.

Як результат інтенсивного розвитку різних промислів у XVI–XVIII ст., пов'язаних із використанням деревини, відбулось масове знищення лісу. Деревообробні підприємства зосереджувалися в основному на Поліссі, де лісові масиви вкривали великі території. Поліська деревина вивозилася на експорт, використовувалася для виробництва поташу, вугілля, смоли, дьогтю тощо. Ліс забезпечував паливом Гути і Рудні. Нині на території Волинського Полісся зустрічається багато назв, які відображають поширення тут давніх промислових підприємств: Буди, Рудні, Гути. Але вже з кінця XIX ст. відомостей про те, чи були в селі якісь великі кустарні виробництва, немає. Похилевич Л. І. писав про Радомишльський повіт як про «обширний, але найбідніший за землеробською продуктивністю в Київській губернії» [13].

Згідно до посімейного списку жителів с. Фортунатівки від 1898 р. у селі на той час мешкало 224 особи. Частина з них відносилась до радомишльських міщан, інша частина – до малинських, решта – до коростенських [3].

У цьому списку прізвища деяких сімей відсутні, зокрема, Зеленків (Золіонко – так у книзі лицевих рахунків), Іваненків, Баранівських, Щенцових, Дубрівських та ін. Ці сім'ї жили поза межами села, на хуторах, але це були ще не ті хутори, які з'явилися після Столипінської реформи. Це були одноосібники, орендатори державної землі або її власники.

Посімейний список дає статус не села, а «слободи». Це пояснюється тим, що до 1900 р. «слободами» називали населені пункти, зокрема, великі села, де існували органи самоврядування (сільський схід, староста, виборні органи тощо). Архівний документ під назвою «Приговор

сельского схода» свідчить про те, що в селі були свої органи місцевого самоврядування: «Фортунатовский сельский сход о разкладке казенных і мірских сборов на 1914 год №2 от 24.02.1914. Фортунатовский сельский сход Малинской волости первого мирового участка Радомышльского уезда Киевской губернии. Присутствует 28 человек из общего числа 45 домохазяев, которые имели право голоса на сходе. Сельский староста Панас Вишневецкий». На цьому сході розглядався ще ряд питань, зокрема, про вибори пожежного старости на 1914–1916 рр. – Мартина Олександровича Якубівського. Заслуховували питання про вибори старости – збирача податків, про встановлення опіки та ін. Із 25 присутніх – 15 грамотні, що засвідчують їхні підписи, 12 – неграмотні. Документ, датований 7 листопада 1915 р. – «Приговор Фортунатовского сельского схода. Об утверждении списка лиц, подлежащих призыву к отбыванию воинской повинности», та документ від 3 вересня 1894 р.: «Предписания Малинскому Волосному старшине «Об утверждении списка чиновников сел Устиновка, Фортунатовка, Няневская Буда»». По селу затверджено 20 чиновників. Окрім того, деякі мешканці села мали дворянські титули, а саме: Левкович Степан Олександрович, Левкович Григорій Данилович, Зіневич Петро Степанович, Левкович Микола Матвійович [3].

На початку ХХ ст. частина дітей з села навчалася в Потіївській двокласній церковно-приходській школі, у якій всього нараховувалось 105 учнів, із них – 71 хлопчик та 34 дівчинки.

Є відомості, що окремі селяни мали стосунок до чумакування. Безпосередньо в селі чумацькі обози не формувалися, але дехто з селян прилаштовувався до них, бо мав знайомих або родичів у південних районах сучасної Житомирської області. Здебільшого вози навантажували будівельним матеріалом (деревиною). Обози формувалися з декількох хазяїв, чисельність волів досягала 40 пар, окрім того, з господарем йшли наймити, по одному на 4–5 пар волів. Так, наприкінці ХVІІІ – в першій половині ХІХ ст. чумаки возили до чорноморсько-азовських портів зерно, деревину, на зворотному шляху – сіль та рибу.

На сьогодні немає відповіді на запитання хто, коли й чому вніс зміни у прізвища окремих сімей, зокрема, Зеліонко (Зеленко), Єльніцький (Ільніцький), Волосовський (Волосенко), Ляковичі (Левковичі).

Окрім того, з архівних документів стало відомо, що у подвірному володінні мешканців Фортунатівки у 1915 р. нараховувалось понад 415 десятин землі, із них вакантна земля відсутня, загальне володіння відсутнє, викуплена земля відсутня, невикуплена земля – 415 десятин, 109 сажень. Наприклад, за 5 десятин землі необхідно було сплатити майже сім рублів податку [3].

Після Столипінської реформи 12 сімей відділились на хутори. Як відомо, хутір – це земельна ділянка, що виділяється у приватне володіння селянській родині з перенесенням на неї садиби.

Радянська влада в селі встановлена в січні 1918 р. У 1924 р. на території села проживала 321 людина (90 дворів). Площа села становила 1,4 га.

31 жовтня 1922 р. у Фортунатівці була створена сільська рада Малинської волості Радомишльського повіту. У 1928 р. сільська рада ліквідована і створена в Устинівці [3].

У 1930–1940 рр. у селі функціонувала велика конеферма, завданнями якої було виведення краших племінних жеребців та вирощування коней для потреб армії (тяглові коні для артилерії, обозу тощо). Частина наших селян працювала на цій конефермі.

Підпорядкованість села районам: Чоповицькому – з 4 березня 1923 р., 23 лютого 1927 р., 17 лютого 1935 р., Коростенському – з 30 грудня 1962 р. до 3 січня 1965 р., Малинському – з 10 вересня 1924 р., 5 лютого 1931 р., 28 листопада 1957 р., 2 січня 1965 р. і по теперішній час.

Площа села становила в різні часи від 1 до 1,5 км², висота над рівнем моря – 178 м.

Населення села по роках: 1864 р. – 180 чоловік, 1898 р. – 221, 1924 р. – 321, 1940 р. – 297, 1947 р. – 231, 1957 р. – 303, 1970 р. – 164, 1980 р. – 82, 1990 р. – 52, 1997 р. – 36, 2001 р. – 33, 2010 р. – 11, 2013 р. – 7 [5].

У складному, розбурханому столітті, столітті геноциду, революцій і війн, непомірної жорстокості, столітті фальшивих ідей довелось жити й працювати нашим дідам та батькам (Революція, громадянська війна, Голодомор, терор, Друга світова війна, хрущовські експерименти з сільським господарством) – скільки поламаних людських дол!

Однією із трагічних сторінок села був період Голодомору. Із відомих на наш час документів випливає висновок про свідому організацію керівництвом Радянської Росії голоду для винищення українців. Голод організовувався на всіх українських етнічних землях, а не лише в межах УРСР. Відкритий грабунок селян із застосуванням війська був розпочатий з 1920-х рр., з часу, коли Україна була, як зараз відверто пишуть, – «заєвана Красной армией в 1920 году». І першими організаторами і керівниками цих дій були Володимир Ленін (В. Ульянов) і Лев Троцький (Л. Бронштейн).

Радянське керівництво ставило перед собою наступну мету. По-перше, загнати селян у колгоспи і збільшити обсяги хлібозаготівель. По-друге, зламати класовий і національний рух опору, який на хвилях українізації набував все більших обертів. По-третє, повністю ліквідувати куркульство як клас. І мабуть, саме в ці часи визрівають зерна наступного етапу політики сталінізму – терору. Більш детально ознайомитися з наслідками сталінської політики Голодомору щодо сіл Малинщини можна в книзі «Голодомор на Малинщині 1932–1933 рр.» [2]. Стосовно сіл Устинівської сільської ради, до якої входило і село Фортунатівка, є офіційні дані щодо загибелі від голоду в Устинівці 26 чоловік, в Тарасівці – 5. Дані про загибель фортунатівців від голоду відсутні. Проте згідно спогадів односельців тільки у сім'ї Якубівських від голоду померло 9 дітей. Наводимо лише один архівний документ – спогади Ольги Іванівни Левкович мовою оригіналу: «У простій селянській родині Марії та Івана Степанчуків із Фортунатівки Малинського району, – розповідає їхня дочка Ольга Іванівна, – виховувалось 12 дітей (найстарший – Петро з сім'єю проживав у сусідньому селі Гуто – Логанівка, Степан, Олекса, Сильвестр, Ольга, Настя, Ганна, Ніна). Живі були і дід з бабою. Тримали велике господарство: 2 корови, свиней, волів. До Голодомору господарювали на власній землі (сінокоси, сіяли жито, ячмінь, гречку, буряки, садили картоплю). Старші брати працювали весною на сплаві річки. Одного дня серед ночі нашу маму «червона мітла» викинули із колгоспу і силоміць забрали усе господарство. Батька на той час у хаті не було. До тяжких років Голодомору я встигла провчилася 2 класи в Загреблянській школі. Коли забирали у нас зерно із гладилки, їжу з печі, і сховану в криниці квасолі, мене почало коло-

тять. Копали навіть навколо хати, думаючи знайти наші сховища їжі. Ми залишилися біля розбитого корита... Маму викликали на збори до колгоспу. Дві сестри – Ганна та Настя померли з голоду. У пошуках їжі ми ходили через могилки у смт. Чоповичі. Тут стояв нестерпний сморід, бо померлих людей не було кому ховати. Старші брати – Сильвестр, Степан і Олекса по річці потрапили до Іванкова Київської області, де їм давали пайок за рахунок якого вони вижили. Мама захворіла на тиф (заразив батько усю рідню). Тифом перехворіла і Олександра Іванівна (віддавало дуже у спину). У лікарні помили, постригли санітарки, але через нестерпне бажання їсти тривалий час була без свідомості. Плакала за мамою, бо дуже хотілося її побачити (не знала, що лежать у одній лікарні). Тут раз у день давали тарілку супу, а вранці – чай. Завдяки перебуванню у лікарні вижила. Сестру Ніну до себе забрав у село Гуто – Логанівку брат Петро. Мама померла від тифу в лікарні.

Поки були в лікарні у хаті односельчани повибивали вікна, шукаючи їжу. Брат Сильвестр одного разу виміняв у сусідів трохи муки і Ольга часто робила якусь затірушку, яку доводилось їсти. Вся сім'я отруїлася миш'яком. Коли був урожай ягід та грибів продавали на базарі і могли щось купити з продуктів. Давали їсти також і сусіди. Пізніше Степанчуки підробляли, пасучи чужі корови (куркулів, євреїв). Від голоду спасалися тим, що доїли ці корови і пили свіже молоко, варили на вогні пшоняну кашу. Євреї пізніше забирають Ольгу Іванівну глядіти їх дитину і худобу (корову). Односельчани виживали тяжко у ці роки. Багато було в селі пухлих людей. На моїх очах померли, лежачи на печі, сусід Прокіп зі своєю дружиною та сином. Дуже знущалася влада – червона мітла – з людей».

Ще однією страшною сторінкою історії села був масовий терор. Житомирська область як адміністративно-територіальний регіон утворена відповідно до Постанови ЦВК СРСР від 22 вересня 1937 р. у розпал «великого терору». На той час політичні репресії на її теренах набули широкого розмаху.

Прикордонне становище Житомирщини у 1920–1930 рр., значна кількість військових частин (3 корпуси – кавалерійський, стрілецький, механізований, 3 механізовані бригади, 4 стрілецькі дивізії, 3 кавалерійські дивізії, 2 авіаційні бригади), завершення будівництва Новоград-

Волинського і Коростенського потужних укріплених районів зі своїми гарнізонами стали підґрунтям для «викриття» шпигунів іноземних розвідок, різноманітних антирадянських, контрреволюційних і шпигунських організацій як серед військовослужбовців різних рангів, так і серед цивільного населення [9]. Проведенню «національних операцій» сприяло існування Пулинського німецького та Мархлевського польського національних районів та наявність національних сільрад у складі інших районів області. Як відомо, німці й поляки в основній своїй масі були виселені в Казахстан, Сибір, Північний край, а названі райони були ліквідовані. Фабрикація групових справ за національними ознаками призвела до знищення значної кількості поляків, німців, українців, євреїв та представників інших національностей.

Багатонаціональність області зумовила існування тут різних релігійних конфесій і течій, що стало, в свою чергу, підґрунтям для виявлення значної кількості ворогів у середовищі священнослужителів, церковного активу та віруючих.

За даними архівів, на Житомирщині в роки репресій заарештовано 682 священнослужителі різних конфесій, з яких 267 засуджено до розстрілу, 354 відправлено у ВТТ на різні терміни.

Примусова колективізація і репресії в 1930-х рр. призвели до трагедій у більшості селянських господарств. Цьому сприяли загальновідомі нині накази ОДПУ ССРР №44/21 від 1930 р. та НКВС СРСР від 31 липня 1937 р. №00447 «Про операцію щодо репресування колишніх куркулів, карних злочинців та інших антирадянських елементів».

Політичний терор проти інтелігенції, яка проявила себе під час «коренізації», закінчився широкомасштабним погромом інтелектуальної еліти Житомирщини. У 1937–1938 рр. заарештовано понад 1690 представників інтелігенції, з них 958 осіб розстріляно, 395 – відправлено до виправно-трудових таборів [9].

До утворення області рішення про засудження жителів Житомирщини за політичними мотивами приймалися трійками при УНКВС Київської та Вінницької областей. Розстрільні вироки виконувалися в Києві, Білій Церкві, Житомирі, Бердичеві, Вінниці.

Тільки з 3 серпня по 29 вересня 1937 р. трійкою УНКВС по Київській області було розглянуто 4969 справ на 5726 арештованих. За вироками трійки 2314 осіб підлягали розстрілу, 3412 – ув'язненню у ВТТ [9].

Не оминуло це страшне лихоліття і людей с. Фортунатівка. Ось що стало відомо з архівних документів:

Дворжецький (Дворецький) Антон Костинович, 1898 р. н., коваль колгоспу, заарештований у 1937 р. Обвинувачувався в антирадянській агітації. За постановою НКВС СРСР 26.01.1938 р. розстріляний 26.02.1938 р. у м. Житомирі. Реабілітований у 1959 р.

Дубровський Іван Михайлович, 1898 р. н., комірник колгоспу. Заарештований 26.12.1937р. Обвинувачений в причетності до контрреволюційної діяльності. За постановою трійки при УНКВС по Житомирській області від 27.12.1937 р. розстріляний 28.01.1938 р. у м. Житомирі. Реабілітований у 1980 р.

Ільницький Давид Лукич, 1897 р. н., вчитель. Заарештований 16.11.1937 р. Обвинувачений за ст. ч I – 10 ККУРСР. За постановою трійки при УНКВС по Житомирській області від 23.11.1937 р. ув'язнений до ВТТ на 10 років. Реабілітований у 1967 р.

Зіневич Василь Петрович, 1887 р. н., одноосібник. Заарештований у листопаді 1920 р., обвинувачувався в причетності до повстанського комітету. За постановою ОСВВУК при реввійськраді 12-ї армії 13.11.1920 р. Розстріляний 14.12.1920 р. Реабілітований у 1995 р. [9].

Ми сподіваємося, що факти і події, викладені нами, спонукають насамперед молоде покоління до поглибленого вивчення нашої непрості історії. Трагічні уроки минулого повинні нас учити, стати історичним фактором єднання нації навколо її одвічних цінностей, таких як віра, державність, патріотизм. Світ знає трагічні події, які нікого не залишають байдужими.

Війни... Усі покоління пройшли через війни. У війнах загублено стільки життів, скільки маємо на землі людей нині. Як не буває чужого горя, чужого болю – вони спільні для народу, так не буває і окремих, ізольованих від народу доль, життів – вони його одноєдина скрижаль! Страждання, горе і біль – то біль, трагедія і незнищенність нашого народу, то пам'ять, що горить пекучим червоним вогнем і через роки, через десятиліття.

Ми не ставимо за мету дослідити, у яких військових операціях, на яких фронтах воювали жителі с. Фортунатівка, а обмежимося окремими спогадами та віддамо шану тим, хто загинув на війні, або вже помер,

але був учасником війни, мав нагороди. Наводимо спогади про життя фортунатівців у передвоєнний та воєнний час. Ось як пригадує відступ наших військ на початку війни Ольга Опанасівна Волосенко (Іваненко): «Коли відступали наші війська, частина з них йшла через наше село. Обірвані, напівроздягнені, замість чобіт «обмотки», на 5 чоловік одна гвинтівка. Попросилися перепочити в нашому садку, через деякий час я почула гуркіт машин, я їм кажу, що німці їдуть на мототехніці, щоб вони ховались, а їм байдуже, мабуть вже сили жити не було... Під'їхала німецька «танкетка» і вже через декілька хвилин всі були мертві...». Дворецька (Ільницька) Марія Михайлівна: «Багато дівчат під час війни було відправлено в Германію на роботи, а саме: Ільницька Анеся – діда Михася родичка, Зубова Надя, Мохорт Віра, Левкович Анна, Марія Максимова (померла в Германії). Частина людей були у «біженцях» у родичів у селі Слобада Вислоцька колишнього Базарського району. В селі було майже 110 дворів, коли німці відступали, то спалили майже 100 хат. Старостою села певний час був мешканець села Бурхат (із німців), дуже добрий хазяїн, мав 4-ох дітей, добре відносився до людей. А після війни головою колгоспу був Тищенко, хороший господарник. У партизанах був Федір Левкович. Також партизанили: Сева Зеленко (вбили під Чоповичами), Михайло Цурківський, Аркадій Левкович (Содишин). Село від німців звільняли двічі. У 1943-ому році у селі стояли наші війська, чекали, що німці будуть наступати з Іванівки, а вони почали зненацька наступ з Рубанки, то, щоб прикрити відступ наших військ, червоноармійці підпалили нашу хату, а хата побудована була із смолянистої сосни, що спричинило багато диму і тому слугувала як димова завіса. Багато наших односельців загинуло під Коростенем, там була велика битва».

Самчук (Левкович) Ніна Автономівна: «У Германію вислали Надю Вишнівську, вона була медсестра, вийшла там заміж за чеха і залишилась жити, а також Катя Улитіна, Надя Зубова. Старостою був Бурхат – тутешній німець, його дружину звали Леля (сестра Сеньки Вишнівського), було в них четверо дітей, жили там, де потім побудувався Степан Мохорт (Пусік). Усі люди казали, що добрий був староста, після війни виїхав у середню Азію до поселень німецьких колоністів. Надя Мохорт пішла у Чоповичі по сіль і там її вбили німці (прийняли

за єврейку, бо була смуглява і дуже гарна). У партизанах був Федір Левкович (Курочка), а також білорус Горбунов з жінкою. 19 грудня 1943-ого року був великий бій, спалили більш, ніж півсела, багатьох людей ранило (Тасю Зіневич, Галю Зеленко і мене). Ми пішли в Устинівку, там нас перев'язали і ми поїхали у Слободу Вислоцьку (звідти були Тася й Марфа Пилипові). Повернувшись через деякий час у село, ми застали одні згарища. По дорозі до Устинівки стояло багато підбитих німецьких і наших танків. Після повернення із Слободи жили у дядька Пилипа. Там ми застали Улиту з двома дітьми, Ольку Волосенко з Сашком і Юру Зіневича. На ліжку лежала поранена в живіт Зіна, мати Юри Зіневича (потім вона померла). Коли німці стояли в селі, то людей не вбивали. Мого батька зразу не мобілізували, бо він був хворий, а в 1943-ому році його забрали. Люди бачили, що він був у районі села Буглаки, він ледве йшов, товариш ніс його гвинтівку, йому нібито розповіли, що я поранена. Більше нічого не відомо про нього, а через деякий час прийшла «чорнова», що пропав безвісти».

На фронтах Другої світової війни загинув 31 мешканець Фортунатівки, 4 учасники підпілля та партизанських загонів, 6 мирних жителів. Троє учасників війни повернулися в рідне село з урядовими нагородами [9].

Важка доля випала нашим пращурам. Фортунатівку, як і інші села і міста нашої землі, руйнували революції, війни, голодомор, репресії. Проте в кінці 60–70-х рр. ХХ ст. уже без війн, революцій та геноцидів село почала масово покидати молодь. Недолуга політика керівництва Радянського Союзу по відношенню до села, процеси урбанізації, викликані, зокрема, нездатністю держави створити належні умови життя, праці та відпочинку людей, спонукали до масового виїзду з сіл. У період з 1960 по 1970 рр. с. Фортунатівку покинула майже половина мешканців, у наступному десятилітті – ще половина. На сьогодні в селі залишилося 7 осіб.

І хоча ми не в змозі сьогодні відродити українські села, такі як Фортунатівка, ми можемо підтримувати і плекати розумну потребу кожного: виростати з власного родинного кореня, збагачувати культурну традицію, що виявляється в пізнанні свого роду й оточення, у злагоді родин, якого походження вони не були б. Саме цій благородній ідеї

прагнув прислужитися автор. Сподіваюсь, що це спонукатиме моїх земляків, нащадків тих, хто вже відійшов у небуття, до пізнання свого народу, духовних традицій та світогляду.

Джерела та література

1. Военно-статистическое обозрение Российской империи. – СПб, 1848. – Т.10, Ч.1. Киевская губерния. – С.128–130, 134.
2. Тимошенко В.І. Голодомор на Малинщині 1932–1933 рр. / Тимошенко В.І., Кучинський С.І., Кириченко С.В. та ін. – Малин, 2008.
3. Житомирський облдержархів, Ф. – 552, 1–4 описи.
4. Забелин А. Военно-статистическое обозрение Волынской губернии / Забелин А. – К, 1887.
5. Історія міст сіл Української РСР. Житомирська область. – К, 1973.
6. Каталог метричних книг. Державний архів Житомирської області. – Т. 1.
7. Київський облдержархів. – Ф. 442, Оп. 1, Спр. 2122, Арк. 42; Ап. 788, Спр. 461, Арк. 87.
8. Київський облдержархів. – Ф. 2, Оп. 221, Спр. 59, Арк. 7, 8, 27, 28.
9. Книга пам'яті України. – Т.6. – Житомир: Льонок, 1995. – 747 с.
10. Опалинська М.В. Топономіка Малинщини – складова частина пізнання рідного краю / М.В. Опалинська. – Житомир, 2002.
11. Опис документів архіву західноукраїнських уніатських митрополитів. 1701–1839. – I-II. – 1907. – 1472 с.
12. Похилевич Л.И. Сказания о населённых местностях Киевской губернии или статистические и церковные заметки о всех деревнях, селах, местечках и городах в пределах губернии находящихся / Л.И. Похилевич. – Издание Киево-Печерской лавры. – 1864.
13. Похилевич Л.И. Роспись землевладения в Радомисльском уезде Киевской губернии / Л.И. Похилевич. – 1882.
14. Теодорович Н.И. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии / Н.И. Теодорович. – Т. 1. – Почаев, 1888.

Село, що було містом: минувшина Старого Добротвора за часів Польської Корони та Речі Посполитої

На початку 1960-х рр. про Добротвір, місто енергетиків, знали чи не у всіх адміністративних республіканських центрах СРСР. До містечка щоденно прибувало теплоенергетичне та електричне обладнання з Москви, Ленінграда, Києва, Ташкента, Таганрога та інших міст для будівництва ГЕС, що зараз є найбільшою в Західній Україні. Натомість про те, що Добротвір є лише новою частиною давнього міста з півтисячолітньою історією – Старого Добротвора, знали тільки місцеві жителі.

Старий Добротвір, що в давнину називався просто Добротвором, незаслужено обділений увагою істориків. Фундаментальне видання «Історія міст і сіл Української РСР» присвятило давній історії цього поселення від найдавніших часів до 1940 р. одне речення, в якому йшлося про те, що Старий Добротвір відомий з XIII ст. Більше відомостей, зокрема з архівних матеріалів, вдалось почерпнути добротвірчанам С. Харко та Й. Брикайлу. Невеличку статтю під назвою «Звідки еси Добротвір?» в газеті «Авангард» в 1970 р. опублікував місцевий вчитель історії О. Мокрий. А тим часом у 2017 р. село буде святкувати 600-річчя першої своєї документальної згадки. У зв'язку з цим назріває потреба вивчити, проаналізувати, підсумувати його довгу, непросту і цікаву історію як міського поселення.

Спроба виконати це завдання була здійснена на основі документів з архівних фондів Центрального державного історичного архіву України у м. Львові, ряду монографій і статей в періодичних виданнях українських та польських науковців. До нашого часу збереглися актові судові книги Львівського, Белзького, Жидачівського судів, фонди шляхетських родин, церковні привілеї та інші документи, що дають змогу відповісти на питання, що цікавлять дослідника. На превеликий жаль, не збереглися книги міських урядів вїта, ради і лави Добротвора. Це джерело стало б основним для написання міської історії.

Усі необхідні правові та матеріальні засади для того, щоб називатись містом, Добротвір мав з кінця XV і до самого кінця XVIII ст., а саме: магдебурзьке право, герб і печатку, ратушу, міську канцелярію, привілеї для національних і релігійних громад, торгово-ремісничу базу. Уже з XIX ст. позмінно називався то містечком, то селом. Уперше селом (villa) Добротвір був поименований Францом фон Мігом, автором військової топографічної карти Галичини за 1779–1782 рр. У 1788 р. Галицьке намісництво розглядало справу про підтвердження міських привілеїв Добротвора, наданих у 1754 р. польським королем Августом і дійшло до висновку про доцільність їх скасування. На момент приєднання міста до Австрійської держави в ньому був вїйт, 2 радники, 4 лавники і 1 писар. Добротвір далі звався містечком, але в основному завдяки великій, як для села, кількості населення (близько двох тисяч), маючи тепер іншу правову та адміністративну основу розвитку. Остаточно сільський статус містечко отримало після Другої Світової війни.

Від першої згадки про поселення до міського статусу

У літературі натрапляємо на інформацію, що вже в XIII ст. у літописах є перша згадка про поселення Добротвір. Проте ретельне вивчення Галицько-Волинського та Київського літописів, а також «Повісті временних літ», перегляд різних списків й інших тогочасних джерел не виявив у їхніх текстах поселення з такою назвою. Хоча, без сумніву, воно вже могло існувати як язичницьке протомісто. На це вказує ймовірна етимологія назви від імені засновника Добротвора, можливо, боярина чи волхва. Схожі за семантикою чоловічі імена в той час були доволі поширені, наприклад, Доброгост, Даромир (галицько-волинський боярин), Домислав (перший король Хорватії), Добродан та інші. Доказами на користь язичницького походження назви Добротвора є відсутність згадок про нього в літописах (християнські хроністи могли просто оминати увагою такі поселення) та розташування майбутнього міста в галицькому регіоні, де ще до XIII ст. існували язичницькі спільноти.

Натомість найдавніша знайдена документальна згадка про Добротвір міститься у IV томі хроніки Яна Длугоша «Opera omnia» за 1417 р. Тоді, як розповідає джерело, польський король Владислав після весіл-

ля відвідував свої галицькі володіння. Його маршрут пролягав із Сянока до Львова, а зі Львова він разом із великим князем Литовським Олександром Вітовтом, їдучи через Кам'янку, прибули в Добротвір, «над річкою Буг» (як вказано в документі), на свято св. Івана Хрестителя («Ex Leopoli per Kamyonka intransiens, cum Alexandro Withawdo Duce Magno Lithuaniaein Dobrotwor supra fluvium Bug, in festo Sancti Iohannis Baptistae»).

У загальних дослідженнях давньої історії Малопольщі та Галичини йдеться про те, що у 1509 р. король Сигізмунд I надає Добротвору магдебурзьке право. Проте польський сфрагіст В. Віттіг та автори праці «Starożytna Polska pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym» М. Білінський та Т. Ліпінський вказують, що в 1509 р. місто, знищене турками і татарами (очевидно, йдеться про спустошення території всієї Галичини 1498 р. – Авт.), отримало від Сигізмунда I привілей, що тільки поновлював втрачені права: право самоврядування з прерогативою для війта збирати і накладати штраф, званий *pianthnodzieszczya* (або *pietnadziesta*) – звичайне грошове стягнення за будь-які протизаконні дії. Цим же привілеєм місто було звільнено від податків на 8 років, було встановлено щорічний ярмарок 8 вересня (на свято Різдва Пресвятої Бородиці), а також щотижневий торг у четвер.

Зі слів істориків виходить, що Добротвір став містом не 1509 р., а швидше, просто були знищено ті документи, які б підтверджували його локацію (заснування) на магдебурзькому праві. Подібних випадків втрат привілеїв та їхніх пізніших перенадань в історії європейських міст було багато. У копії привілею 1509 р. теж вказується, що король заново перевів місто з польського права на нове, німецьке право. Зрештою, в тому ж році король Сигізмунд I поновив міські привілеї для сусідньої Добротвору Кам'янки, знищеної татарами. Історик Я. Миколаєвич вказує на те, що Добротвір, до знищення 1498 р., розташовувався на правій стороні Бугу, а згодом мешканці перенесли його на лівий берег. Нове місцезнаходження поселення вимагало і нових прав, або підтвердження і поширення на нову територію старих.

Тож доречно припустити, що перша локація міста відбулась раніше. Виникає питання, коли саме? Цікавим є той факт, що у книзі П. Домбковського «Podział administracyjny województwa Ruskiego

і Bełzkiego w XV wieku» Добротвір не згадується ні як місто, ні як село. І це тоді, коли вказуються всі сусідні міста (наприклад, Кам'янка Струмилова), роки їх заснування та власники. Натомість як місто (*Dobrothfor oppidum*) Добротвір згадується у 1485 р. в актах львівського гродського суду в судовому позові шляхтича Івана, власника с. Давидова проти Єлизавети, власниці Кам'янки, вдови Юрія Струмила. У документі вказується, що від свого чоловіка Єлизавета успадкувала Добротвір. Отже, поселення мало стати містом за життя Струмила. Дослідження єврейських громад Польщі З. Гулдона й Я. Віячка й осадництва Сяноцької землі А. Фастнахта надають інформацію, за якими Добротвір став містом ще 1472 р. Це виглядає логічним, оскільки за рік до того Юрій Струмило домігся від короля магдебурзького права для Кам'янки (1471 р.), головного міста своїх орендованих королівських земель. Це дало йому можливість надавати магдебургію іншим поселенням, серед яких був і Добротвір.

Неодмінними атрибутами міської влади, згідно з магдебурзьким правом, були герб і печатка міста. Герб для містечка було затверджено 1509 р., і найдавніше відоме нині зображення його, датоване 1566 р., збереглося на добротвірській печатці в колекції Архіву давніх актів у Варшаві. За формою він нагадує цифру 4 із нижнім перехрещенням її вертикалі. У правому верхньому куті фігури герба є лежача форма латинської літери D (очевидно, скорочення назви міста *Dobrotvor*). Реєстр Ф. Ковалишина описує герб майже таким, яким він був на печатці 1566 р. і на пізніших: «На блакитному щиті золотий гмерк (міщанський родовий символ в давній Польщі – Авт.), схожий на цифру 4, внизу перехрещений, по ліву сторону має два січення, півкруглі, немов два півхрести на низ рогами обернуті». Як і в інших пам'ятках ранньогеральдичної міської символіки Галичини, у гербі Добротвора домінували традиційні українські гербові кольори, синій (блакитний) та жовтий. Сучасний герб Добротвора зберіг свою історичну форму та за геральдичними правилами читається так: на блакитному тлі золотий дерев'яний хрест, верхній кінець якого з'єднаний лівою перев'яззю з правим кінцем верхнього рамена.

Сучасний герб Добротвора Джерело фото: Вікіпедія

Найдавніший відомий зараз відбиток добротвірської печатки на документі 1566 р. вмістив у своїй книзі «Печатки міст давньої Польщі» В. Віттиг. Вона була округла, радіусом 26 мм, з написом по кому (SI) GIL OPPI(DVM), що в перекладі з латини означає «міська печатка» чи «печатка міста». У колі описаний вище герб із перевернутою літерою «D». Це зображення збереглося на всіх відомих печатках, окрім печатки громадської ради Добротвора від 1888 р., де форма D замінена двома дугами. Печатки XVIII–XIX ст. мають ще деякі відмінності від найдавнішої: на них фігура четвірки нагадує двораменний хрест, з верхнім і нижнім раменом, а нижнє рамено, що пересікає вертикаль четвірки, має хрестовинні завершення.

Печатки різних років

1566 р.

1796 р.

1876 р.

1888 р.

Соціально-економічне становище

У реєстрі прибутків і видатків 1543–1544 р. вперше згадується млин в Добротворі та за Добротвором (на р. Стриганка, у лісі). З другої по-

ловини XVI ст. проводились люстрації та інвентарні описи Добротвора – описи рухомого та нерухомого майна міста, кількості будинків, жителів, розміри та види податків і т. д. Ці документи збережено в історичних архівах Львова і Варшави, що дає нам можливість реконструювати соціально-економічне та релігійне становище містечка.

У 1564–1565 рр. було проведено першу із відомих люстрацій Добротвора. Згідно з нею, в містечку був 161 дім, 26 ланів землі на міському ґрунті та 54 земельні ділянки в місті. Згадується й монастир на міському ґрунті, у володінні якого був ліс. Тогочасне населення платить натуральні та грошові податки (щорічний чинш). На сіножатях в дібровах, лісах, на берегах Бугу біля валу є земельні ділянки для вирощування вівса, власники яких сплачують натуральний податок в середньому по 1,5 корці збіжжя. Частина мешканців є під Волоським правом, а тому сплачує натуральний податок: кожного 12-го барана і кожне 10-те ягня. У місті, за даними люстрації, є чотири вулиці: Мостова (24 мешканці), Млинська (27 мешканців), Надбужна (Закостельна) (22 мешканці) та Волоська (51 мешканець). Із назви вулиці Мостова, можна зробити висновок, що через річку Буг був міст, до якого вона вела. Також в місті був млин (походження назви вулиці Млинська) і досить значна кількість мешканців на Волоському праві (настільки значна, щоб назвати в їхню честь вулицю Волоська), а також костел над рікою Буг (вулиця Закостельна чи Надбужна). Серед ремісничих професій згадуються 5 бондарів, 45 коморників, 8 різників та 16 рибалок. На основі даних інвентарного опису 1578 р. М. Грушевський розглядав Добротвір «як взірець зовсім скромного місточка..., тут з ремісників бачимо чотирох пекарів, по трох шевців і колодіїв, по двох ковалів і бондарів, одного кравця». Фінансовий інвентар 1588 р. подає наступний перелік вулиць в Добротворі: Ринок, Волоська, Млинська, Мостова, Надбужна, і Забужна (На Забужу). Серед ремісничих професій 9 бондарів, 11 пекарів, 5 різників, риболови. Інвентар 1589 р. говорить про 5 бондарів, 3 шевця, 12 колодіїв, 11 пекарів, 3 рибалки, 5 різників.

Під 1569 р. є друга детальна згадка про млин у Добротворі. Тоді король Сигізмунд II, на прохання мельника Амвросія Лаща Обровецького, шляхтича, орендаря королівського млина, доручив комісарам

отаксувати (оцінити) млин разом із коштами, затраченими мельником на будівництво та ремонт. Сума такси склала 500 польських гривень.

1570 р. в Добротворі панував мор (холера). Кладовище людей, які загинули від цієї хвороби, було розташоване за селом (біля млина). За даними люстрації в місті та передмісті разом налічувалось 195 будинків, 26 ланів, 56 земельних ділянок та замкова цукроварня. Серед ремісників згадується про 18 комірників (проти 45 за даними 1565 р., бачимо зменшення чисельності внаслідок смертності від холери), 8 різних яток, 1 руський священник при церкві та монастирі, 7 боднарів, 4 шевці та 16 рибалок.

За люстрацією 1628 р. у 1626 р. місто постраждало від великого нападу татар, після чого місто відновлюють і роблять окоп, щоб уберегтись від подальших набігів. Перепис ремісників нараховує 6 стельмахів, 11 колодів, 6 шевців, 6 пекарів, 4 боднари, 6 рибалок, 2 різники. За люстрацією 1625 р. міщанам Добротвора був даний привілей на звільнення від податків на 4 роки.

Згідно з люстрацією 1662 р. Добротвір належав до Кам'янецького староства Белзького воєводства. У місті був бурмістр та війт. Перед проведенням люстрації вони показали королівським комісарам надані їм раніше 5 привілеїв. Деякі з яких понищено внаслідок війн та недбалого зберігання, і прочитати їх було майже неможливо. Але оскільки в люстрації за 1628 р. ті привілеї записані по пунктах, можна проводити розрахунок податків. На жаль, перегляд тексту цієї люстрації не виявив вписаних там привілеїв. Отож, люстрація фіксує 28 ланів, з яких два – плебанських, один лан у власності монаха Дашковського, півлану у власності єврея-орендаря та один шляхетський. Раніше в місті було 250 домів, зараз – лише 15. При містечку до війни налічувалось 50 земельних ділянок, а залишилось лише 14. Щоб містечко відбудувалось, було надано дозвіл вільно, тобто без податків, займатись варінням пива та меду. Тут же згадується 2 стельмахи, 4 рибалки та 1 руський священник. Люстрація вказує на межі Добротвора: з однієї сторони місцевість межує з с. Нестаничі, з с. Реклінець – з другої, з с. Порчак – з третьої і з с. Яртшембіч – з четвертої.

1735 р. Кам'янецьке староство разом з Добротвором перейшло з королівської власності до шляхтичів Жевуських. Ті, в свою чергу,

здавали добротвірські землі в посесію. У 1737–1783 рр. старостинські маєтки в Добротворі в посесію брали Кунцевич Мартин, Лямпрехт Іван, Вольський Казимир. Добротвірці часто скаржились власникам на утиски, побиття, образи з боку посесорів та орендаторів. Великих збитків у другій половині XVIII ст. (1762, 1776 рр.) маєткам Жевуських в Добротворі та Батятичах завдавали шляхтичі Папари. А вже 1761 р. добротвірці виступили проти самих Жевуських, вимагаючи від них зменшення контрибуції.

Інвентарний опис 1731 р. фіксує 54 землевласника, а 1737 р. – вже 130. У ньому згадуються 4 рибалки: Василь та Гриць Януші, Федко Білк, Петро Хоміч. Інвентар 1742 р. вказує 129 землевласників, а в 1747 р. згадується про млин, що має сплачувати 30 злотих щорічного чиншу. Тогорічний опис фіксує 133 землевласника, 6 колодів та 11 токарів, а інвентар 1748 р. фіксує 132 землевласника, 4 колодія та 10 токарів.

Люстрація 1765 р. вказує, що місто знаходиться у Белзькому повіті Белзького воєводства, проте адміністративно належить до Кам'янецького староства Львівської землі. У документі вказується, що міщани Добротвора прав і привілеїв жодних не показали. Не було документів на земельне володіння і у костелу, хоча, згідно зі свідченнями міщан і попередніх люстрацій, костелу належало два лани землі. Є жіночий монастир на Язвині, який теж не мав ніяких документів на володіння. Серед ремісничих професій згадуються 2 муляри, 5 колодів, 11 токарів, кілька мельників, орендарів корчм і броварень, гонтарі, 74 міських землевласники, 39 міських і 58 передміських городників. Згадано також про перевіз через р. Буг та 2 дігтярні.

Інвентарний опис 1770 р. вказує на площу міста (разом з передмістями), а саме – 1459800 квадратних ліктя. Разом з монастирськими полями, міськими чвертями за Бугом та іншими землями площа становить 20685375 квадратних ліктя. Виокремлюється тут Белзьке передмістя та урвище Язвин із жіночим монастирем. Серед ремісників згадується про 8 колодів та 8 токарів, а також інформується про те, що було збудовано нову ратушу.

Добротвірський замок

Історики Добротвора вказують на те, що в Добротворі було два замки, один з яких оборонний, і в ньому в 1417 р. перебував литовський князь Вітовт. У розділі «Від першої згадки про поселення до міського статусу» наводилась документальна цитата про перебування князя в Добротворі, але про замок там немає жодної згадки. Не згадують про нього ні знавець замків Західної України О. Мацюк, ні дослідник втрачених та існуючих замків Львівської області В. Пшик. На території Червоної Русі (сучасної Галичини) в XVI ст., як писав історик О. Яблонівський, замки існували в межах трьох акваторій: 1) між Бугом та Дністром – у Золочеві, Буську, Кам'янці-Струмилівій та ін., що захищали Львів; 2) до лінії Бугу та над Бугом в Белзі, Сокалі, Грубешові, Городлі й т. п.; 3) за лінією Бугу – в Щебжешині та Туробіні, Скоковці та Красноставі.

Апелюючи до історичних праць, можна було б стверджувати, що замку в Добротворі взагалі не було. Проте в даних люстрації за 1564–1565 рр. згадується про міську цукроварню в замку, що орендується за 6 злотих і 12 грошів у рік. Замку платять податок каменями воску 6 різників (м'ясників). У 1662 р. люстрація вказує, що податок від замкової цукроварні складає 6 грошей. Інвентарні описи 1731 р. і 1742 р. вказують, що замку належні 6 ланів: 1) від Загуменя до межі Бабятнич; 2) за Тлумачем; 3) від міста до меж Домброви; 4) за мостом по Лисій Горі, 5) від волоських ґрунтів за містом на цегельні, один з яких за мостом, другий – за містком; 6) лан, названий «рів», на Загумені.

Старожили Добротвора згадують, що від того замку збереглась назва околиці «Замчисько», а до 1955 р. й оборонний рів. Усе це існувало до того часу, доки радянська влада не побудувала греблю і не затопила частину Замчиськ. Хоча згідно з люстраційними та кадастровими матеріалами, такої назви місцевості не було. Як правило, у всіх містах із замком була вулиця Замкова, в Добротворі ж такої вулиці ніколи не існувало.

Із заходу замок обмивався Бугом, а зі сходу був оборонний рів (вал), залитий водою. В люстраційних списках повинностей добротвірчан з 1564 р. згадуються поля «за» або «біля» валу по Бугу, на яких виро-

щують овес. Можливо, мова йде про оборонний вал, що розміщувався перед замком.

Національні громади та релігійне життя

У Добротворі, судячи з імен та прізвищ мешканців, вміщених у люстрації 1565 р., проживали люди руської, «грецької віри» (Юрко Дудня, Тимко Осташович), поляки-католики (Філіп, Мартін, Станіслав Рудзенський) та євреї (Смойло). Інвентар прибутків та видатків за 1543 р. говорить про руського священика, що сплачує податок 2 гроша. Люстрація 1564–1565 рр., як і всі подальші, говорить про двох священиків – руського та монастирського (в урвищі Язвин). Очевидно, вже в середині XVI ст. в місті була своя дерев'яна церква. У люстрації згадується й вулиця Закостельна, що може свідчити про існування костелу, але в інвентарях до кінця XVI ст. він не згадується.

Перша документальна згадка про язвинівський монастир належить до 1549 р. Саме тоді король Сигізмунд Август затвердив попа Федора та міських жителів на адміністрацію до жіночого василіанського монастиря в урочищі Язвин. Про нього згадує і Яків Суша в своєму трактаті «De laboribus Unitorum» (1664 р.), і вказує на те, що монастир заснований після 1549 р., приблизно в 1604 р. прийняв унію, а 1652 р. був приєднаний до кафедрального монастиря в Холмі.

Хоча початки католицької парафії виводять ще з XV ст., на кошти Оттона з Ходеча, наразі немає документального підтвердження цьому. Згідно до збережених документів римо-католицьку парафію фундував (заснував) своїм привілеєм король Сигізмунд в 1509 р. Оригінал привілею на пергаменті зберігався в добротвірському костелі до Першої світової війни. Друга документальна згадка про існування римо-католицької парафії належить до 1578 р. Саме тоді король Стефан Баторій дозволив добротвірцям, які подали позов на плебана Томаша Зашультовського, забрати від нього поголів'я волів і продати їх на власний розсуд. Люстрація 1628 р. вказує, що після нападу татар в 1626 р. вціліли лише кілька будинків і костел. Швидше за все, він був зруйнований, бо в 1641 р. була видана ерекційна грамота новому костелу. У ній зазначається, що будинок костелу новий і міцний, ще не освячений, патроном храму буде Станіслав, єпископ Краківський, а парохом –

Лаврентій Веселовський. Ось і друге підтвердження того, що костел в Добротворі був ще до 1641 р., можливо, зведений в тому ж таки 1578 р.

Грамота 1641 р. давала право на десятину з холоївських ланів (підтверджено компланацією 1837 р.), на вільне полювання в добротвірських лісах, заготівлю муки з добротвірського млина в необмеженій кількості без податків, вільний вилов риби в р. Буг та випас худоби на міських, підміських, громадських пасовиськах без жодної оплати. Очевидно, що через війни другої половини XVII ст. було зруйновано і цей костел, бо інвентарні описи 1838 р. подають як дату зведення споруди костелу 1700 р.

Як і у випадку з костелом, невідомо про точну дату будівництва першої руської церкви Добротвора. «Грецька» парафія мала, ймовірно, існувати з XV ст., з початків заснування міста. Найдавнішою з відомих церков Добротвора є греко-католицька св. Онуфрія, збудована в 1633 р. Хоча інвентар 1790 р. подає іншу дату – 1634 р.

За даними візитацій 1737 р., 1761 р. і 1780 р. церква «у стінах і дахах добра, вікна в дерев'яній оправі, деякі із залізними ґратами. Двері на залізних завісах із замками внутрішніми та зовнішніми. Дзвіниця далі від церкви стоїть. На ній 5 дзвонів. Цвинтар в парканах і з піддашшям добрий». Серед описаного церковного майна були срібні хрести з ланцюжками і без, келихи, чаші й інше церковне начиння, 8 ікон та образів (Богоматері, Онуфрія, Івана), ліхтарі, мірниці та інші предмети. Серед церковного одягу описувались церковні ризи зеленого, синього та інших кольорів. Серед книг – два Євангелія, одне – із залізними вставками на кришці, в червоному оксамиті, повністю оправлене в срібло, друге – Віленський Службник Трифолой – оправлене на марґінесі, надруковане у Львові. Далі в списку ідуть Тріюдь пісна, Тріюдь квітна, Октоїх, Псалтир, Апостол і Требник. «До сповіді здатних людей» в парафії Добротвора разом із селом Стриганка, візитація 1780 р. нараховує 450 осіб (за візитацією 1761 р. – 350, 1737 р. – лише 86). Церква володіє землею, на якій стоїть церковний будинок, лісами, пасовиськом, фільварком на Белзькому передмісті, одним ланом в Солішчах. Парох церкви відправляє реколекції у василіанському монастирі.

У 1750 р. було збудовано дерев'яну каплицю св. Дмитра. За розповідями старожилів, капличка колись була розташована на Манджуровій горі поблизу села Тишиця. Оскільки в тій місцевості видобували пісок, то з часом гору вибрали як сипучий будівельний матеріал. У 1792 р. каплицю було перенесено на міський цвинтар.

1754 р. король Август III підтвердив магдебурзьке право Добротвора і привілеї церкви Онуфрія та костелу Станіслава. У процесі люстрації 1765 р. згадується священник церкви Онуфрія, який показав люстраційній комісії обляту з актів белзького гродського суду від 1754 р., що містила фрагмент привілею короля Августа III із підтвердженням на володіння ґрунтами та сіножатями, наданими церкві в 1721 р.

У Добротворі існувала й невелика єврейська спільнота. У місті євреї почали селитись після надання магдебурзького права і встановлення торгів та ярмарків, в яких, як правило, брали участь. За даними перепису 1578 р. в місті проживало 10 євреїв-господарів і 2 єврея-прислуги. У 1627 р. Ян Анджей Прухніцький, архієпископ львівський, дозволив євреям Кам'янки Струмилової збудувати синагогу. Очевидно, десь в цьому ж часі, у 1620–1630-х рр. отримали такий дозвіл і євреї Добротвора. У XVII ст. добротвірські євреї займались переважно кредитно-господарською діяльністю, а судові справи, що виникали між євреями, євреями та християнами розглядав гродський суд м. Броди. Євреїв у Добротворі тоді було ще небагато (близько 100), тож судова інстанція була спільна для них та євреїв Дубна, Любомля, Луцька, Микулинців, Золочева та Жовкви.

У 1649 р. у книгу белзького гродського суду була вписана справа про напад і побиття євреїв добротвірськими греко-католиками. Не вживались дві громади мирно і надалі. Від 1723 р. збереглись документи про переслідування в Добротворі євреїв-ремісників та купців.

Ось з таких сторінок, подій та імен складалась історія м. Добротвора. Уже давно немає навіть решток його давніх церков, костелів та замків, та живі нащадки тих, хто жив і творив колись на цій землі. Невеличке місто витримувало набіги різних військ, його люди займались різними промислами, збільшували свої землеволодіння, відстоювали свої права, честь і гідність. Подальше вивчення архівних матері-

алів дасть змогу знайти нові джерела і відомості про жителів добротвірського краю та його історію в цілому.

Джерела та література

Опубліковані

1. Галицько-Волинський Літопис. (Переклад Л. Махновець). – Львів, 1994.
2. Жерела до історії України-Руси. Т.3 Описи королівщин в руських землях XVI віку. Люстрації земель холмської, белзької і львівської. – Львів, 1900.
3. Жерела до історії України-Руси. Т.6. Матеріали до історії Галичини. Літописні пам'ятки з р.1648–1657. – Львів, 1913.
4. Жерела до історії України-Руси. Т. 7. Люстрація королівщин в руських землях Корони з р.1570. – Львів, 1903.
5. Повість врем'яних літ: Літопис (За Іпатським списком) / Пер. з давньоруської, післяслово, комент. В. В. Яременка. – Київ, 1990.
6. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Aleksandra hr. Stadnickiego. – T.10. – Lwów, 1884
7. Akta grodzkie i ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego bernardyńskiego we Lwowie w skutek fundacyi śp. Aleksandra hr. Stadnickiego. – T.15. – Lwów, 1891
8. Falinski B. Zrodla dziejowe starostwa i parafii Kamionka Strumilowa. – T.1. – Kamionka Strumilowa, 1928

Неопубліковані

Центральний державний історичний архів України, м. Львів

Ф. 1 (Белзький гродський суд)

Оп. 1, спр. 236, арк. 871–873

Ф. 7 (Жидачівський гродський суд)

Оп.2, спр.29, д. 620–622

Оп.2, спр.39, д.614

Ф. 9 (Львівський гродський суд)

Оп.1. спр.527, арк. 855–861, 863, 866–869

Оп. 2, спр.2, арк.1343–1344, 1544–1545, 2098–2112

Ф. 134 (Колекція документів про шляхетські маєтки на території Руського, Волинського, Подільського та ін. воєводств) Оп.1, спр.867, арк. 1–5

Ф. 137 (Ковалишин Франц)

Оп.1, спр. 1, арк. 42

Ф. 146 (Галицьке намісництво)

Оп. 88, спр.188, арк.67–68

Оп. 88, спр.232, арк. 1–8

Ф. 159 (Галицька фінансова прокуратура)

Оп. 9, спр. 981, арк. 1–55

Оп.9, спр. 1211, арк. 1–117

Ф. 181 (Лянцкоронські, графи),

оп.2, спр. 762, арк. 1–72

оп.2, спр.1814, арк. 1–132

оп.2, спр.1815, арк. 1–16

оп.2, спр. 2408, арк. 1–32

оп.2, спр. 2421, арк. 1–2

оп.2, спр. 2491, арк.1

Колекція мікрофільмів № 8 (Архів Скарбу Коронного Головного архіву давніх актів, м. Варшава)

№ од. обл. 31, № з/п 605, № м/ф К-3/І (Інвентар Камінко-Струмилівського староства)№ од. обл. 31, № з/п 606, № м/ф К-3/ІІ (Інвентар передмість та

королівщин Батятичі, Желдець, Добротвір та ін.)

Періодичні видання

1. Жук О. Чисельність та історичні типи поселень Галичини (Червоної Русі) в XV-першій половині XVI ст. // Волинські історичні записки. – Том 5. – 2010. – С. 20–24.
2. Мокрий О. Звідки єси Добротвір? // «Авангард» . – 16.06. 1970.
3. Guldon Z. Wijaczka J. Skupiska i gminy żydowskie w Polsce do końca XVI wieku // Czasy Nowożytnie : periodyk, poświęcony dziejom polskim i powszechnym od XV do XX wieku. – №21–2008. – S. 149–191.
4. Janeczek A. Ulice etniczne w miastach Rusi Czerwonej w XIV–XVI wieku // Kwartalnik Historii Kultury Materialnej. – № 1–2. –1999. – S.131–147.

Монографії

1. Ваврик М. Нарис розвитку і стану Василянського чина XVII–XX ст.: топографічно-статистична розвідка. – Рим, 1979.
2. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. Т. 6. – Київ, 1995.
3. История городов и сел Украинской ССР. Львовская область. – Киев, 1978.
4. Мацюк О. Замки і фортеці Західної України: історичні мандрівки. – Львів, 2005.
5. Миколаєвич Я. Опис географічно-статистичний повіта Камянецкого. – Львів, 1894.
6. Петришин Г. «Карта Ф. фон Міга» (1779–1782 рр.) як джерело до містознавства Галичини. – Львів, 2006.
7. Пшик В. Укріплені міста, замки, оборонні двори та інкастельовані сакральні споруди Львівщини XIII-XVIII ст. – Львів, 2008.

8. Baliński M., Lipiński T. Starożytna Polska: pod względem historycznym, jeograficznym i statystycznym. – T.2, Cz. 2. – Warszawa, 1885 .
9. Dąbkowski P. Podział administracyjny województwa ruskiego i bełzkiego w XV wieku. Lwów, 1939.
10. Długosz J. Opera omnia, cura Alexander Przezdziecki edita. Tomus XIII. – Cracoviae, 1877.
11. Dokumenty do historii ubezpieczeń ogniowych i obrony przeciwpożarowej ziem zachodnich Polski. – Poznan, 1935.
12. Jabłonowski A. Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym. T. 7. Ziemie ruskie. Ruś Czerwona. – Cz. 1–2. – Warszawa, 1902–1903.
13. Pisma Aleksandra Jablonowskiego. – T. I V. Wołyń, Podole i Rus Czerwona. – Warszawa, 1911.
14. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Tom II. – Warszawa, 1881.
15. Wittyg W. Pieczęcie miast dawnej Polski. – Kraków, 1905.

Соціально-економічний розвиток села Тернова Чугуївського району Харківської області у 1965–1990-х роках ХХ ст.

У південно-східному напрямку від міста Харкова, серед хвойних лісів та родючих полів, по лівий берег від річки Уди розташовано село Тернова. Воно було засновано ще у 1695 році як військове поселення, що входило до складу Чугуївського округу військових поселень. Зараз село входить до числа сіл Введенської селищної ради Чугуївського району. Сприятливі кліматичні умови, географічне розташування та працьовите населення зіграли вирішальну роль у визначенні пріоритетної сфери господарювання. Нею стало сільське господарство – державне та приватне. Виходячи з означеного ставимо за мету дослідити економічний розвиток державного сектора села Тернова Чугуївського району Харківської області у 65–90-х рр. ХХ ст., його вплив на соціальні процеси, висвітлити стан селянських господарств і умови їх співіснування з державним сектором.

Досліджувати історію рідного краю дуже цікаво. Це місце де народився, де пройшли роки дитинства, де живуть рідні та близькі люди, це місце завжди зігриває теплом і заглиблює у вир приємних спогадів.

Давня історія рідного краю захоплює, але вона більше схожа на казку. Що в ній правда, а що легенда з'ясувати дуже важко. Тому, поки живі свідки минулих подій, вкрай необхідно відтворити картину минулого, спираючись на факти, що наводять самі жителі села.

Політична історія криє у собі величезну кількість складних термінів та понять. Але є мова, яку можна зрозуміти завжди – це мова цифр: ціни на товари, заробітна плата тощо. З огляду на це, ми розглянемо історію економіки села Тернова та її вплив на життя земляків.

Дослідженню історії сіл Чугуївського району присвячено немало праць істориків. Згадки про ці села є в працях істориків Багалія Д. І., Потрашкова С. В., Левченка А., Слюсарського Д. Г., в колективній праці «Історія міст і сіл УРСР. Харківська область». Давній історії сіл було присвячено чимало видань енциклопедичних словників.

Основою економіки села Тернова було сільське господарство з часів його заселення. Звичайно, відтоді умови господарювання значно змінилися. Іншими стали погодні умови, клімат, від яких значною мірою залежить добробут сільських мешканців. Ці зміни є значними навіть за останні двісті років. Ось що про наш клімат написано у виданні «Природа і населення Слобідської України» що вийшло у 1918 році: «Приходиться слышать, что климат наших мест изменятся к худшему, что раньше, например, количество дождей было больше, чем теперь. Если говорить только о последнем столетии, за которое имеются совершенно точные записи, то можно определенно сказать, что в наших местах количество дождей заметно не изменилось. Но вместе с тем оказывается, что их количество как бы волнообразно колеблется: бывает пару лет дождливых, которые сменяются годами сухими, за ними опять идут дождливые» [1, с. 335].

У др. пол. XX ст., в 1965–1990 роках, – в період який досліджується, – теж відбувались значні коливання погодних показників з року в рік, з помітною тенденцією до поступового потепління та повного зменшення засухи. Зими були нестійкими, з різкими і частими змінами тепла і холоду, весни ранніми і вологими, особливо у квітні. Зате весь травень був практично без дощів. Так само і червень. Осінь наступала наприкінці вересня [2, с.с 148–149]. Але, в цілому умови для сільського господарства залишались як і в давні часи, хорошими. Тому в Терновій сільськогосподарське виробництво було основним не тільки на рівні селянських господарств, але й в державному секторі.

Перші сільськогосподарські об'єднання в радянський період виникли в нашому селі у 1920 році. У грудні 1920 року місцеві жителі організували сільськогосподарську артіль «Культурне поле». До неї ввійшли 26 чоловіків та 17 жінок. Артіль належало 58 десятин землі шість візків, одна віялка, одна молотилка, одна сіялка, один культиватор, одна борона, два плуги. В артілі було 38 голів худоби – вісім коней, вісім волів, чотири корови і десять свиней.

У 1930 році на базі артілей було створено колгосп імені Петровського. До 1933 року до колгоспу насильно були включені більшість селянських господарств. Ті, хто не захотів ставати колгоспниками, були вислані до Казахстану та Сибіру [3, справа 14, арк. 8].

У роки Другої світової війни з жовтня 1941 по серпень 1943 року села були окуповані фашистами і колгоспи зруйновані. З перших днів визволення від загарбників жителі села стали відбудовувати зруйноване господарство. Працювали по 18 годин на добу. На 1946 рік у колгоспах сіл Введенської селищної ради вже налічувалось: 95 коней, 48 корів, 36 волів. Гужовий транспорт був основним. Техніки було мало – 4 трактори і 2 автомобіля. Сільськогосподарський реманент складався з 920 борон та 6 плугів. В колгоспах сіл Введенської селищної ради вирощували ярову пшеницю, овес, ячмінь, просо, кукурудзу, соняшник, гречку, картоплю, цукровий буряк, городину [4, справа 8, арк. 8–9]. Жителька села Тернова, Істоміна Таїсія Миколаївна, згадує, що з початку 50-х років до колгоспів стала поступати техніка, були організовані машино-тракторні стації – МТС, і на початок періоду, що досліджується, механізація робіт в колгоспах сіл значно покращилась, хоча частка ручної праці була ще великою.

2 вересня 1964 року на базі трьох колгоспів: ім. Свердлова (колишній імені Петровського с. Введена), XX партійного з'їзду (с. Тернова), «Світанок» (с. Зелений Колодязь) було створено радгосп «Тернівський» [3, справа 16, арк. 14]. Загальна площа земель радгоспу стала складати 5068 га. Він спеціалізувався в овочево-молочному напрямку. Землі засівались зерновими, кормовими, технічними культурами, овочами. В галузі тваринництва радгосп спеціалізувався на крупній рогатій худобі. Технічний парк радгоспу в рік заснування складався з 17 тракторів, 19 автомобілів, 5 комбайнів «Колос» [3, справа 16, арк. 19].

З року в рік радгосп нарощував кількість виробленої продукції. Так, у 1975 році було здано державі молока на 29200 карбованців, а в наступному році вже на 31340 карбованців [4, справа 252, арк. 87–88]. Надої на одну корову були високими і складали 2400 кг молока [4, справа 252, арк. 83], при середньому по Україні 2347, але нижче ніж по Харківській області на 41 л. [5, с. 153]. Під зерновими культурами в радгоспі було зайнято у 1975 році 1383 га, у 1976–1560 га [4, справа 252, арк. 83], у 1985 вже 1740 га [3, справа 116, арк. 8], у 1990–1790 га [3, справа 214, арк. 11].

З початку періоду, що досліджується, показники роботи радгоспу «Тернівський» у порівнянні з загальноукраїнськими, як бачимо, були

непоганими, але з кінця 70-х – початку 80-років ситуація погіршується. При обговоренні стану, що склався, і керівництво радгоспу, і Чугуївського району, і Харківської області відзначало основні причини: нестача робочої сили, низька дисципліна працівників, безгосподарність та крадіжки на фермах і на полях.

Державні органи як могли боролись з такими явищами. В ці роки зловживання з боку керівників радгоспів в Україні були частим явищем. Як стверджують фахівці з цієї проблеми, тільки за 1975–1977 роки за крадіжки було притягнуто 267 голів колгоспів і радгоспів УРСР, в тому числі і в Харківській області [6, с. 22–23].

Місцеві жителі все менше працювали у радгоспі. Ті робітники, які залишились працювати, були незадоволені умовами праці і низькою заробітною платою. Падіння виробництва зернових, овочевих культур, відставання у виробництві продуктів тваринництва керівництво радгоспу «Тернівський» зробило спробу зупинити перепрофілюванням господарства. З 1984 р. радгосп став спеціалізуватися на виробництві насіння. Це було дуже вигідно, тому що для такого продукту не треба було багато робочої сили, а ціна на насіння була вищою ніж на овочі. Але ці дії врешті-решт, все одно не врятували радгосп, який спочатку розраховувався з боргами, але на кінець періоду що досліджується, все одно став збитковим, згадують працівники радгоспу.

Крім радгоспу в селі Тернова в 1965–1990 роках працювало кілька державних установ. Це селищна рада, школа, клуб, лікарня, бібліотека, крамниці. На утримання цих установ держава виділяла значні кошти з державного бюджету. Але, в свою чергу, вона і збирала з місцевого населення до бюджету значні державні податки. Ухилялись від них в ті часи було практично неможливо [7, справа 64, арк. 18].

Значні кошти, які виділялись на школу, давали хороші результати в підвищенні освітнього рівня місцевого населення. Тут працювали висококваліфіковані вчителі, які були відомими не тільки в Харківській області, але й в Радянському Союзі. Так, у 1979–1980 роках на базі Тернівської школи Міністерство освіти СРСР проводило експеримент по впровадженню підручника геометрії В. А. Погорелова в середніх школах країни. Протягом цих 2-х років вчителі математики школи Хлопотіна Т. Г., Петля С. П., Балюмкіна Т. Г. розробляли методичні

вказівки до уроків, проводили контрольні роботи за участю представників Науково-дослідницького інституту СРСР та Інституту брали участь у районних та обласних змаганнях. Учні досягли значних результатів і на змаганнях всесоюзного рівня. Так, випускники Тернівської школи Юрій Кучерявий, сестри Алла та Наталія Лукутіни входили до складу збірної Радянського Союзу з велосипедного спорту і мали звання «Майстер спорту міжнародного класу». Хороша шкільна підготовка вдосконалення вчителів. Результатом цієї роботи стало впровадження підручника до загальношкільної програми країни. В школі на дуже високому рівні було організовано спортивну роботу. Спортсмени-школярі регулярно давала змогу жителям продовжувати навчання в середніх спеціальних та вищих навчальних закладах.

Частина місцевих жителів з початку 60-х років виїхала з сіл до міста Харкова і інших міст України та СРСР, користувались тим, що для селян було введено, як і для жителів міст, – паспорти. Зі слів Кірсанова Івана Дмитровича, особливо користувались цим хлопці, які після служби в Радянській армії могли не повертатись в село, а прописуватись в містах і там працювати. Але в селі Тернова таке явище не було масовим оскільки значний прибуток жителі отримували займаючись власним селянським господарством.

Селянське господарство – це родинно і економічно організована елементарна виробнича одиниця в сільськогосподарському секторі економіки, члени якої об'єднані одним бюджетом, мають спільне виробництво, самі працюють у ньому і, залежно від обставин, сил і матеріальних засобів, додатково займаються заробітками поза власним господарством [1, с. 3].

В період, що досліджується, селянське господарство ототожнювалося з підсобним, яке відрізнялося від селянського тим, що воно мало другорядне значення для власника, який основне заняття, основне джерело прибутку мав поза межами власного господарства. Такі підсобні господарства мали і мають і робітники, і службовці, і представники інших верств суспільства, особливо на селі [1, с. 357].

На території сіл Введенської селищної ради підсобні, присадибні господарства в основному були в селах Світанок, Завуддя, Зелений Колодязь. Були вони і в селі Тернова та селищі Введенка. Їх існування

було зумовлено об'єктивними причинами. А саме: село Світанок розташовано біля залізничної станції на відстані 25 км від Харкова. Його жителі, які мали маленькі земельні ділянки, в основному працювали на підприємствах міста. Заробітна плата була основним джерелом для існування. В селі Завуддя були несприятливі умови для ведення селянського господарства, тому що воно було розташовано на берегах річки Уди, і під час весняного паводку городи селян затоплювались її водами. Велика вологість заважала вирощувати такі культури як огірки, помідори, суниця, які були основними товарами, що вироблялися для продажу місцевим населенням. Власники затоплених Удами городів, звідки і назва села Завуддя, теж в переважній більшості жили за рахунок заробітної плати.

Сільська інтелігенція складала значну кількість населення. Ця верства не мала часу, великих ділянок для ведення селянського господарства і теж жила за рахунок заробітної плати і присадибних ділянок розміром 0,15 га. Але переважна більшість жителів села Тернова мали земельні ділянки від 0,30 і до 0,50 га. Висока якість землі, сприятливі кліматичні умови і вигідне географічне розташування всіляко сприяли розвитку селянського товарного господарства.

Радянська держава в 60-ті – 90-ті роки ХХ століття з одного боку офіційно начебто сприяла розвитку підсобного селянського господарства. Цьому питанню було присвячено багато різних постанов комуністичної партії та державних органів [6, с. 27]. Але наявність приватного, товарного селянського виробництва в ці роки влада ніколи не визнавала і робила все для того, щоб підсобне господарство в нього не перетворилось. Для цього ставились різні перепони.

По-перше: радянське працездатне населення обов'язково повинне було працювати. 4 травня 1961 року на підставі ст. 12 Конституції СРСР Президія Верховної Ради РРФСР видала Наказ «Про посилення боротьби з особами (неробами, дармоїдами, паразитами), які ухиляються від суспільно-корисної праці, та ведуть антигромадський паразитичний спосіб життя». До середини 1964 року за цим наказом було засуджено 37 тисяч радянських людей [8].

Отже, час для ведення селянського господарства був тільки у пенсіонерів, молоді до 18 років, дітей і жінок-домогосподарок. Для того,

щоб звільнити необхідний час, селяни використовували різні народні хитрощі і обдурювали радянську державу. Чоловікам доводилось працювати на таких посадах, які дозволяли більшість часу проводити вдома. Як стверджує Новицька Тетяна Іванівна, директор тернівської школи, це були кочегари, сторожі, охоронці, які влітку або зовсім не працювали, або працювали 1–2 доби на тиждень. Якщо робота на землі або торгівля потребували більше часу, в місцевій лікарні або фельдшерському пункті жителі купували фіктивні лікарняні листи, які коштували від 10 до 25 карбованців в залежності від кількості днів «хвороби».

По-друге: визнаючи офіційні присадибні ділянки розміром 0,15 га, за будь-який залишок землі влада примушувала селян відпрацьовувати на полях радгоспів в колгоспів. Для того, щоб тримати населення на роботі в державному секторі колгоспникам і радгоспникам дозволялося мати ділянки більші за 0,15 га. Решта селян відпрацьовували на «ланках» – пололи бур'ян, збирали врожай тощо. Залишкова земля «відрізалась», формально на ній давались городи сільській інтелігенції, або лісничі засаджували «відрізки» деревами. На практиці ж, як розповіли нам жителі, місцеві чиновники і лісничі, користуючись своїм службовим становищем, «домовлялись» із селянами.

По-третє: функціонування селянського господарства потребувало добрив, зрошувальної системи, насіння, тари, палива та інших матеріалів. В офіційній торгівельній мережі того часу придбання всіх цих товарів було або значно ускладненим, або зовсім неможливим. Таке становище значною мірою перешкоджало господарській діяльності селян.

По-четверте: в Радянському Союзі в 60-ті – 90-ті роки був відсутній приватний вантажний автотранспорт. Ця обставина ускладнювала перевезення побутових і товарних вантажів населення. У 70-х – 80-х роках, зі збільшенням кількості легкових автомобілів з маленькими вантажними причепами і напівпричепами вантажопідйомністю до 500 кг, ця проблема послабилась, але цілком не вирішилась. У 60-х – 90-х роках для цих цілей населення сіл Введенської селищної ради використовувало державний автомобільний транспорт. Торгові інтереси місцевого населення охоплювали широку територію Радянського Со-

юзу. Люди везли на продаж сільськогосподарську продукцію в такі міста Росії як Белгород, Курськ, Орел, Калуга, Вологда, Тула, Калінін (нині Твер), Москва, Мурманськ та інші. Для цього використовувались вантажні автомобілі, які транспортували з Харкова в названі міста з харківських підприємств різні вантажі і були недовантажені, або повертались з Харкова зовсім без вантажу. Плата за використання державного транспорту, як правило, була неофіційною і йшла на збагачення водіїв і керівників транспортних підприємств.

Селянські господарства в період, що досліджується, були основним джерелом прибутку їх власників. Селяни мали значні кошти, були учасниками товарно-грошових відносин, значною мірою і тих, які в радянський час не визнавались і були «незаконними». Значні прибутки від приватних господарств знижували зацікавленість місцевих селян в роботі на державних підприємствах.

Таким чином, на 1991 рік, коли радянська система господарювання в сільському господарстві була скасована, селянські господарства в селі Тернова, не почали формуватись, як в інших регіонах України, а просто легалізували своє існування, тому що вони функціонували тут протягом попередніх десятиліть.

Підводячи підсумки дослідження соціально-економічного розвитку села Тернова у 1965–90-х роках ХХ століття на основі джерел, літератури, спогадів місцевих жителів та керівників радгоспу «Тернівський», можна зробити висновки про те, що з часів перших поселень на території села і до кінця ХХ століття основою економіки було сільське господарство [9, с. 75]. З 20-х років починає формуватись державний сектор і з 1964 року він перетворюється на потужну галузь сільськогосподарського виробництва – радгосп, що мав овочево-молочну спеціалізацію. Хороші кліматичні умови, непогана технічна оснащеність радгоспу дозволила робітникам досягнути значних успіхів у продажі державі сільськогосподарської продукції [10, с. 545]. Радгосп «Тернівський» у 60–70 ті роки був одним з кращих у Харківській області. Хороші показники в роботі, соціально зорієнтована державна політика дозволяли в селах радгоспу утримувати на достатньо високому рівні заклади освіти, культури, медицини. Успіхи в навчанні школярів, спортивні досягнення місцевих жителів були відомі навіть на рівні Радянського Союзу.

Поруч з державним сектором швидко розвивається селянське господарство. В період, що досліджується, влада його не визнавала і приховувала під видом присадибного підсобного господарства. Його розвитку заважали існуючі в ті часи закони. Селяни офіційно не мали можливості належним чином забезпечити свої господарства потрібними матеріалами, добривами. Не було офіційної можливості для використання необхідного при великих обсягах виробництва сільськогосподарських товарів вантажного транспорту тощо. Але селяни знаходили шляхи вирішення цих проблем. Селянське господарство розширювалось у тому числі і за рахунок незаконного перерозподілу матеріальних ресурсів з державного сектора. Робота у власних господарствах була набагато вигіднішою з економічної точки зору ніж праця на державу. Селяни швидко збагачувались і не хотіли працювати в місцевому радгоспі. Нестачу робочих рук керівники надолужували за рахунок приїжджих громадян, але, врешті-решт, це не врятувало ситуації що склалася. Разом з розвалом Радянського Союзу припинив своє існування і радгосп.

Документи радянського часу цю проблему повністю не висвітлюють. Вони лиш деякою мірою співпадають зі спогадами очевидців тих подій. Тому історія соціально-економічного розвитку наших сіл потребує подальшого дослідження з метою встановлення дійсного стану справ. Жителі села Тернова протягом століть зберегли основи культури своїх предків і товарно-грошові відносини, не дивлячись на те, що у 60–90-ті роки ХХ століття держава весь час цьому заважала.

Джерела та література

1. Калініченко В. В. Селянське господарство в період НЕПу. Історико-економічне дослідження / В. В. Калініченко. – Х.: «Основа», 1997. – 400 с.
2. Ісаїв Л. Борівщина в минулому та сьогодні (історико-географічний нарис) / Л. Ісаїв. – Балаклея: Видавничий будинок «Балдрук». – 2007. – 288 с.
3. Поточний архів Введенської селищної ради.
4. Введенский поселковый Совет депутатов трудящихся. Исследовательский комитет п. Введенка Чугуевского района Харьковской области // Архівний відділ Чугуївської районної державної адміністрації. Фонд р. – 86.
5. Народное хозяйство Украинской ССР в 1985 году. Статистический ежегодник. – К.: Техника, 1986. – 399 с.

6. Евсеев Е. Т. Проблемы отношения к труду на селе: уроки застойного периода на Украине / Е. Т. Евсеев. – Х.: «Основа». – 1991. – 155 с.
7. Поточний архів Введенського навчально-виховного комплексу.
8. Журнал «Коммерсантъ Власть». – № 16 (920). – 25.04.2011 [Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.kommersant.ru/Doc/1618579>].
9. Смирнов В. М. Суспільно-політичні та економічні перетворення в українському селі в період нової економічної політики / В. М. Смирнов. – Х.: Майдан, 2002. – 304 с.
10. Історія міст і сіл УРСР. Харківська область. – К.: Головна редакція Української Радянської Енциклопедії, 1967. – 1001 с.

История исчезнувшего храма

Центральная часть современного Запорожья (приблизительно между улицами Прибережная, Победа, и бульварами Центральным, Шевченко) еще в начале прошлого века являлась предместьем Старого Александровска. Так называемая слободка Подгородня или Нешкробовка, где селились потомки запорожских казаков, отставные солдаты с семьями, возникла в последней четверти XVIII в., а с 1795 г. была переименована в с. Вознесенка.

Удивительно, но и сегодня историки и краеведы не могут прийти к единодушному мнению: часть исследователей считает, что название с. Вознесенка произошло от находящейся здесь церкви Вознесения Господня, другие же уверяют, что именно Вознесенская церковь получила свое название благодаря наименованию селения.

Мы же констатируем, что в 1827 г. в с. Вознесенка был построен новый деревянный храм. Не исключаем, что Вознесенская церковь была воздвигнута на месте обветшавшего храма, освященного в честь Александра Невского, который существовал с конца XVIII в. Факт преемственности церквей подтверждается наличием в Вознесенском храме метрических книг с 1789 г.

Деревянная церковь была построена на средства, собранные прихожанами.

Для строительства церкви выбрана одна из самых высоких точек – Вознесенская горка (ныне площадь Фестивальная и бульвар Централь-

ный). По воспоминаниям старожилов, при постройке дома по адресу бульвар Центральный, 22, за основу фундамента был взят фундамент старой церкви. Рядом с церковью находилось старое кладбище.

Так сегодня выглядит место, где возвышался храм Вознесения Господня в старом Александровске

Первыми правящими священниками были Иоан Донцов и Лев Станиславский, а дьяконом Петр Белинский. За первый год существования церкви в ней записано: рожденных – 23, сочетавшихся браком – 7 и умерших – 27 человек.

Лев Станиславский был правящим священником более пятнадцати лет. После его ухода долгое время правил службы Константин Минченков, а дьяком был Иван Мухин. С середины XIX в. дьяком становится Никодим Минченков, родной брат священника Константина Минченкова.

В 50-х гг. XIX в. правящим священником избран Евсей Татарчевский. С начала 70-х гг. его сын Михаил становится дьяком. В 1874 г. Михаила Татарчевского посвящают в сан священника, и он вместе с отцом служит в приходе.

Правление Евсея Татарчевского было долгим – более сорока лет. Эти годы были наиболее трудным периодом в истории села, когда

действительно требовалось его доброе утешительное слово: эпидемии и голод пагубно сказались на настроениях крестьян.

В 1889 г. вместо Евсея Татарчевского Екатеринославская Епархия присылает священником Ивана Иванова, который прослужил в церкви всего два года. В 1890 г. вместе с Михаилом Татарчевским служил священником и Георгий Доценко. А в 1894 г. на должность церковного псаломщика назначен Григорий Татарчевский. Семья священников Татарчевских довольно прочно закрепилась на Вознесенской земле и дала прочные духовные всходы в душах своих прихожан.

К 1900 г. Михаил Татарчевский отошел от церковных дел и на его место заступил батюшка Лев Жураковский, которого в 1906 г. сменил Василий Богданович.

В начале XX в. церковь в с. Вознесенка была реконструирована и в 1908 г. представляла собой каменное здание, связанное с такой же каменной колокольной. Как показали результаты раскопок, проводимых сотрудниками и студентами археологической группы исторического факультета Запорожского национального университета, в храме с. Вознесенка алтарь был изготовлен из отшлифованного камня. Для нашего региона это очень редкое явление. Дело в том, что по традиции православной церкви, алтари изготавливаются из дерева (как правило, из редких дорогостоящих пород дуба). Практика изготовления алтарей из камня (в частности, мрамора) используется только в Италии, где, собственно и добывается мрамор, поэтому он распространен и доступен, а в то же время дерево – очень дорогой материал (например, в соборе Святой Софии в Риме, где ныне действует украинский приход, алтарь изготовлен именно из мрамора; как рассказал настоятель прихода, – мрамор заменил дорогостоящее дерево). Возникает вопрос: откуда в деревне Вознесенке при уездном городе Александровске взялся каменный алтарь? Ответ оказался на поверхности – ответственным за возведение алтаря был переселенец из Италии. Ему и принадлежала идея обустройства святого места в храме из камня, поскольку вблизи находилась каменная гряда карьера.

Вокруг церкви предполагалась деревянная ограда. Храмовое подворье дополняли кирпичная сторожка, дома для двух священников (все строилось на средства верующих в 1905 г.).

Кладбище вокруг церкви не только продолжало существовать, но и разрасталось.

В принципе увеличивался и сам приход. Накануне Первой мировой войны в нем проживало более 6 тыс. человек, действовало три земских, начальная и церковноприходская школы.

В приходе служили священники Иван Чернявский (назначенный сюда в 1913 г.), Михаил Карапут (который поступил в приход сразу по окончании семинарии в 1906 г. и служил здесь до установления советской власти). Оба они были многократно отмечены наградами и по-

ощрялись за прилежну релігійну діяльність. І якщо Іван Чернявський був достойним продовжателем священнической династії, то Михайл Карапут являвся виходцем із сім'ї воєнного. Самостійно він закінчив курс Херсонської духовної семінарії і пройшов всі ступені церковної ієрархії: від диякона і законоучителя в народній школі до священника і інспектора народних училищ. Михайл Карапут мав бронзову медаль за участь у Всеросійській переписі населення, медаль на Александровській ленті з надписом «За усердя по народному освітанню», дві срібні медалі і нагрудний знак.

Війна внесла свої корективи в розмірену релігійну життя Вознесенського приходу. В 1915 г. в приход на місце Івана Чернявського призначений виконуючий обов'язки счотного чиновника контролю Катерининської залізничної дороги Николай Мендрин. Таким чином, нові веяння охопили і саму традиційну сферу суспільства – православну церкву, і це проявилось в призначенні людини, працюючої в світській сфері, на священническую посаду.

Однак це послужило початком нетривіальних для церкви подій. В 1916 г. причт Вознесенської церкви оголосив конкурс (в сучасному розумінні «тендер») на здачу в оренду каменю під церковною землею. На «конкурс» явилися купец Я. Цейтлін, житель г. Александровска Ю. Гольдштейн і селянин М. Ракус. Почалися торги скромно: з 2-х рублів орендної плати, але закінчилися на суммі 234 рубль за добытий куб (для порівняння: в 1914 г. 1 кг пшеничної муки коштував 9 коп., 1 кг картоплі – 2 коп. Обідати в фешенебельному столичному ресторані можна було за 2–3 рубль. В уездному місті, яким був Александровск, одноповерховий будинок в центрі оцінювався в 300 рублів).

Результатом такої комерційної активності причта Вознесенської церкви став договір з єпархіальною владою.

Револьюційні події не обошли стороною і повільний темп життя приходу Вознесенської церкви. Антирелігійна політика більшовиків дала свої результати: в 1920-х гг. кількість прихожан скоротилась майже вдвічі (до 2699 осіб). Тим не менше, соціальний склад був неоднорідним: 150 осіб робітників, 2504 – селяни, 20 – службовців, 15 – ремісників, 10 – інтелігентів.

В этот период громада позиционировала себя как обновленческое течение с лояльным отношением к власти. Напомним, что обновленческое движение в русском христианстве, возникшее официально после Февральской революции 1917 г. декларировало цель «обновления Церкви»: демократизацию управления и модернизацию богослужения, выступало против руководства Церковью Патриархом Тихоном, заявляя о полной поддержке нового режима и проводимых им преобразований.

Вместе с тем, в 1924 г. был составлен реестр из 58 прихожан Вознесенской церкви и возле каждой фамилии карандашом стояла подпись «ныжылаю» или «ніжелаю бит обновленцем» (мы сознательно сохранили орфографию того периода).

Во второй половине 1920-х гг. церковь не избежала печальной участи антирелигиозной кампании власти по снятию колоколов. В следующее десятилетие жизнь Вознесенской религиозной громады приостановилась.

Вторая мировая война стала завершающим этапом существования церкви. С началом немецкой оккупации наблюдалось некоторое оживление религиозной жизни города: были разрешены храмовые и религиозные праздники, крестные ходы. Это объясняется попытками новых властей расположить к себе местное население. Но с назначением Е. Коха рейхскомиссаром, тактика либерализма свелась на нет. В 1943 г., с отступлением немцев, командование выдало распоряжение об уничтожении всех объектов, которые имеют гражданское или военное значение. Так была уничтожена и Вознесенская церковь, которая использовалась как наблюдательный пункт.

До середины прошлого века на месте разрушенной церкви был пустырь, а с расширением города здесь стал возводиться новый жилой квартал, который ныне является одним из центральных в Запорожье.

Источники и литература

1. Государственный архив Запорожской области (ГАЗО). – Ф.19. – Оп. 1. – Д. 75. Клировая ведомость Вознесенской церкви. – 34 л.
2. ГАЗО. – Ф. 316. – Оп. 3. – Д. 8. Протоколы, акты, сведения о новом составе членов религиозных общин. – 60 л.
3. Путем Апостола Андрея. Очерки истории Православия в Запорожском крае. – Запорожье : изд-во Запорожской епархии, 2012. – 560 с.

РОЗМАЇТТЯ УКРАЇНСЬКИХ МІСТЕЧОК

Сергій Гуменний

Скала над Збручем: 800 років історії

Стрілець стискав у руках кріса і намагався прицілитися. Проте всі спроби виявлялися марними – ворогів було надто багато і вони поки що були недосяжні, або вже вдерлися у «сліпу зону» та ставали тимчасово невидимими. Стрілець тримав палець на спусковому гачку, по його обличчю котилися рясні краплі солоного поту. Він чекав, подумки промовляв молитву, але постійно збивався – удари власного серця віддунювали у голові. Раптом його накрила тінь, пролунав оглушливий звук і... вона зникла. Вояк встиг лише побачити жах знеможеного коня, який під вагою вже мертвого наїзника навіки зник за схилом скелі. Стрілець здивовано, механічно поглянув на свою гвинтівку і зрозумів, що вистрілив саме він. Тим часом навколо вже тривав справжній бій: торохтіли скоростріли, повітря наповнилось важким металевим запахом. Шанці засипало землею і камінням із поруйнованих стін палацу. Російська армія вперто наступала на Скалу. На Східному фронті починалася Перша світова війна...

Приблизно так розпочався один із переломних моментів в історії як усього світу, так і Скали-Подільської зокрема. «Велика війна», як називали її сучасники, стане рубежем новітньої історії, активної фази національно-визвольної боротьби, який Скала перейде із майже 700-річним минулим. Минулим, яке ані тоді, ані сьогодні не було позбавлене таємниць. Лише крупинки, лише окремі елементи мозаїки зберегла для нас муза Клію. Ця стаття – спроба скласти цілісну, наскільки це можливо, картину історичного розвитку міста над Збручем. «Властиво про Скалу й околиці повинні писати наші історики», – зустрічаємо у номері газети «Новий час» від 22 серпня 1930 р. [11]. З цього і випливає актуальність означеного дослідження, адже у сучасній українській історіографії (на відміну від закордонної) відсутні наукові праці, які б досліджували історію Скали-Подільської, спираючись на широку джерельну базу. Дослідження цієї проблеми, безпере-

чно, має наукове та теоретично-пізнавальне значення й вимагає об'єктивного і аргументованого дослідження, побудованого на максимальному залученні історичних джерел: архівних справ, періодичної преси та аналізу музейних експозицій. В основу дослідження покладено застосування комплексу загальнонаукових та власне історичних методів наукового пізнання. Їх цілеспрямоване й комплексне застосування сприяє всебічному аналізу конкретної проблеми історичного дослідження.

Скала-Подільська – містечко, розташоване на південному сході сучасної Тернопільської області. Сьогодні його звивистими вуличками часто пролягають туристичні маршрути до «квітки на камені», «перлини Поділля» – міста Кам'яця-Подільського. Численні автобуси, автівки, поспішаючи, вкривають дорожнім пилом поодинокі стіни будинків, фортеці, які стали свідками переломних подій історії Східної Європи. А було в тій історії вдосталь усього: і гіркоти поразок, і чисто-го кохання, і реву гармат, і провінційної тиші... І, звичайно ж, зміни назв. Колись теперішнє селище міського типу, а тоді ще місто, називали просто Скалою (так його більшість у просторіччі іменує й до сьогодні), згодом додалась характерна приставка «над Збручем», яка мала допомогти відрізнити містечко від іншої Скали, розташованої на території сучасної Польщі. «А чому саме Скала?» – можете запитати Ви. Відповідь не змусить себе довго чекати, якщо поглянути на рельєф місцевості, де розташовані міський центр та фортеця. На кілька десятків метрів підноситься над течією Збруча та р. Потік («Чорні криниці») вапнякова скеля, що формує мис, на якому, власне, і розташовані залишки фортеці [2, с. 11–12].

У 1940 р. утвердилась офіційна назва – Скала-Подільська, яка мала символізувати возз'єднання Західної України із рештою територій УРСР, стерти міжвоєнний кордон із свідомості населення. Означення «Подільська» додавалось до назви селища за місцем розташування на місці етнографічного Поділля, тобто, означало приєднання до того берега Збруча, де вже, порівняно давно, існувала радянська влада. Не дивно, що Скала-Подільська з 1940 р. по 1959 р. була центром Скала-Подільського району. Радянська влада прагнула прив'язати районний центр більше до географічного розташування, ніж повернути увагу

до минулої історії, тим більше, що назви «Скала» та «Скала над Збручем» аж надто нагадували, що в минулому цей край був під владою Польщі та Австро-Угорщини [6, с. 57; 10, с. 3].

Колись Скала перебувала на особливому рахунку в іноземних правителів, які володіли територіями Поділля, адже фортеця захищала його від кочівників степу, ворожих військ. Особливості підстилаючої поверхні Скали дозволяли облаштувати тут ефективну оборону. Більш ніж 200 років, із 1772 до 1939 р., Скала над Збручем була прикордонним містом: спочатку Австрійської монархії (з 1867 р. – дуалістичної Австро-Угорщини), а згодом – Другої Речі Посполитої (1921–1939 рр.) [8, с. 17; 11]. Це створило унікальну ситуацію входження земель етнографічного Поділля до складу спочатку адміністративного «Königreich Galizien und Lodomerien» (Королівство Галичини та Лодомерії), а згодом – до злиття звичаєво-світоглядних, побутово-ужиткових особливостей, прилеглих до Скали територій Західного Поділля, із аналогічними характеристиками Галичини. Особливо це відображається в рельєфі, коли перетинаєш річку Збруч: на обох її берегах розкинулось Поділля, проте різниця помітна чи не в усьому: починаючи від характерних особливостей житлового будівництва і закінчуючи діалектичними ознаками мовлення і традицій, сакральної архітектури.

Скала, безсумнівно, старовинне селище, але питання точного датування виникнення населеного пункту все ще залишається рівнянням із багатьма невідомими. У 2010 р. залите подільським сонцем містечко достатньо помпезно відзначило своє 800-річчя. Проте згадане святкування не додало певної визначеності та точності у визначенні дати заснування Скали. Це питання викликає дискусії і до сьогодні. Місцевий краєзнавець М. Косач вказував, що першою письмовою згадкою про заснування міста є запис, датований 1210 р. [6, с. 2]. Аналогічну інформацію подає Тернопільський енциклопедичний словник, який також датує виникнення населеного пункту початком XIII ст. [12, с. 269]. Однак існує альтернативна точка зору, що знайшла висвітлення у брошурі, виданій до згаданого ювілею [10, с. 3]. Згідно з нею, датою заснування містечка вважається 1245 р., а засновником названо князя Данила Романовича (Галицького) – першого короля («rex Russiae»), як зазначається в актах монаршої канцелярії із 1253 р. [14,

с. 105]) Галицько-Волинської держави. Висловлене твердження базується на місцевій легенді та аналізі назви джерела «Королівка», яке ще у міжвоєнні роки кореспондент «Нового часу» О. Степовий називав «найстарішою чинною криницею Галичини» [11].

Але життя на цих землях, безсумнівно, вирувало і раніше. У 1955 р. в смт. Скала-Подільська «знайдено чорнолощений черпак голіградської групи фракійського гальштату» (культура передскіфського періоду XI – VIII ст. до н. е.), що зберігається у Кам'янець-Подільському історичному музеї [9, с. 11]. Цікавим видається і той факт, що Скала вказана у підпункті з одинадцяти міст «А се Польскыи грады» списку «А се имена градомъ всемъ рускымъ, далнимъ и ближнимъ» Новгородського літопису (I), укладення якого М. Н. Тихомиров локалізує між 1387 та 1406 рр. [13, с. 214–259].

Взявши до уваги вищенаведені факти, перейдемо до розгляду подальшої історії Скали. Про галицько-волинський період існування містечка відомо вкрай мало. З'ясовано, що тут у XII ст. існували дерев'яно-земляні укріплення, які належали до Теробовельської землі Галицько-Волинського князівства [14, с. 98]. У 1259 р. скалецький замок було зруйновано монгольською навалою, очевидно, під час карального походу Бурундая [10, с. 4–5]. Подальше існування Галицько-Волинської держави було затьмарене постійними війнами із сусідами та внутрішньополітичними міжусобицями. Смертельний вирок державі було підписано боярською змовою, під час якої, 7 квітня 1340 р., було усунуто Юрія II Болеслава (Тройденовича) [14, с. 106]. Наступному правителю – Любарту (Дмитру) Гедиміновичу – вдалось утримати владу над Волинною, а Галичина та Поділля стали «яблуком розбрату» між Королівством Польським, місцевим боярством та Великим князівством Литовським. Вирішальним ударом став другий похід польського короля Казимира III та його угорських союзників на «руські» землі.

«Війна за Галицьку спадщину» тривала з перервами аж до 1381 р., назавжди змінивши історію українських земель [14, с. 106]. Важливим чинником цього протиборства був контроль над землями Західного Поділля. Спочатку поталанило Великому князівству Литовському, Руському і Жемойтійському та його співправителям Кейстуту та Ольгерду Гедиміновичам. Останньому вдалося поширити свою владу на

Київщину, Чернігівщину та Поділля. Щоб остаточно знищити данницьку залежність цих земель від монгольської орди, Ольгерд перемагає війська «царків Кутлубах-солтана, Качибереї-солтана та Диминтера (бея)» в битві на Синіх Водах (1362 р.). На боці князя в битві брали участь воїни з Поділля, яке у 1340-х рр. стало «вотчиною» Коріата-Михайла Гедиміновича та його синів. Нові володарі розпочинають на цих землях безпрецедентні фортифікаційні роботи, розбудовують Кам'янець, Червоноград, Бакоту та Скалу [14, с. 141].

Наступний акорд історії міста започатковує Кревська унія 1385 р., за якою литовський князь Ягайло не лише стає чоловіком малолітньої польської королівни Ядвіги, а й обіцяє «привернути» свій народ до католицизму та «навіки приєднати землі Литви й Русі до Польського королівства». Де-юре, руські землі ставали частиною польської держави, проте, фактичному здійсненню умов договору передувала боротьба князя Вітовта (Вітаутаса) (1392–1430 рр.) за збереження єдності та самостійності Великого князівства Литовського. У 1393–1395 рр. він здійснює централізацію влади в державі, усуває Федора Коріатовича від управління Малим Поділлям, яке продає Владиславу II Ягайлу (той доручає управління цими землями воєводі Краківському – Спиткові з Мельштина) [2, с. 12]. Смерть Вітовта, поразка Свидригайла (1432–1438 рр.) спричинили перехід цих земель під владу Польщі [7, с. 9]. Старостами Кам'янецькими, а отже і володарями Скали, стають князі Бучацькі, які допомогли у справі приєднання Західного Поділля, своєчасно ув'язнивши литовського намісника. Вже в 1434 р. Скала стає королівським містом, у 1445 р. отримує Магдебурзьке право [3, с. 31]. Подальшому розвитку міста сприятиме той факт, що з 1469 р. воно стає центром повіту Кам'янецького староства [6, с. 9].

Але XV ст. не було спокійним часом. На своїх південних кордонах Польське королівство та Литва вели запеклу боротьбу проти татарської, ногайської та турецької агресій. Свідками тих буремних подій були фортифікаційні укріплення, які й до сьогодні збереглися на території Поділля, і які мали заважати проникненню ворожих військ. Часто ці укріплення самі ставали об'єктом агресії та зазнавали колосальних руйнувань. Скала не є винятком. М. Грушевський у 1895 р. опублікував опис укріплень Скали, датований 1494 р. (тобто саме напередодні на-

паду татар), який висвітлює поганий стан фортифікаційної інфраструктури. «Жодних мурів для захисту, лише дерев'яний настил... вийти на мури неможливо, бо сходи розвалені», – читаємо в «Описі подільських замків 1494 р.», складеному «паном Станіславом Ходецьким, староостою Галицьким, четвертої неділі після празника св. Катерини» [4].

Тому закономірно, що Скалу було вщент зруйновано. Польський король у 1498 р. звільняє місто (точніше те, що від нього залишилося) на 15 років від сплати податку, а 1510 р. подовжує цей термін ще на 8 років. Зрештою, 27 лютого 1518 р. король Сигізмунд I (Жигимонт) повертає Скалі магдебурзьке право та дозвіл на щотижневі торги [3, с. 31]. Доказом відновлення міста виступає печатка, датована 1531 р. із зображенням трьох веж, міської брами та написом «SIGILLVM + OPIDI * SKALA», тобто «печатка містечка Скала». «Торговим містом» Скалу називає й англійський мандрівник Генрі Остелл (Austell), який прибув сюди у 1585 р. Він повідомляє, що у тогочасному місті, власниками якого була родина Лянцкоронських, нараховувалося 232 будинки, десять з яких було заселено євреями [1]. Напевно, саме тоді почала формуватися потужна в майбутньому єврейська громада Скали [2, с. 13].

З 1570 р. єврейська громада поділяла із місцевими жителями всі небезпеки життя на східній околиці тогочасної Речі Посполитої. Держава шляхетської демократії, рокошів та конфедерацій, утворена 1569 р., складалася ніби із двох світів. Перший світ – шляхта, магнати – люди, які фактично керували Річчю Посполитою, засідаючи в сеймах, вірили у те, що вони відрізняються від трудового люду походженням (ідеологія сарматизму) та правом на «золоті вольності» [14, с. 115–119]. Цей світ багатства і влади вабив підприємливих «синів Ізраїлю» і вони не гребували різноманітними засобами, щоб наблизитись до нього, при цьому не обриваючи зв'язків із селянством. Залишки руського боярства ішли тим самим шляхом, втрачаючи при цьому віру та мову батьків, ставали представниками «руського племені польської нації».

Існував також інший світ: передмістя Скали – Запотіччя, Стара Скала, с. Бережанка були заселені народом, який, пройшовши шлях довжиною у кілька століть, назветься «українським». Все його життя минало у праці та боротьбі за існування. Проте ці світи не були аж

настільки відокремленими. «Гонорове» панство і держава, в цілому, були залежні від народних мас, повстання яких послаблювало Річ Посполиту.

У серпні 1648 р. під стінами Скали з'явилось погано одягнене, малоозброєне козацьке військо. Якби місцеві шляхтичі уважно до нього придивились, то могли б зрозуміти, що запорожців тут був мінімум. Переважну більшість війська Максима Кривоноса становило селянство із околиць тієї самої Скали [3, с. 22]. Скаличани самі відчинили одні з воріт фортеці (коло млина, як стверджує М. Косач), яку внаслідок цього було взято. У 1649 та 1655 рр. ситуація повторилася [6, с. 18; 12, с. 269].

Причини народного гніву, що вилилися у козацькі повстання кінця XVI – початку XVII ст., національно-визвольну війну під проводом Б. Хмельницького, а згодом перманентні рухи опришків та гайдамаків, слід шукати у внутрішній політиці Речі Посполитої та її панівного стану, зовнішньополітичній ситуації та релігійному протиборстві. Щодо історії Скали, то варто навести кілька фактів, які показали місцевому селянству, що їхнє зобов'язання нести феодалську повинність перед шляхтою аж ніяк не змушує останню захищати населення. У 1615 р. Станіслав Любомирський, замість того, щоб організувати оборону Скали, ховає своє військо у лісі, а місто залишає беззахисним перед турецькою агресією [6, с. 15]. У 1620 р. Скалу «знову не обминули» ворожі війська, на цей раз молдовського господаря Олександра, які після поразки польського вояцтва під Цецорою грабували землі Поділля. Вже у 1621 р. місто над Збручем стає тиловою базою польсько-козацького формування під Хотиним. Паралельно з економічним розоренням, населення Скали відчуває на собі вплив релігійної політики (утвердженню церковної унії активно протидіє місцеве братство), соціальної напруженості. Вибухонебезпечну ситуацію підсилює притаманний середньовічній людині містичний страх перед силами природи, що представлені катаклізмами: в 1541 р. сарана знищує посіви, у 1596 р. Скалу струсували підземні поштовхи, а 1656 р. – катастрофічна холоднеча [6, с. 15–18].

В цій круговерті подій, у 1665 р. скалецька фортеця і місто (вижили лише 15 чол.) проходять люстрацію та отримують звільнення на

12 років від податків. Але місто не встигає відновитися. 2 вересня 1672 р. турецький султан Мехмед IV входить до Кам'янця, який стає центром новоутвореного віласту. Скала перетворюється в турецьку фортецю Чортківського пашалика (за умовами Бучацького миру 1672 р.; населення змушене виплатити 6387 злотих, а церкву, на замковому подвір'ї, перетворюють на мечеть [6, с. 19]. Польща, в свою чергу, не полишає спроб відновити контроль над Поділлям. 8 серпня 1684 р. в околицях Скали польсько-козацьке військо Міхала Жевуського, яке мало відрізати від постачання Жванець, було атаковане двотисячним татарським загоном [3, с. 22]. Зазнавши відчутних втрат серед козаків, що перебували в таборі, польська кіннота наздогнала татар на річковому броді, знищивши близько 500 ординців та захопивши в полон 30 мурз. Відтоді заграви пожеж у Скалі стали звичним явищем – вона переходила із рук в руки аж до 1699 р., коли Карловицький конгрес знову передав Поділля Речі Посполитій [3, с. 23].

Місто потребувало негайної відбудови. У 1719 р. власником Скали В. Межеєвським було здійснено ґрунтовну реконструкцію римокатолицького костелу 1665 р., який величтимуть за його неповторний вигляд «останнім відлунням готики в Україні», а 1717 р. збудовано першу у місті греко-католицьку церкву в районі Старої Скали [3, с. 53; 6, с. 21]. «На ці роки припадає утворення Скалецького релігійного греко-католицького намісництва, яке об'єднувало 42 села і містечка», – стверджує М. Косач. 1765 р. староста Скали Адам Тарло будує на території замку палац, фасад якого вже 300 років є візитівкою міста. Але населенню дошкуляли постійний дефіцит продовольства, неврожайні роки та соціальна невизначеність, а 1770 р. епідемія чуми забрала життя третини мешканців міста [6, с. 22]. Уряд не міг надати жодної допомоги: в 1772 р. Скала разом із Західним Поділлям та Галичиною стала непідконтрольною польському королю внаслідок першого поділу Польщі (*Pierwszy rozbiór Polski*) [2, с. 14].

Розпочинався новий австрійський період життя міста. Точніше вже містечка, бо 1785 р. цісар Йосиф II своїм розпорядженням надав Скалі такого статусу [6, с. 23]. А 1808 р. містечко змінює власника. Скалецький замок з ключем одержує в спадщину Войцех-Станіслав Голуховський, нащадки якого володітимуть містечком до 1939 р. З 1809 по

1815 рр. Скала (населення 1695 чол.) перебувала в складі Російській імперії як населений пункт Тернопільського краю. Проте Віденський конгрес (1815 р.) повертає Тернопілля Австрійській монархії. 17 квітня 1848 р. в Скалі, як і повсюдно у Галичині (на двадцятиріччя швидше, аніж по той бік Збруча), було скасовано панщину, встановлено пам'ятний хрест із написом: «Сіє знаменіє хрестное во пам'ять свободи і знесеня панщини з дня 16 мая 1848 р.» [3, с. 22].

1840 р. помирає власник Скали над Збручем Войцех-Станіслав Голуховський. Перед смертю він відписує свої маєтності синові Агенорові – майбутньому наміснику Королівства Галичини і Лодомерії, поборнику «москвофільства» [10, с. 7–9] та міністрові внутрішніх справ всієї Австро-Угорщини, який сприяв спробі переведення української мови на латинську абетку («Азбучна завірюха» 1859 р.), що викликало гостру дискусію у галицькому суспільстві. Його син Агенор-Адам (1849–1921 рр.), теж уродженець Скали, досяг значних урядових висот, опинившись на посаді міністра закордонних справ. Граф Агенор Голуховський у 1840 р. споруджує обеліск в пам'ять про скасування турецького панування (народна назва «Пагурок»). Під обеліском в кам'яній гільзі, скріпленій по обидва боки мідними обручами, знаходились згортки пергаменту, на яких описано родовід графа та історію Скали. На другому – зображення гербів родини, фортеці і містечка, де у розкішному парку стоять графський палац та будівлі фільварку [3, с. 31, 54]. В цій гільзі також знаходилися портрети графа Войцеха-Станіслава Голуховського та його дружини Кароліни Баворовської. Оригінали артефактів сьогодні зберігаються у Тернопільському краєзнавчому музеї, а сам монумент «Пагурок» був зруйнований радянською владою у 1976 р.

Окремо варто зупинитися на єврейському населенні Скали. Вже 1765 р., тобто майже через двісті років з того часу, коли перші 10 єврейських сімей проживало в Скалі, їх чисельність складала 362 особи [2, с. 14]. У 1890 р., коли населення Скали досягло свого максимуму – 6163 особи, 3228 з них були євреями [6, с. 29]. Містечко, розміщене на кордоні з Російською імперією, стало центром контрабандної торгівлі, що сприяло збагаченню деяких єврейських родин. Проте більшість єврейського населення балансувала на межі бідності, що змушувало

їх зближатися з місцевим українським та польським населенням, утворюючи неповторний колорит галицького містечка.

Характерна приватна забудова єврейських будинків і сьогодні формує архітектурний ансамбль центральних вулиць Скали. Місцева єврейська громада була досить освіченою. Найвідомішими рабинами були Йозеф Холліс (до 1718 р. рабин Тисмениці), Іцхак Цві Хірш (з 1727 р.), Моше Іегуда-Лейб та Давід Іегуда-Меєр. З 1831 р. в Скалі здійснювала службу династія рабинів родини Дріммерів: Соломон (Shlomo Drimmer) [2, с. 18], Авраам (з 1872 р.). Єврейська громада Скали мала близько десяти синагог (найстаріша збудована наприкінці XVIII ст.) та релігійних шкіл. З 1895 р. у Скалі діяло товариство «Dorshey Madda» (Шукаючі знання), створене групою інтелектуалів, яке мало на меті поширити знання рідної мови [6, с. 29].

Подібні національні поривання наприкінці XIX ст. переживала і українська громада Скали. 1890 р. в містечку засновано осередок товариства «Просвіта», очолюваний о. Олександром Левицьким, який за чотири роки перед цим став парохом міста над Збручем [6, с. 29]. У 1898 р., коли буде завершено спорудження будинку «Просвіти», скалецький осередок товариства нараховуватиме 491 особу. В 1892 р. за ініціативи попереднього пароха о. Келестина Костецького, коштом місцевої громади та за сприяння власника Скали графа Голуховського, поблизу фортеці будується кам'яна церква Св. Миколая, зведена із елементами візантійського стилю. Цей храм у травні 1896 р. став місцем вінчання українського історика Михайла Грушевського із Марією Вояківською, сестрою дружини пароха Скали [12, с. 269]. З того часу М. Грушевський, аж до смерті отця Олександра, регулярно буватиме у містечку, рекомендуючи І. Франку у переддень релігійних свят надсилати йому листи саме на скалецьку адресу [4; 6, с. 30].

У нове століття Скала вступала як резиденція всемогутніх графів Голуховських, значний торговельний та культурний центр Південного Надзбруччя. В цей час містечко активно розвивається: у 1898 р. сюди було проведено залізницю [6, с. 30], у 1910 р. засновано перший на Борщівщині футбольний клуб «Скала», а місцева «Просвіта», яка налічувала 684 члени, вважалась чи не найбільшою у Галичині [10, с. 8–10]. Скала мала усі передумови для процвітання, але війна перервала цей поступ.

Із перших днів Першої світової війни містечко стало об'єктом агресії російського війська. Артилерійські бомбардування слабких оборонних споруд перетворили населений пункт на руїни, і тому 13–14 серпня 1914 р. австро-угорські війська та прикордонники покинули Скалу. Аж до революційних подій 1917 р. містечко буде окуповане росіянами (адміністрація В. Фідлера) [3, с. 26; 6, с. 32–35]. Російські солдати, деморалізовані війною, вдавались до єврейських погромів, які було припинено після бою з Українськими січовими стрільцями під Бурдяківцями (29.07.1917) і який ознаменував визволення Скали. У 1918 р. місто стає центром повіту ЗУНР, а з 1919 р. – надійним тилом галицького вояцтва в ході Чортківської офензиви (06.1919) та місцем дислокації штабу II корпусу УГА під керівництвом С. Горука у палаці Голуховського (07.1919) [6, с. 40]. 14 липня 1919 р. Симон Петлюра виступає у Скалі перед частинами УГА, які вже через два дні перейдуть р. Збруч, щоб допомогти армії УНР. Залишене містечко аж до 1939 р. займуть польські війська і покинуть його лише на короткий період існування Галревкому (07–09. 1920 р.), одним з очільників якого буде уродженець Скали – Михайло Баран.

Після тривалого міждержавного врегулювання (започаткованого Ризьким миром 18 березня 1921 р.), Скала над Збручем знову стала прикордонним містом. Прикордонні території перетворювалися у місця нелегальних міграцій, діяльності спецслужб СРСР і Польщі, які мали на меті створення агентурної мережі, котра фіксувала б розміщення військових прикордонних з'єднань супротивника. Наприклад, у фондах Чортківської повітової команди міліції збереглися свідчення про шпигунство К. Дольського, яке вдалося викрити польським прикордонникам [5, арк. 2–16]. 26 лютого 1931 р. позивний «Хімік» зізнається у тому, що його було завербовано начальником ГПУ у Кам'янці-Подільському Н. Дергачовим, щоб він здійснював «szpiegostwo na rzecz Rosji Sowieckiej». Агент, шляхом підкупу, мав створити агентурну мережу із осіб (попередньо затверджених радянськими спецслужбами) у містечку Скала над Збручем. Дольський вісім разів перетинав державний кордон, щоразу звітуючи про свою діяльність. Проте агент не зміг завербувати купця зі Скали Гауснера, який і проінформував польську сторону про шпигуна [5, арк. 2–16].

Прикордонне розміщення накладало свій відбиток на життя скаличан. Місцеве населення боляче переживало розповіді перебіжчиків про «життя при радянській владі», сприяло їм у соціалізації по цей бік кордону. Благодібною діяльністю в цей час перейнялась і єврейська громадськість. 1931 р. у Скалі єврейське товариство «Chevra Kadisha (Свята спілка)» побудовало будинок для осіб похилого віку. Культурним осередком єврейства був «Beth-Am» (Народний дім), при якому у 1920 р. почали діяти аматорський театр, бібліотека, яка на початку Другої світової війни нараховувала близько 5 тис. книг [2, с. 24]. За підтримки нового пароха о. І. Дерев'янка, який із 1925 р. також очолює місцевий осередок УНДО, активізується і діяльність «Просвіти». Цього ж року завершено будівництво «Рідної школи», а 1926 р. в Скалі відкрилась «дитяча захоронка» – аналог сучасного дитсадку [6, с. 44].

1 вересня 1939 р. Німеччина здійснила напад на Польщу. Розпочалася Друга світова війна, а 17 вересня Польщу атакував СРСР. Прикордонники Скали чинили відчайдушний опір, але сили були нерівними [3, с. 27]. Вже 27 жовтня 1939 р. Народні Збори Західної України, де представником Скали був П. Мартюк, декларували возз'єднання з УРСР. «Перші совіти», як назвали їх галичани, перебували недовго, проте встигли перейменувати містечко, створити МТС та розгорнути масові репресії. Напад Німеччини на СРСР лише посилив терор та спричинив знищення в'язнів Чортківської в'язниці, де було чимало скаличан, а самим містом потяглися валки арештантів, що прямували на Умань. Червона армія відступила, підриваючи ключові об'єкти інфраструктури, а вже 8 липня 1941 р. в Скалу ввійшли війська сателіта Німеччини – хортистської Угорщини; 14 липня їх змінили сили Вермахту і містечко стало прикордонним пунктом Дистрикту Галичина [6, с. 53]. Нацистська адміністрація проводила політику переслідування націоналістичного підпілля та єврейського населення, яке підлягало цілковитому знищенню. «Новий порядок» спричинив виникнення в скалецьких лісах не лише українського, а і єврейського підпілля: Лонек Йонг і Єгшда Цуккер сформували загін із 37 чоловік, який прийняв бій в урочищі «Шайба» Скалецького лісу [6, с. 54]. Цей факт було інтерпретовано гітлерівцями у створенні гетто (вересень 1942 р.), в якому зустріли смерть 1553 місцевих та 197 привезених із

навколишніх сіл євреї [3, с. 27]. Ці події завершили історію єврейської громади Скали, адже лише окремі її представники вижили за допомогою місцевого населення, залишивши пам'ятник на цвинтарі Холом та згадку на монументі «Яд Вашем» в Ізраїлі. Скала пережила криваву вакханалію, поклавши на вівтар ХХ ст. життя своїх кращих українських та єврейських синів.

24 березня 1944 р. радянські війська увійшли в Скалу, а наступного дня були змушені її покинути. Складний рельєф та сильне угруповання противника відстрочили визволення містечка аж до 6 квітня 1944 р. При штурмі Скали загинуло 299 солдатів та офіцерів, які вдруге привели сюди радянську владу [6, с. 55]. Але боротьба тривала... 22 грудня 1944 р. Скала-Подільський район втратив телефонний зв'язок з Тернополем, наприкінці цього місяця радянську адміністрацію було усунуто в 11 сільських радах (Турильче, Іванків та ін.), а 26 грудня 1944 р. українські повстанці пішли на штурм Скали [8, с. 116]. Лише «пожежні заходи» радянських військ деблокували райцентр. Представники радянської влади здійснювали показові страти учасників націоналістичного підпілля з метою залякування населення. Зокрема, на одній з центральних вулиць Скали-Подільської, 25 березня 1945 р. було повішано Павлюка Дмитра (псевдо «Сірко») [6, с. 56]. 9 березня 1950 р. поблизу містечка на лівому березі р. Збруч співробітники МДБ УРСР спалили тіло генерала-хорунжого УПА Р. Шухевича та скинули прах у річку (13.10.2005 автор цих рядків був очевидцем відкриття пам'ятного монументу – базальтового козацького хреста).

По-хижацькому нова влада поставилась і до пам'яток історії. Дві центральні вулиці Скали, синагогу XVIII ст. зрівняно із землею задля спорудження консервного заводу; у парафіяльному костелі було змонтовано дизельні генератори струму, через вібрацію яких обвалився шпиль споруди, а усипальницю графів Голуховських взагалі висадили у повітря (проте споруда виявилась міцною і тому одна стіна збереглася). У місті функціонували дві школи, дитсадки, туристична база «Збруч» та лікарня. Колишній польський дім стає будинком культури, на якому встановлять меморіальну дошку, розстріляному у 1937 р. діячеві Галревкому, ректорові Київського інституту народної освіти М. Барану. Він був лише одним із тих, кого Скала дала світові. Тут

також народилися графи Голуховські, письменник Л. Василевич, диригент Модест Левицький та актор «Руської бесіди» Василь Юрчак, вихованець Краківської академії мистецтв Микола Анастазієвський. Своє походження завжди підкреслював і Мирослав Скала-Старицький (1909–1968 рр.) – соліст Віденської, Мадридської, Барселонської і Брюссельської опер [12, с. 269–272].

Скала в радянський період своєї історії обростає асфальтним (1947 р.), щебеневим (1970-ті рр.) заводами, ракетною частиною та військовим містечком. Наявність балістичних ракет із ядерними боеголовками робила містечко режимним об'єктом. У 1991 р. Скала-Подільська стане не лише де-факто, а і юридично українським селищем. Кількома роками пізніше останній, вже український, солдат покине місто, адже молода країна довірить свою безпеку країнам-підписантам Будапештського меморандуму (1994 р.). Буде відновлено Успенський костел, який прихистить римо-католиків та греко-католицьку громаду міста, а 1997 р. впорядкується єврейське кладовище [2, с. 399]. Крізь асфальт забуття на вулицях Скали пробиватиметься бруківка історії. У 2012 р. до складу селищної ради увійде давнє село-супутник Скали – Бережанка. Життя містечка продовжується так само, як на єврейському символі із пенька зрубаного дерева проростає пагін нового. Цей пагін поки слабкий, але у нього міцне коріння...

Джерела та література

1. An English Visitor to Skala in 1585. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://kehilalinks.jewishgen.org/SkalaPodol/EnglishVisitor.html>
2. Mermelstein Max. Skala on the river Zbrucz. A history of the former Skala jewish community / Skala benevolent society. – New-York / Tel Aviv, 2009. – 420 p.
3. Szulińska Margerita, Szuliński Jan, Zieliński Jaroslaw. Skala nad Zbruczem: dzieje, architektura, budownictwo / Margerita Szulińska, Jan Szuliński, Jaroslaw Zieliński, 2003. – 150 p.
4. Грушевський М. Опис Подільських замків 1494 р. / М. Грушевський. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mhrushevsky.name/uk/History/1895/OpysPodilskyxZamkiv1494/CastleSkala.html>
5. Державний архів Тернопільської області. – Ф. 283 Чортківська повітова команда державної поліції, м. Чортків, 1923–1939 рр. – оп. 1. – Спр. 123. Дольський Кас-тан – іноземна розвідка, 1931 р., 20 арк.

6. Косач М. Скала-Подільська: історичні замітки [Рукопис]. / М. Косач. – Скала-Подільська, 1997. – 66 с.
7. Літопис Борщівщини. – Борщів, 1995. – Вип. 7. – с. 108.
8. Мизак Н. За тебе свята Україно. Південне Надзбруччя у визвольних змаганнях ОУН-УПА / Н. Мизак. – Чернівці: «Буковина», 1998. – 447 с.
9. Петровський О. Археологічні пам'ятки епохи бронзи та раннього залізного віку на території Борщівського району (спроба каталогізації) / О. Петровський // Літопис Борщівщини. – Борщів, 1993. – Вип. 2. – С. 8–13.
10. Скала на Поділлі. – Борщів: КП «Борщівський бізнес-центр», 2010. – 20 с.
11. Степовий О. Там де Збруч річку проходили / О. Степовий // Новий час. – 1930. – 22 серпня.
12. Тернопільський Енциклопедичний Словник. – Тернопіль: ВАТ ТВПК «Збруч», 2008. – Т. 3. П – Я. – 708 с.
13. Тихомиров М. Список русских городов дальних и ближних. Исторические записки / М. Тихомиров. – М., 1952. – Т. 40. – С. 214–259.
14. Яковенко Н. Нариси історії України: З найдавніших часів до кінця XVIII ст. / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2009. – 584 с.

Онуфріївка

Традиція ґрунтового дослідження історії населених пунктів України започаткована в радянський час «Історією міст і сіл УРСР» – 26-томним виданням під редакцією П. Т. Тронька [7]. Вона була покликана дати поштовх масовому розвитку краєзнавства і представити історію міст та сіл «знизу», з тої точки зору, якою бачили її місцеві професійні історики або історики-аматори. На даному етапі для лівової частки селищ та сіл дане видання є чи не єдиним джерелом інформації з їхньої історії. При цьому, відкинувши ідеологічні елементи (так як енциклопедія готувалася в 60-х рр. ХХ ст. для радянського читача), можна побачити, що автори у своїх статтях широко використовують всі наявні матеріали. Проте, за більш ніж 40 років з виходу цього багатотомного видання, до наукового обігу потрапила значна кількість матеріалів, які або доповнюють, або проливають нове світло на певні сторінки з історії населених пунктів. Тому сьогодні пріоритетним завданням як для істориків і краєзнавців, так і для тих людей, кому цікава та небайдужа історія рідного краю, є перегляд та доповнення місцевої історії.

Одним з таких кроків є дослідження історії містечок України, тобто населених пунктів, що історично мали такий адміністративний статус. Слід зазначити, що остаточно термін «містечко» було скасовано постановою ВУЦВК від 28 жовтня 1925 р.

Дана стаття – спроба розповісти про одне з містечок, показати його історію від часу заснування до періоду розпаду Російської імперії та полишенні останнім власником Онуфріївки своїх володінь.

Онуфріївка – селище міського типу, адміністративний центр Онуфріївського району Кіровоградської області. На шляху свого історичного розвитку Онуфріївці довелося пройти доволі традиційний, як для десятків інших населених пунктів північно-східної частини Кіровоградщини, шлях. Важливим елементом, що визначив ступінь розвитку населеного пункту, була місцева інфраструктура. З її розширенням та збільшенням кількості населення, як правило, змінювався і статус

селища. Шлях від малого хутірця до села, селища, а інколи містечка був характерним для більшості населених пунктів Центральної України. Онуфріївка не стала виключенням.

Процес заснування поселення на місці сучасної Онуфріївки безпосередньо пов'язаний із заселенням Задніпровських місць – території між Дніпром та Бугом, що з другої половини XVII ст. була в складі Гетьманщини. До 1711 р. ці землі знаходились в управлінні Чигиринського полку, а з 1711 по 1730-рр. – Власівської, Кременчуцької і Потоцької сотень Миргородського та Келебердянської, Переволочанської та Орлянської сотень Полтавського полків. З 1730-рр. населений пункт юридично перейшов у склад Росії, але влада на місцях все ж залишалася за Гетьманщиною [11, с. 3].

Заселення місцевості відбувалося поступово. Спочатку купувалися земельні ділянки, пасовиська, ліси, що засвідчувалося купчими або іншими актами на власність [11, с. 125–129]. У подальшому, з накопиченням у козацької старшини земель та переселенням сюди населення (переважно з Лівобережжя) у 30–40 рр. XVIII ст. почали утворюватися хутори. Подекуди вони носили ім'я власника, наприклад, хутір значкового товариша Андрія Байдака, хутір кременчуцького сотника Федора Гаврилова, хутір Розсохи, хутір Івана Смоли та ін. [11, с. 183–185].

Одним з таких хуторів був хутір відставного козака Василя Онуфрієнка, перша документальна згадка про який датована 1741 р. при описі Задніпровських володінь Потоцької сотні Миргородського полку: «Василь Онофрей показал, что имеет на той стороне Днепра на вочище ретце Омельничку хутор с принадлежащими к нему сенокосами и полем пахатним обома сторонами, да на оной же ретце мельница о двох колах и став, занятие ним, Онофреем, тому деется годов более десяти. К сей сказке по прошению Василя Онуфриенка неграмотного ратуши Потоцкой подписок Никола Данилов руку приложил» [11, с. 147]. Проте, у документі не подається точної дати заснування, тому в даній ситуації її можна прив'язувати або до 1731 р., або до 1741 р.

У подальшому хутір козака Онуфрієнка згадувався в 1744 р. в описі поселень Миргородського полку за їх власниками, у 1745 р. в описі Данила де Боскета та присутній на карті цього ж автора, яка була додатком до опису [11, с. 179; с. 186].

Слід зазначити, що на території сучасної Онуфріївки розміщувався не лише хутір козака Онуфрієнка. Так, місцевим краєзнавцям вдалося віднайти розташування хутора Омеляна Розсохи, що складався «о двох избах, с греблею, ставом, мельницею, с сенокосними лугами и пахотным полем да у Могилуватом буераке пасека». Він розміщувався навпроти балки р. Могилуватої – околиці Онуфріївки, в кінці вул. Поштової. На цьому місці ще залишилися рештки греблі. Крім хутора Розсохи, дослідникам вдалося встановити приблизне розміщення хутора козака Онуфрієнка на злитті річок Омельничок та Сухий Омельник (на території сучасного Онуфріївського парку), хуторів козака Андрія Шевченка та Грицька Христишина, віднайти монети 1736 та 1740 рр., що дало змогу припустити наявність поселень середини XVIII ст. на місцях знахідок [13, с. 44]. З плином часу ці хутори злилися в одне поселення і в подальшому існували під однією назвою.

У 1752 р. на території Задніпровських місць утворилася Нова Сербія – військово-поселенська територія, що заселялася переважно сербами, які жили в межиріччі Сава-Драва-Дунай-Тиса на прикордонних територіях між Австро-Угорською та Османською імперіями. Нова Сербія ділилася на два полки – Гусарський (кіннотний) з центром у Новомиргороді та Пандурський (піхотний) з центром у Крилові. Командував цими полками Іван Самійлович Хорват фон Куртич (Откуртич, Хорват із Куртича) [9, с. 34]. Як не парадоксально, саме цей період залишається одним з найменш досліджених в історії Онуфріївки. На даний момент відомості про населений пункт майже відсутні, а спроби висвітлити окремі моменти з історії селища в цей період для краєзнавців обмежуються лише припущеннями.

Значною проблемою, з якою довелося зустрітися під час дослідження, виявилася майже повна відсутність будь-яких згадок про Онуфріївку у звітах, реєстрах та іншій адміністративній документації протягом 12 років, але вже у 1764 р., з ліквідацією Нової Сербії, згадки про населений пункт знову повертаються. Найбільш доцільним поясненням можна вважати те, що селище стало особистою власністю Івана Хорвата, тобто не було введено в систему шанців Нової Сербії, але в той же час інформація про Онуфріївку міститься в документах, пов'язаних особисто з Хорватом. Єдиним підтвердженням цього є відомість 1758 р.

про осіб, які перейшли на житло в поселення Нової Сербії та Новослобідського козачого полку, де зазначається, що з Кременчуцької сотні перейшли «Микола Коваль; Матвей Шаповал – в новопоселяемой его ж високопревосходительством господином генералом лейтенантом Хорватом слободки, прозываемой Онуфреевки» [11, с. 243].

У 1764 р. була утворена Новоросійська губернія з центром у місті Кременчуці. Територія Нової Сербії ввійшла до складу Новоросійської губернії, Гусарський полк був перейменований в Чорний гусарський, а Пандурський в Жовтий гусарський полк, котрий, однак, залишався піхотним [9, с. 5].

Якщо слідувати думці, що Онуфріївка була власністю Хорвата, то очевидно, що у 1762 р., під час судової справи над власником, місцевість або була у нього відібрана, або перейшла у власність до когось з нащадків чи родичів і була відібрана вже в них. Станом на 1774 р. Онуфріївка знаходилась в державній власності, про це свідчить Й.-А. Гіндельштетт у своїй розповіді про подорож Єлисаветградською провінцією: «...из слободы Зыбкой мы ехали 10 верст прямо к N, до слободы Онохреевки – казенной деревни семейств во 100; жители все – малороссы, пришедшие сюда с обеих сторон Днепра. В деревне есть церковь, лежащая на северной стороне речки Омельник Келебердянский, близ устья Сухого Омельника» [4, с. 41]. Ця церква на 1776 р. носила ім'я Преподобного Спиридона, мала 50 приходських дворів. На той час священником був Даниїл Репчинський, дяком – Пантелеймон Андрієвич, пономарем – Олексій Іванов, ктиторм – Стефан [14, с. 152].

Оскільки Кременчук був столицею Новоросійської губернії, то землі довкола нього були ласим шматком для багатьох знатних дворян. Онуфріївка не стала виключенням. Після 1776 р. вона втратила статус державного «казенного» села і перейшла у власність до капітана Івана Івановича Комбурлея (Конбурлея), який у 1774–1775 рр. був цолнером кременчуцької прикордонної митниці [9, с. 24]. За його кошти було збудовано Івано-Предтечанську церкву, в якій він був похований разом зі своєю дружиною Феодосією [13, с. 59]. Підтверджують та доповнюють відомості про Онуфріївку того періоду спогади Жильбера Ромма та Михайла Загрязського. Зокрема, Ромм під час подорожі в Крим в 1786 р. зазначав: «... в 18 верстах от Крюкова находится принадле-

жащая частному владельцу деревня Онуфриевка, примерно в 90 домов. Подле нее протекает небольшая речка Омельник» [5, с. 22]. В свою чергу, Михайло Загряжський у своїх «Записках...» станом на 1791 р. згадував: «... Близ Кременчуга заезжаю к бывшему однополчанину порудчику Турунже, у которого по причине надобности часто быть в Кременчуге остановился на несколько дней. С ним поехали к соседу его, П. И. Конбурлею, который также служил со мной в Харьковском полку, а по случаю его брата – Михаила Ивановича – ... село называется Анофреевка, 1000 душ при значительном количестве земли нераздельно с братом... По тогдашнему времени и краю жил великолепно. Он очень был рад. Показывал все свое заведение, прекрасных лошадей и прочее...» [6, с. 118].

Слід зазначити, що різне вживання назви Онуфріївка, зокрема «Онохреевка», «Анофреевка», було властиве не лише мандрівникам, які могли не сприйняти на слух назву, або її спотворити, а й деяким документам та місцевому населенню.

Після смерті І. І. Комбурлея у 1792 р. Онуфріївкою володіли спільно його сини – Михайло та Петро. Михало Комбурлей у свій час був сенатором, дійсним статським радником, курським (1798 р.) та волинським губернатором (1807–1817 рр.), а його брат Петро був начальником гусарських ескадронів конвою Потьомкіна в 1789–1791 рр., звільнився в запас в чині секунд-майора [13, с. 59]. Окрім Онуфріївки, у власності Михайла Комбурлея знаходилися сусідні села: Омельник, Іванівка, Камбурлеївка [2, с. 4].

Відомостей про життя населення Онуфріївки на рубежі XVIII–XIX ст. небагато. З церковних відомостей дізнаємося, що священником Івано-Предтечанської церкви у 1793–1812 рр. був Даниїл Репчинський. У 1806–1812 рр. священником був Антоній Дмитрівський, дяками – Прохор Савєнков (з перервами протягом 1796–1809 рр.) та Григорій Маніцин (1812 р.) [18, с. 139].

Початок XIX ст. ознаменувався рядом важливих змін в адміністративному житті краю. На зміну Новоросійській губернії у 1802 р. була утворена Херсонська, яка проіснувала до 1917 р. Онуфріївка входила до Олександрійського повіту Херсонської губернії [13, с. 60]. З важливих подій цього періоду можна виокремити війну 1812 р., де приймали

участь вихідці з Онуфріївки: є відомості про участь уродженця с. Куцеволівки (сучасний Онуфріївський район) Степана Журавльова (Журавля) в бойових діях [13, с. 61]. Також не слід забувати про введення військових поселень на території більшості повітів Херсонської губернії, що теж мало вплив на історію краю. Онуфріївці, правда, вдалося уникнути перетворення на військове поселення, адже вона вже знаходилася у власності Комбурлеїв. Представниця цього роду Катерина Михайлівна Комбурлей-Толстая разом з її чоловіком Михайлом Дмитровичем Толстим стали засновниками одеської гілки цього роду, яка протягом всього свого існування мала значний вплив як на розвиток краю, так і на розвиток Онуфріївки зокрема [8].

Після смерті М. І. Комбурлея у 1821 р. його землі, зокрема й Онуфріївка, перейшли у власність до Михайла Дмитровича Толстого – дійсного статського радника, полковника гвардії артилерії, голови імператорського товариства сільського господарства Півдня Росії. Після виходу у відставку в 1835 р., М. Д. Толстой поселився в Онуфріївці, де постійно проживав до 1847 р. [13, с. 66]. За Михайла Дмитровича була розбудована більша частина Онуфріївського парку (так званий Старий парк). Встановити точну дату закладання парку та імена тих, хто саме його зводив на даний час не вдається. Існує припущення, що він розбудовувався німецькими та чеськими майстрами [13, с. 71]. Граф забороняв селянам, окрім тих, хто доглядали парк, бувати у ньому і купатися в паркових ставах – для селян він зробив окремих став, так званий «Селянський», в якому вони могли купатися і поїти худобу. В старому парку основну композицію склали дерева (каркас, в'яз, софора японська, дуб та інші), також територія парку прикрашалася садовими чагарниками, зокрема жасмином та таволгою. Старий парк мав три входи — з півночі, сходу та півдня, прикрашені декоративними цегляними і металевими арками. У південно-східному кутку Старого парку вздовж металевої огорожі простягалася глибока канава, що межувала з вигоном.

У 1847 р. Михайло Дмитрович Толстой переїхав до Одеси, проте не забував піклуватися про Онуфріївку. З 1850 р. вона отримала статус містечка, там почали проводитись ярмарки, існував винокурний завод та казарми для нижчих чинів. У 1850 р. населення складало 1348 чо-

ловік, було 228 дворів [3, с. 657]. Ці дані повторюються й у статистичному звіті 1859 р. [15, с. 31]. Цікавим є той факт, що станом на 1856 р. Онуфріївка належала Катерині Комбурлей-Толстій. Це підтверджує «Алфавіт поселень Олександрійського повіту» 1856 р.: «Онофриевка, графини Толстой» [12, с. 24]. Окрім того, жінка значиться власницею інших поселень Онуфріївщини, які належали Комбурлеям, а пізніше й Толстим: Іванівки, Омельника, Камбурлеївки [12, с. 22–24].

Після одруження Михайла Михайловича Толстого (старшого) (1835–1898 рр.), сина Михайла Дмитровича та Катерини Михайлівни, на служниці Олені Григорівні Смірновій Онуфріївка переходить у його власність. Слід зазначити, що такі шлюби були неприйнятними у тогочасному суспільстві, тому Толстим довелося довго боротися за визнання шлюбу законним та за отримання дітьми від цього шлюбу дворянства. Для цього Михайло Дмитрович Толстой особисто звертався до імператора Олександра II, і згодом прохання було задоволено [13, с. 67].

Михайло Михайлович Толстой (старший) відомий перш за все своєю меценатською діяльністю. Він довгий час був директором Одеського міського театру, заклав будівництво нової будівлі для нього та сприяв розбудові Онуфріївки [13, с. 67].

Найбільш прогресивний період історії Онуфріївки пов'язаний з сином Михайла Михайловича Толстого (старшого) та Олени Григорівни Сміррової-Толстої – Михайлом Михайловичем Толстим (молодшим). Він успадкував від батька близько 40 маєтків у Херсонській, Харківській та інших губерніях. Михайло Михайлович займав високі державні посади, був придвірним радником, членом Ради імперського товариства сільського господарства Півдня Росії, гласним депутатом Одеської міської думи, почесним попечителем Одеської міської публічної бібліотеки, якій передав 770 томів книг і журналів вартістю близько 100 тисяч рублів. До того ж, М. М. Толстий був засновником і головою Одеської станції швидкої медичної допомоги, яка на той час була другою у Російській імперії [13, с. 66–67].

Під керівництвом Михайла Михайловича Толстого (молодшого) розпочинається розбудова так званого Нового парку в Онуфріївці. Найбільш імовірно, що він був закладений у 1884 р., про що може свідчити

напис «1884» на кладці льоднику в розсаднику на півдні парку [13, с. 71]. За кошти Михайла Михайловича також була споруджена земська школа в Онуфріївці (на деяких цеглинах можна побачити літеру «Т», як маркувальний знак цегляного заводу Толстих в Онуфріївці), а також у 1896 р. земська лікарня у с. Павлиш, що за 7 км. від Онуфріївки [13, с. 75].

У 1896 р. Онуфріївка була центром Онуфріївської волості, мала населення 2368 осіб (1184 осіб чоловічої статі, 1184 осіб жіночої статі). Вже у 1897 р., згідно з переписом, населення Онуфріївки складало 2217 осіб [10, с. 258]. У населеному пункті, були православна церква, народна школа, метеорологічна станція, цегляний завод, 7 лавок, 2 корчми, 3 ярмарки [16, с. 90].

Однією з «білих плям» історії Онуфріївки, як не дивно, є проблема її переведення із статусу містечка до статусу «селения» – вищої ланки сільських поселень. Невідомо, якими критеріями користувалися під час переведення населення в інший статус, адже на той час в Онуфріївці була розвинена інфраструктура, а за чисельністю населення вона була більша, ніж деякі інші містечка Олександрійського повіту. Так, зокрема, станом на 1917 р. населення «селения» Онуфріївки складало 3311 осіб, а містечка Богоявленськ, Богоявленської волості Олександрійського повіту – 2738 осіб [17, с. 3; с. 32]. Якщо ж говорити про час, то зміна статусу Онуфріївки відбулася в період з 1897 р. (коли вона значиться містечком) по 1916 р. (коли вона значиться «селением»). Найбільш вірогідною датою здається 1910 р., коли відбулася волосна реформа Петра Столипіна.

Внаслідок революційних подій 1917 р. Онуфріївка залишається без власника. Михайла Михайловича Толстого (молодшого) позбавили графського титулу, його маєток в Онуфріївці був розграбований біднотою. До того ж, Толстого ледь не розстріляли чекісти з Олександрійської повітової ЧК, життя йому врятували онуфріївські селяни [13, с. 68–69]. У 1919 р. Михайло Михайлович Толстой разом з матір'ю Оленою Григорівною прийняв рішення емігрувати.

Вже станом на 1925 р. Онуфріївка стала селом Кременчуцької округи, Харківської області, центром Онуфріївського району [1, с. 48]. На долю її населення випали тяжкі випробування, які спіткали людинність кожного населеного пункту України в ХХ ст.

Джерела та література

1. Адміністративно-територіальний поділ УСРР при 3-х ступеневій системі врядування (за даними на 1 жовтня 1925 р.). – Харків: Друкарня ВУЦВКу «Червоний друк», 1925. – 107 с.
2. Алфавит дачам генерального межевання Александрійського уезду, Херсонської губернії. – Александрия: типографія Ф. Х. Райхельсона, 1898. – 50 с.
3. Географическо-статистический словарь Российской империи. Т. 3. – СПб: типографія В. Безобразова и Комп., 1867. – 743 с.
4. Гіндельштедт Йоган-Антон. Подорож Єлисаветградською провінцією 1774 року/ А. В. Пивовар (упоряд., передм.). – К.: Академперіодика, 2005. – 48 с.
5. Жильбер Ромм. Путешествие в Крым в 1786 г. – Ленинград: Издание Ленинградского государственного университета, 1941 г. – 79 с.
6. Загряжский М. П. Записки // Лица. Биографический альманах. Вып. 2. – М.; СПб, 1993. – С. 81–166.
7. Історія міст і сіл УРСР. Т. 11. Кіровоградська область. // Гол. ред. Тронько П. Т. – К.: Гол. ред. УРЕ АН УРСР, 1972. – 816 с.
8. Кротов О. «Відданістю та усердям, золотом на лазурі». Життя і діяльність графів Толстих в Херсонській губернії [Електронний ресурс] Режим доступу <http://www.regionalmuseum.kr.ua/preg11–20.html>
9. Макидонов А. В. Персональний состав административного аппарата Новоросии XVIII века. – Запорожье: Просвіта, 2011. – 336 с.
10. Населенные места Российской империи в 500 и более жителей. (По данным первой всеобщей переписи населения 1897 года). – С-Петербург: типографія «Общественная польза», 1905. – Ч. 1. – 271 с.; Ч. 2. – 120 с.
11. Пивовар А. В. Поселення Задніпрських місць до утворення Нової Сербії в документах середини XVIII століття. – К.: Академперіодика, 2003. – 336 с.
12. Пивовар А. В. Поселення Херсонської губернії за повітовими алфавітами 1856 року. – К.: Академперіодика, 2009. – 91 с.
13. Постриган В. В., Сурмило В. І. Історія Онуфрїївського району. – Кременчук, 2010. – 176 с.
14. Православна церква на півдні України (1775-1781) / Упоряд. І. Лиман // Джерела з історії Південної України. Том 4. – Запоріжжя: РА «Тандем-У», 2004. – 560 с.
15. Список населенных мест по сведениям 1859 года. Херсонская губерния. – СПб: типографія Карла Вульфа, 1868. – 189 с.
16. Список населенных мест Херсонской губернии. – Херсон: типографія Губернского правления, 1896. – 544 с.
17. Список населенных мест Херсонской губернии. (По данным Всероссийской сел.-хоз. переписи 1916 года). – Александрия: типографія Ф. Х. Райхельсона, 1917. – 377 с.
18. Фонд Херсонської духовної консисторії: відомості про метричні записи 1780–1812 років / Авт.-упор.: Пивовар А. В., Ковтун М. В. – К.: Академперіодика, 2008. – 312 с.

15 років забуття: історія виселеного містечка Поліське

У 2014 році виповнюється 15 років з моменту, коли з карт України офіційно зникло містечко Київської області Поліське. Колись 12-тисячне селище міського типу, нині – руїна Чорнобильської катастрофи.

Однак історія цього уже майже забутого Поліського заслуговує, аби про населений пункт, як і про поліщуків, що там проживали, згадувало не одне покоління.

Це містечко упродовж десятків років було райцентром однойменного Поліського району, який межує на заході з Житомирською областю, на півночі з Гомельською (Білорусь). Нині на сході району – 30-ти кілометрова зона відчуження навколо ЧАЕС. І хоча від самого Поліського до Чорнобиля близько 60 кілометрів, а між містами простягнулись ще десятки «живих» сіл, на нього у 86-му році випала радіаційна пляма, яка стала фатальною для населеного пункту.

Попри аварію на атомній станції, містечко продовжувало жити ще 10 років. До 1993 р. Поліське залишалось районним центром, поки державою не була визнана необхідність виселення жителів. А уже у 1999 р. Поліське, історія якого нараховує сотні років, зникло з облікових даних країни.

Від Хабного до Поліського: історія назв містечка

Перша назва селища – Хабне. Щодо походження цього топоніма існують різні думки. Слов'янська назва Хабне може походити від кількох значень. За даними Інституту мовознавства ім. О. О. Потебні, у старослов'янській мові існувало слово «хабень» (та його варіант хаблень), яке означало непридатний, нещасний, нікчемний тощо. Очевидно, значення топоніма пояснюється розташуванням містечка у заболоченій непривабливій місцевості [6; 13].

Дієслово «хабитися» з похідними від нього у давньоруській мові означало ухилятися, остерегатися. Слово «охабитися» означало у різні періоди – покинути, залишити, посторонитись. Псковсько-новгородське слово «охабень» означало частину міста або фортеці, оточену

окремою стіною, передмістя. Також слово перегукується із сербохорватським «хабитисе», давньочеським «охабитисе» – остерігатись.

Існує також версія походження назви з іврити і означає «первісток», тобто перший хлопчик у сім'ї. До сьогодні в ортодоксальних євреїв існує звичай «Міцва Підьон Хабен» – викуп первістка. Також слово «Хабне» співзвучне з німецьким дієсловом «мати» – хабен. На їдиш воно може означати масток або обійстя.

Останні варіанти назв пов'язані з однією із версій походження містечка, згідно з якою його заснували євреї, які втекли з Києва через постійні напади кочівників.

Містечко звалося Хабне до листопада 1934 року. Далі до 1957 за радянської влади населений пункт звався Кагановичі Перші в честь сумнозвісного земляка – радянського діяча Лазаря Кагановича. Сам Каганович народився у селі Кабани, які в радянські часи в його честь перейменували у Кагановичі Другі (нині виселене внаслідок аварії на ЧАЕС село Діброва Поліського району).

1 листопада 1957 року, у часи «хрущовської відлиги» Кагановичі перейменували в нейтральну назву Поліське, відповідно, і район теж став Поліським. Зараз з такою назвою в Україні є сім населених пунктів у різних областях.

«Замочек», козацькі повстання, Радзивілли та Горвати: історичні відомості до XX ст.

Час заснування селища достеменно невідомий. Вперше воно згадується у документі 1415 року (у архівних документах «Акти історії Західної Росії», том 1, №26) [1; 528]. У записках про грошову і медову данину, що стягувалась у 1415 році з Києво-Софійського собору, згадується Хабне, яке здавало данину кафедрі собору [6;13]. В той же час побутує думка, що поселення заснували ще за часів Київської Русі.

Розташоване Поліське по обидва береги річки Уж, притоки Прип'яті.

1499 року король Сигізмунд I передав Хабне з усіма людьми і землями у володіння овруцькому намісникові Полозу. Пізніше Хабне стало власністю його дочки.

Наприкінці XV – у XVI столітті великих збитків населенню Поліського регіону завдавали напади кримських татар. Було здійснено

кілька нападів на Хабне. Населення, не бажаючи бути розореним, намагалося оселятися поблизу існуючих замків або будувало нові укріплення. В 1541 році король польський і великий князь литовський Сігізмунд дозволив побудувати у Хабному замок, вірніше «замочек» (так він іменувався і в історичній літературі, зокрема – в Архиве Юго-Западной Росии, т.1. [6; 385].

Це було невелике укріплення з кількома баштами та подвійними дерев'яними стінами, простір між якими заповнювався піском і глиною. Укріплення було оточене ровом, залитим водою. Тут постійно перебувала сторожа. Площа, зайнята замковими спорудами, була невелика і розрахована лише на випадок облоги. Цей «замочек» у Хабному згадується також в 1566, 1581 і 1589 роках.

У 1594–1596 роках жителі містечка брали участь у повстанні під керівництвом Северина Наливайка. Під час повстання Богдана Хмельницького жителі Хабного у складі овруцької сотні Київського полку захищали північно-західні кордони України.

За Андрусівським перемир'ям 1667 року Хабне залишилося під владою Польщі. Шляхтичі, що ворогували між собою, часто нападали на Хабне, яким у той час володів поміщик Машкевич. Так, 1684 року загін Тишкевича захопив поселення і примусив жителів дати йому викуп у 2 тисячі злотих. Згодом загін Тишкевича знову напав на Хабне і пограбував його.

При цьому в районі Хабного часто діяли загони повстанців. Наприклад, восени 1750 року загін гайдамаків, очолюваний Іваном Подолякою, розгромив у Хабному панський маєток. З 1768 року селяни Хабного були учасниками Коліївщини.

Містечко належало до Овруцького повіту, а після входження Правобережної України до складу Росії у 1793 році Хабне увійшло до складу Радомишльського повіту Київської губернії. На початку XIX ст. містечко стало власністю князів Радзивіллів. У 1809 році вони відкрили у Хабному суконну фабрику, де працювало 450 кріпаків. Через 15 років запрацювала нова потужніша фабрика, для збуту продукції якої у Києві, Херсоні, Курську, Москві, Петербурзі та інших містах відкривались спеціальні магазини. На честь Радзивіллів одна із приміських слобід Хабного звалася Радзивіллівською.

1850 року власниками Хабного стали поміщики брати Олександр і Станіслав Горвати. Вони купили у княгині Радзивілл за 300 тисяч карбованців маєток, суконну фабрику, містечко і 13 сіл, де жило близько 2000 тисяч населення [6; 19].

Нові власники розширили підприємство. Робочий день тривав 16–17 годин: робітники працювали у непристосованих, брудних приміщеннях, одержували малу зарплатню. Після реформи 1861 року – скасування кріпацтва – поміщики Горвати значно збільшили свої земельні володіння. При цьому, не маючи змоги прожити за свій кошт, селяни знову йшли у найми до Горватів та інших поміщиків, або їхали на заробітки на Донбас та в інші місця.

У 1860-х роках в містечку працювала невелика земська лікарня, дві парафіяльні школи, де навчалось щорічно в середньому до 40 дітей. Невеличку бібліотеку мав у місті тільки поміщик Горват, нею користувались лише члени його родини. Наприкінці XIX століття в містечку відкрито однокласну народну школу [2; 530].

Хабне як іудейський центр. Життя селища у період між світовими війнами

Відомості про історію Хабного найповніше подані у енциклопедичному виданні радянського часу «Історія міст і сіл Української РСР». Проте з ідеологічних причин у енциклопедії немає жодного слова про те, що Хабне упродовж століть залишалось одним з найбільших іудейських центрів.

Згідно з переписом населення 1890-х років 80% жителів містечка складали євреї, але після того, як до Хабного офіційно були приєднані околиці, заселені, в основному, українцями та поляками, ця цифра зменшилась. Дані про населення містечка на початку XX століття істотно різняться, проте відомо, що значною частиною населення були саме євреї.

За даними енциклопедії «Історія міст і сіл УРСР, на початку XX століття у Хабному проживало 1745 чоловік. Енциклопедичний словник Брокгауза і Ефрона (видання 1890–1907) вказує, що у Хабному проживало 4670 жителів [9]. При цьому, як вказано у словнику, у містечку були дві православні церкви, костел, каплиця, суконна фабрика, три училища, багато крамниць, пошта і телеграф.

«Хабне – не Одеса. Відколи Хабне існує, євреї ще ніколи не порушували там суботнього спокою». Так згадував у 1905 році тогочасне поселення у своєму оповіданні єврейський письменник, уродженець Київщини, Шолом-Алейхем. [7]

«Є таке містечко, що зветься Хабне, і має воно все, що містечкові належить: пошту, казенного рабина, річку, духовного рабина, телеграф, кладовище, пристава, училище, хасидів, дві синагоги, дуже багато бідняків, дуже мало заможних, як звичайно в наших маленьких містечках»... «Хабне, крий боже, не славилось, як місто розбишак і торбохватів. Ще ніхто не чув, щоб у Хабному траплялися вбивства чи грабунки», – писав Шолом-Алейхем.

У той час у Російській імперії євреям не дозволялося проживати у містах, розташованих поза так званою «смугою осілости», яка вперше була визначена указом Катерини II ще у 1791 році. Хабне знаходилось дуже близько до цієї межі. Саме тому в ньому мешкало багато єврейських сімей, побут яких з роками вніс відчутний слід у культуру і колорит міста. Збереглися дані, що це містечко євреї колись напівжартома називали «Камчаткою» Київської губернії.

Під час громадянської війни євреї Хабного навіть утворили загони міліції – «охорону» – що була відомою і далеко за межами краю. Організував її колишній солдат Давид, якого у Хабному називали Кліщ. Пізніше він долучив до «Охорони» ще двох хлопців, яких також звали Давидами, а потім долучив інших чоловіків містечка, ввівши серед загону армійську дисципліну. Спочатку бойовий арсенал «Охорони» складався з однієї рушниць – хлопці охороняли містечко з кийками в руках, поки Давид не відправився за допомогою в Коростень і привів звідти батальйон Червоної армії. Відступаючи з Хабного командир червоноармійців віддав загонові одинадцять гвинтівок і кілька тисяч набоїв.

Про діяльність у містечку командира Червоної армії Григорія Котовського писав у своїй книзі офіцер війська Української держави Павла Скоропадського, діяч Білого руху на еміграції, російський письменник та мемуарист Роман Гуль:

«В местечке Хабное, где после боев стала кавбригада, на второй же день собрал (Котовский – авт.) всех командиров в местной сина-

гоге – єдинственному просторному помещеніи. Произнес вводную речъ о необходимости гимнастики, приказал всем раздеться, разделся и сам и, стоя перед выстроившимися в две шеренги командирами, начал:

– Первый прием, рраз! Начинай, дыши...

Дело было зимнее. А комбриг открыл окна. Командиры поругивались про себя, синели от холода, но проделывали все мудреные приемы вместе с энтузиастом физического воспитания. После гимнастики Котовский приказал обтираться водой. В бочке нашли воду, приготовленную для еврейского религиозного ритуала.

– Обтирайся! Бог не обидится! – ревел Котовский. И под общий хохот зачерпывали командиры, обтирались», – описав автор події 1920 року у Хабному у своїй книзі «Котовский. Анархист-Маршал». [1]

У 1921 році у госпітальях Хабного розміщувались червоармійці, поранені у битві під Базаром, у якій було розбито останній збройний виступ армії УНР у боротьбі за українську незалежність.

У зв'язку з проведенням адміністративної реформи Хабне з 1923 року стало центром однойменного району. У 1934-му його, як і район, називають іменем Лазаря Кагановича, який двома роками раніше виступив проти пропозиції українських комуністів зменшити норми хлібозаготівель в Україні, значно завищені плани яких стали однією з головних причин голоду 1932–1933 років.

Як зазначається у Національній книзі пам'яті жертв голодомору в Україні, архівних даних про колективізацію, розкуркулювання та Голодомор 1932–1933 років по Поліському району немає [5; 752]. Проте є свідчення окремих очевидців голоду, які нині проживають у селах району, що залишились не відселеними після Чорнобильської аварії. Про передумови голоду говорить скарга селянки з містечка Хабне, опублікована в збірнику матеріалів і документів «Колективізація і голод на Україні: 1929–1933» [3].

Так, Євдокія Федорівна Петренко у липні 1930 року зверталася до Голови Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету Григорія Петровського: «Прошу прийняти мої скарги і надіслати на мій адрес [відповідь], потому що нас б'ють і плакати не дають. Ще прошу Вас зазвать мене у центр, я хочу сказать много чого, но стільки новостей, скільки ми маємо у нашому районі. А кроме того, у нашому селі ро-

биться страх і ужас. Прошу на мої скарги ответ, і звиність за мою неграмотність», – писала жителька Хабного, запитуючи про те, чи можлива «примусова контракція озимого та ярового посіву на 100 відсотків?», «чи можна примусово тягнути з людей молоко, коли немає випасу?» і «чи можна заставить того ілі же другого дядьку держати молодняк, коли немає чим кормить і де пасти», – і т.д.

«То я прошу принять мери по поводу таких справ, потому що нам жити не дають й вірте – трудно. Крім цього, прошу Вас, тов. Петровський, могу я Вам зазначити, що Ви мені не товариш, а отець. То я прошу Вас визвать мене до Вас у центр, у Харків, то я Вам дам много-много того, що в нас робиться, а Вам невідомо, потому що вони одне пишуть, а друге роблять. Я слишу, що народ говорить «доволі мучиться, або жить, або помирать». То я прошу Вас прийняти мої слова й довести до відома. [Я] селянка, член КНС, член сільради, прошу прийняти мої скарги». У збірнику документів сказано, що відповіді на цю скаргу у ВУЦВК знайдено не було.

За переказами, завдяки землякові Кагановичу план хлібозаготівель у Хабному було пом'якшено і жителі містечка пережили голодомор 1933 року легше, ніж довколишні села. У той же час, за спогадами інших очевидців, рятувала від голодної смерті жителів містечка також лісова зона Поліського. У лісі вони збирали гриби, ягоди, трави, ловили рибу у річці.

23 серпня 1941 року Хабне захопила німецька армія, містечко стало адміністративним центром Хабенського гебіту. У вересні 1941 року німці розстріляли 398 жителів [2; 533]. Через геноцид єврейського народу в лісі біля Поліського живцем було закопано кілька сотень людей. За розповідями очевидців, українців примушували відмивати німецькі машини від крові убитих. Поховання охоронялися воєнними ще кілька днів, адже у похованні ще кілька днів залишалися живі люди.

У липні 1942 року 118-й шуцбатальйон (підрозділ німецької допоміжної охоронної поліції) зазнав втрат у бою з загоном радянських партизанів поблизу містечка. На території району діяли партизанські групи та Розважівський партизанський загін. Весною 1943-го на Полісся прибув загін Ковпака, до якого влилися також місцеві жителі. Усього за час окупації було розстріляно більше тисячі мирних жителів

Хабного. За неповними даними, на роботу до Німеччини було відправлено близько 4 тисяч жителів Хабного і навколишніх сіл.

15 листопада 1943 року підрозділи 143-ї стрілецької дивізії 12-ї армії 1-го Українського фронту визволили селище. Усі підприємства, зруйновані під час війни, відбудували протягом першої п'ятирічки (1946–1950 рр.) [2; 533].

У 1957-му році містечко перейменовують на Поліське. Тоді ж у містечку будується кілька нових промислових підприємств. 1959 року, до прикладу, почав роботу льонозавод – одне з найбільших підприємств легкої промисловості у Київській області.

Визначним об'єктом селища була метеостанція, заснована ще в XIX столітті: перші метеорологічні спостереження за температурою, вологістю повітря, а також рівнем і температурою води в річці Уж постійно проводилися на суконній фабриці з 1842 року.

Якщо у довоєнний період Поліський район був краєм бездоріжжя (до Києва ходили пішки, витрачаючи на це кілька діб), то в кінці XX століття Поліське стало центром, через який здійснювалось автобусне сполучення між багатьма населеними пунктами України і Білорусі.

До 1990-х років у містечку діяли меблева фабрика (на території фабрики з XVI століття знаходився Хабенський замок); дві швейні фабрики, льонозавод, завод продтоварів, комбінат побутового обслуговування, промкомбінат. У 1981 році населення Поліського налічувало 10600 осіб, через 5 років кількість жителів збільшилася майже до 12 тисяч.

Містечко жило повним життям.

«Усе краще дітям: цезій, стронцій, плутоній»

26 квітня 1986 року на Чорнобильській АЕС сталася жахлива аварія, яка прирекла Поліське. Після вибуху на атомній електростанції Поліське першим прийняло жителів Прип'яті. Сотні автобусів з евакуйованими жителями приїхало вночі до поліщуків. Приїжджі сім'ї розселяли по будинках місцевих жителів. Співробітники міліції Поліського одними з перших у день аварії о 5 ранку прибули в Прип'ять і півтори доби несли службу по охороні громадського порядку в місті

в районі АЕС. Пожежний екіпаж селища брав участь у гасінні пожежі на 4-му реакторі.

Згодом до населеного пункту були також евакуйовані адміністративні установи Прип'яті. У самому ж Поліському влада не одразу розібралася з радіаційною обстановкою. Вважалось, що селище, що знаходиться в 52 кілометрах від ЧАЕС, не повинно було постраждати від радіації. За згадками очевидців, у районі не мали правдивої інформації та чітких вказівок від вищого керівництва. Як виявилось уже пізніше, радіаційна обстановка в Поліському мало чим відрізнялася від центральних районів зони відчуження. Селище опинилося у кінці так званого «західного сліду радіаційного викиду». У перші дні після аварії забруднення води і ґрунту у Поліському районі було в десять разів більше, ніж у Чорнобилі.

Про виселення Поліського уже не йшлося, адже після допущених у перші дні аварії помилок це роздмухало б величезний скандал. Тому вживалися посткризові заходи, які виявилися у подальшому абсолютно даремними.

Так, дороги на Поліське були перекриті, аби забруднений радіацією транспорт не заїжджав у райцентр. Люди критично сприйняли цю ініціативу, адже одразу після аварії про чистоту транспорту і дезактивацію ніхто не задумувався. У 1987–1988 роках у Поліському почалися масові протести і мітинги з вимогою негайного відселення. Діти стояли з плакатами: «Усе краще дітям: цезій, стронцій, плутоній».

Щоб заспокоїти населення на Поліський район були витрачені потужні ресурси для зниження впливу радіації: тричі повністю знімали забруднений ґрунт і завозили чистий, у приватних подвір'ях міняли паркани і мили дерева, будували нові будинки культури, школи, фельдшерсько-акушерські пункти, асфальтувалися вулиці, замінювали покрівлю. Після того як поклали новий асфальт, схаменулися, що забули прокласти водогін: асфальт зірвали по всьому містечку, проклали водогін і газ, і заасфальтували знову. Подібні заходи проводились у щонайменше семи населених пунктах району, згодом виселених. Серед місцевих жителів навіть зберігся жартівливий вислів: «Якщо у населеному пункті проводять газ, незабаром його висялять».

Згодом усе ж після довгих роздумів вирішено було евакуювати населення. Постанова про відселення Поліського вийшла у 1989 р. У 1993 році центр Поліського району перенесли до села Радинка, а через три роки – до Красятич без перейменування району. У самому Поліському в цей час залишалось проживати багато людей, для яких в місцях переселення ще не було збудовано житло.

Після проголошення незалежності певний час тривали дискусії щодо статусу селища. Спочатку Поліське віднесли до категорії «гарантованого добровільного відселення». Однак згодом Верховна Рада ухвалила рішення про обов'язкове відселення. Мешканців Поліського відселили до інших населених пунктів Київської області: Баришівки, Березані, Сквири, Яготина, Переяслав-Хмельницького. У Переяслав-Хмельницькому переселенці згодом організували в системі історико-етнографічного заповідника краєзнавчий музей Поліського і виселених пунктів району.

У 1995 році у містечку проживало майже півтори тисячі чоловік, серед них – 180 дітей шкільного віку. Реальне відселення почалося у селищі через 10 років після аварії. За цей проміжок часу усі охочі виїхали з міста. У 1996 році була припинена діяльність підприємств, організацій і установ Поліського [6; 400].

Повністю селище було відселене вже після 1999 р., цього ж року Поліське Київської області офіційно зникло з карт України. Незважаючи на це у місті залишилися жити кілька сімей. Станом на 2010 рік нараховувалось 10 чоловік, які не захотіли залишати рідні місця. У селищі, звичайно, немає ані газу, ані води (труби розібрали ще під час виселення), у 2004 році мешканцям відключили світло. Проте, у таких спартанських умовах мешканці Поліського роками не піддавались на вмовляння влади покинути територію виселеного населеного пункту.

Сьогодні Поліське – поросле деревами, зруйноване часом та людьми «мертве селище». Коли мешканці виселялися з нього, у будинках спеціально знімали дахи, аби попередити заселення небажаних людей. Оскільки містечко було не евакуюване, а відселене, люди мали змогу забрати свої речі до нових місць проживання, тому будинки тут залишилися пустими (на відміну, до прикладу, Прип'яті). Будівлі Поліського поступово розібрали на цеглу, по містечку познімали металеві

конструкції, кабелі, каналізаційні труби, навіть металеві таблички з пам'ятника загиблим у Великій Вітчизняній війні та дзвін із монумента загиблим у Чорнобильській катастрофі опинилися у збирачів металу.

Проте найбільші споруди міста збереглися до наших днів: будинок піонерів (колишній польський костел, приміщення школи (синагога), будинок культури, арка Дружби народів. Зберігся у Поліському також старовинний дубовий парк і частина будівель фільварку пана Горвата на виїзді з містечка (за радянських часів приміщення використовували під туберкульозний госпіталь).

Цікавою є історія церкви, яка збереглася і донині у «мертвому» Поліському. У 60–70-х роках, коли розширювалась діяльність підприємств, старовинну дерев'яну церкву Поліського знесли. На її місці встановили водокачку та районну бібліотеку. Тоді жителі нелегально купили будинок, який переобладнали у церкву у 1987 році. Зараз служба у церкві не ведеться, але за приміщенням доглядають поодинокі місцеві мешканці. У Поліському також залишилось давнє єврейське кладовище. До православного кладовища і нині щороку на Великодне поминання (на Поліссі звуть Проводи, Гробки) приїжджають переселенці, оживляючи на один день забуте селище.

На території Поліського також працюють кінна міліція, лісники, пожежна частина, де проживають робітники. Проїзд до території селища обмежений, але це не стає перепорою для великої кількості екстремалів, охочих побувати у зоні відчуження. У містечку знімають художні та документальні фільми, навідуються сталкери. А жителі району, які фактично залишилися без райцентру сьогодні з сумом згадують колись перспективне містечко і уявляють, яким би їх край був без аварії на ЧАЕС. Проте, як кажуть, історія не терпить умовного способу.

Список джерел та літератури:

1. Гуль Роман. Котовский. Анархист-Маршал [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.lib.ru/RUSSLIT/GUL/kotovskyy.txt>
2. Історія міст і сіл Української РСР. Київська область / Ф. М. Рудич (голова ред. колегії) та ін. – К.: Гол. ред. УРЕ, 1971. – 792 с.

3. Колективізація і голод на Україні: 1929–1933. Збірник матеріалів і документів [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://www.archives.gov.ua/Sections/Famine/Publicat/Fam-kolekt.php>
4. Кульчицький С. В. (відп. ред.) Колективізація і голод на Україні: 1929–1933. Збірник матеріалів і документів. АН України. Інститут історії України та ін.: упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; Відп. ред. С. В. Кульчицький К.: Наукова думка, 1992. – 736 с.
5. Національна книга пам'яті жертв Голодомору 1932–1933 років в Україні: Київська область / Український інститут національної пам'яті, Київська обласна державна адміністрація. Голова ред.колегії Ульянченко В. І. Упорядник Гай А. І. Редкол.: Бутник В. Г. (керівник редакційно-видавничої групи), Даниленко В. П., Єрема Р. М. (заст. голови редакол.), Захарченко П. П., Кондрук В. П., Романчишин В. Г. – Біла Церква: «Буква» 2008. – 1376 с., іл.
6. Смовж П. Біль наш і гордість – Поліське: Нариси з історії та про славних людей Поліського району Київської області / П. Смовж. – Іванків.: «Полісся-телепресінформ». 2003. – 592 с., іл.
7. Шолом-Алейхем: Оповідання «Хабне», 1905 [Електронний ресурс]. Режим доступу: <http://javalibre.com.ua/java-book/book/839>
8. Еврейская Украина [Електронний ресурс]. Режим доступу: http://www.jewukr.org/observer/eo2003/page_show_ru.php?id=1754
9. Энциклопедический словарь Ф. А. Брокгауза и И. А. Ефрона. – СПб.: Брокгауз-Ефрон. 1890–1907. (В 86 томах с иллюстрациями и дополнительными материалами) / [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.vehi.net/brokgauz/>

Історія Брусилова – наймолодшого районного центру Житомирщини

Назва Брусилів пояснюється по різному. Одна версія стверджує, що місцевість, де розташовано населений пункт, у давнину була покрита віковими лісами та звідси проводилася торгівля різноманітними дерев'яними брусами. Інша свідчить про те, що сучасний Брусилів було побудовано на сваях, на брусах у зв'язку з болотистою місцевістю. Але нам видається найбільш вірогідним, видається що назва пішла від прізвища перших власників.

Археологічні дані стверджують про те, що люди оселилися у цій місцевості ще за часів бронзи. Заселення цього регіону продовжувалося і в подальшому – так на території сучасного міста знайдено рештки поселення ранньослов'янських часів (II–VI і VII–VIII ст.) та залишки давньоруського городища.

На місці нинішнього Брусилова було древнє місто Вздвижень (Здвижень). Вперше воно згадується в 1097 році в Іпатівському літопису в контексті князівських міжусобиць. Через це місто везли з Білгорода до Володимира Волинського осліпленого Василька Тербовльського. Містечко згадується також у 1151 році в описі військових дій Ізяслава Мстиславовича і угорського короля Гейзи II проти Володимира Галицького: «Від річки Тетерева у Вздвижень Ізяслав прийшов в один день». У 1159 році Брусилів згадується у грамоті князя Андрія Боголюбського (1111–1174 рр.), що була видана Києво-Печерському монастирю. Надання цього населеного пункту в управління монастирю відбувалося на фоні присвоєння титулу «Лавра», статусу великокнязівської архимандрії і ставропігії князем Андрієм Боголюбським. На давність виникнення Брусилова вказує місцевість на північний-захід від нього – це урочище Батієво. В ньому за місцевими переказами знаходилося старе поселення, що імовірно існувало у часи домонгольської навали.

Поселення, що виникло відносно рано, існувало у XII столітті і належало Києво-Печерській Лаврі, входило до складу Київського князів-

ства зазнало значних руйнувань під час монголо-татарської навали.

В подальшому першою офіційною згадкою про Брусилів є 1566 рік. Саме в цьому році місто згадується в описі кордонів Київського воеводства – це було прикордонне містечко. Першим з власників Брусилова був Федір Брусилівський, що жив наприкінці XV – на початку XVI. У 1573 році права на володіння Брусилівим домігся староста Констянтинівський Яцко Бутович. Староста Констянтинівський, а згодом хорунжий Київський, Бутович походив з православного роду на Волині, відрізнявся за спогадами сучасників крутим норовом та брав активну участь у різноманітних феодалних конфліктах. У 1574 році новий власник побудував фортецю для захисту своєї власності. Фортеця розташовувалася у північно-східній частині Брусилова на невеличкому острові, який був утворений двома річками: Помийником та Брусилівкою. Фортеця мала п'ять валів та рови між ними.

Тогочасна практика захисту державних кордонів передбачала створення цілої мережі фортець та замків. Не став виключенням і Брусилів, тим більше, що він лежав на татарському Чорному шляху. Яцко Бутович звернувся до польського короля Генріха IV з проханням про видачу королівської грамоти яка дозволяла зробити наступні зміни: перетворити Брусилів на містечко, звести фортецю для захисту від татарських набігів, проводити ярмарки та торги без збирання мита, дозвіл на організацію шинків та продаж алкогольних товарів. У XV–XVI століттях до містечка постійно докочувалися набіги кримських татар. Від них Брусилів зазнав значних руйнувань у 1585 році, коли було знищено укріплення, а місцеві мешканці, що залишилися в живих і не потрапили у полон, розбіглися хто куди. Складно спрогнозувати подальший розвиток цього населеного пункту. Яцко Бутович подає прохання до польського короля Стефана Баторія, яке той задовольняє. Брусилів отримує магдебурзьке право, а також звільнення від усіх податей на 12 років, що сприяло подальшому розвитку міста. З того часу і до 1793 року місто управлялося за цими правовими нормами. Брусилів почав активно розвиватися і збільшуватися. У 1628 році містечко почало ділитися на Старий і Новий Брусилів. При Воскресенській та Вознесенських церквах було створено церковні братства, що опікувалося питаннями розвитку церкви та громади міста. При братствах були

створені шпиталі. В коло їх діяльності входила опіка за знедоленими, лікування, надання прихистку для мандрівників. Не слід забувати той факт, що в Брусиліві існували і ремісничі цехи. Це позитивно впливало на розвиток містечка [3, с. 211].

За козацьких часів Брусилів складав сотню Білоцерківського полку. У роки національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького Брусилів було зайнято козацькими загонами у 1648 році. В другій половині XVII ст. містечко зазнало значних руйнувань, а у 1694 році було спалено татарами, про що свідчать літописні дані.

Протягом XVIII ст. містечко перебувало під владою Речі Посполитої. З середини століття його власниками стали графи Чацькі, що походили з Познані. Саме за Чацьких було створено костел ордену капучинів, при якому діяла початкова школа. Один з її представників, Фадей, зробив величезний внесок у розвиток народної освіти. Керуючись ідеєю створення розгалуженої мережі парафіяльних шкіл Чацький доклав руку до створення багатьох навчальних закладів, як то Кременецький ліцей, 1-ша Київська гімназія. В середині XIX ст. родина розорилася і у 1870 році маєток було продано В. Синельникову, місцевому поміщику.

Населення цієї місцевості брало активну участь у виступах гайдамаків. Історія донесла до нас імена ватажків гайдамацьких загонів: Петро Шпитко, Василь Семененко, Федір Москаленко, Железняк, Нежилой, Бондаренко [4, с.17]. Відомою є діяльність ватажка Корнія Москаленка, що брав активну участь у виступах не тільки в околицях Брусилова. Він на чолі значного загону діяв аж на території Фастівщини та проводив значні рейди територією Київщини.

Важливе місце Брусилів відігравав у планах Південного товариства декабристів. С. І. Мурав'єв планував саме тут заручитися підтримкою Кременчуцького полку, що квартирувався в містечку і розширити свій виступ.

З подій XIX століття слід відзначити три великі пожежі, які завдали значних втрат місту. Це були пожежі 1836, 1848 та 1883 років. З середини століття з'являються перші промислові підприємства. Так, у 1848 році у містечку діяли пивоварний, цегельний заводи, а також два млина на річці Здвиж.

Брусилів був важливим торговим пунктом, в ньому постійно відбувалися ярмарки. Якщо наприкінці XVIII ст. проводилося 12 ярмарок в рік, то через століття було вже 26. Тут спостерігалася найбільша концентрація населення. Крім цього Брусилів славився своїми ремеслами та промислами. Це були вироби з дерева, шкіри. Особливе місце займало виробництво та продаж так званої брусничної горілки, що вивозилася в різні регіони. В містечку проживала значна єврейська громада. Станом на кінець XIX століття в Брусиліві проживало 3994 особи, що сповідували іудейську віру.

В той же час розпочинається розбудова соціальної інфраструктури міста. З'являється лікарня, аптека, розгалужена мережа початкових шкіл. Перше однокласне народне училище було відкрито у 1863 році. Після того як будівля згоріла, у 1887 році було висунуто пропозицію про створення двокласного училища, яке й почало діяти у 1891 році [2, с.48].

Поступовий розвиток призвів до того, що на початку XX століття Брусилів став найбільшим населеним пунктом Радомисльського повіту.

В роки революційних змагань місто зазнало значних втрат і скоротилося за чисельністю. Дуже часто Брусилів переходив з рук у руки протиборствуючих сторін. Лише на початку червня 1920 року було остаточно встановлено владу більшовиків. У 1923 році утворено Брусилівський район, який у 1937 році підпорядковано Житомирській області в складі Коростишівського району.

Не минула цей населений пункт і трагедія Голодомору в Україні 1932–1933 років. Великих втрат зазнало місто від рукотворного голоду.

Незадовго до Другої світової війни в районі проживало понад 27 тисяч чоловік, які мешкали в селах. Абсолютну більшість населення становили українці. Разом з ними тут проживали євреї, росіяни, поляки, німці.

Німецькі війська з'явилися на території Житомирщини на початку липня 1941 року, а з 9 липня почалася окупація Брусилівського району. Протягом двох років, п'яти місяців і 15 днів окупанти прагнули запровадити на території району «новий порядок», який супроводжувався страшним пограбуванням і масовим знищенням мирних жителів. За цей час гітлерівці вивезли до Німеччини 1 мільйон 200 тисяч пудів

зерна, 3489 голів великої рогатої худоби, 4,5 тисячі свиней, понад дві тисячі овець. Вони також вивезли до своєї країни і примусили працювати на каторжних роботах 2359 юнаків і дівчат, закатували й розстріляли 519 чоловік мирного населення та військовополонених.

Незгоду й протест з режимом окупантів жителі району почали виявляти відразу з приходом гітлерівців. Однак ця боротьба набрала організованого характеру на початку 1942 року, коли в січні з ініціативи П. С. Макаренка, Т. А. Любашенка, К. К. Микитенка в Брусиліві була створена підпільна організація «Радянські патріоти». Підпільники надавали відчутну допомогу партизанським загонам «Смерть фашизму» з'єднання М. І. Наумова, імені Хрущова з'єднання І. О. Хитриченка, імені Щорса – А. Й. Цендровського, які одночасно діяли на території Брусилівського, Коростишівського, Житомирського та Корнинського районів [1, с. 370].

6 листопада 1943 року війська 1-го Українського фронту визволили столицю України місто Київ, і радянські війська, продовжуючи наступ, почали визволяти міста й села Житомирщини. Одним із епіцентрів цих боїв стала територія району. 3 середини листопада 1943 року на Брусилівському напрямку ворог контратакував великими силами, кидаючи у бій по 100–200 танків. Опір німецько-фашистських військ був зломлений, і в ніч на 25 грудня 1943 року центр району визволено.

Після звільнення району до лав діючої армії з числа його жителів було призвано близько 1000 чоловік, з яких українці становили, абсолютну більшість. Відступаючи, гітлерівці після себе залишили страшну картину. Вони зруйнували Будинок культури, Палац піонерів, двоповерхову середню школу, млин, МТС в районному центрі, 40 тваринницьких господарств, майно всіх колгоспів. Процес відбудови розтягнувся на тривалий термін і вимагав важкої праці та звияги від місцевого населення.

На сучасному етапі Брусилівський район є наймолодшим районом у Житомирській області і найменшим за площею – близько 625 кв. км. Він утворений у 1990 році, що було обумовлено переселенням на територію сучасного Брусилівського району мешканців переважно Народицького району Житомирської області, які найбільше постраждали від аварії на Чорнобильській АЕС.

Серед видатних вихідців з Брусилова слід згадати таких діячів як І. І. Огієнко, Д. Л. Похилевич, Г. М. Москальчук, Я. Я. Галайчук, П. П. Кармалюк, Г. М. Гімельфарб, Давид Ігнатов, Г. М. Ткаченко, Д. О. Шамрай, І. К. Тюрменко, О. О. Омельченко та багато інших діячів науки, техніки, культури та мистецтв.

Нині у Брусиліві працюють хлібо- та молокозавод. У селищі – 2 загальноосвітні школи, дитячий садок, районна поліклініка, районна лікарня, районний Будинок культури, дитяча музична школа, дитячо-юнацька спортивна школа, 2 бібліотеки, центр юнацької творчості «Мрія», історико-краєзнавчий музей. У селищі є пам'ятки архітектури – залишки костелу і кляштора Ордену капуцинів, що були збудовані за власників Чацьких у 1787 р., 2 могильники XII-XIII століття, залишки городища. В Брусиліві у 1997 році відкрито пам'ятник Т. Г. Шевченку, а в 2008 році було відкрито пам'ятний знак, присвячений Івану Огієнку.

Джерела та література

1. Іващенко О. І. Книга пам'яті Брусилівського району – Житомир, 2002. – 456с.
2. Огієнко І. І. Брусилівское церковное братство и его культурно-просветительская деятельность. – Катеринослав, 1914. – 54с.
3. Святненко В. Г. Рідний край над Здвижень-рікою. Відлуння сивої давнини. – К.: Центр учбової літератури, 2010. – 368 с.
4. Шульгин Я. Очерк Колиивщины. – Киев, 1890. – 54с.

Ратушні містечка Гетьманщини XVIII ст.: поміж маленьким містом і великим селом

У даній статті піде мова про доволі специфічні з точки зору урбаністики поселення, котрі, з одного боку, надто вже не схожі на класичні європейські міста, а з іншого – звалися містечками (а почасти, й навіть – містами), могли управлятися магістратом і мати міщанський стан, або ж обходитися без нього. Їхній зоряний час припав на XVIII ст., коли вже закінчилася доба Руїни, а козацька держава стрімко втрачала свою автономію та була втиснута в 10 полків, котрі охоплювали порівняно невелику частину сучасної Лівобережної України. Але ці міста й містечка стрімко розвивалися, отримуючи вигоду від перебування в них сотенних і полкових адміністрацій. Натомість, вже у XIX ст. вони не матимуть такого статусу, будуть занепадати, поступово зрівнюючись з оточуючими їх селами.

Особливо це стосувалося зовнішнього вигляду таких містечок: навіть у період розквіту їхня зовнішність могла видатися європейському городянину надто вже селянською – вони практично не мали кам'яної забудови, вузьких вуличок з дво-триповерховими будівлями, котрі тісно обступали б центральну площу. Замість суворих шпилів та стін середньовічного замку гетьманські містечка захищали себе земляною фортецею, довкола якої були розкидані абсолютно сільські мазанки й городи. Центр такого поселення визначався кафедральним собором, а не управлінськими будівлями, котрі просто губилися серед шинків, комор, будинків обивателів.

Прогулянка центральною вулицею колишньої столиці Вишневечини, а у XVIII ст. полкових Лубен, мабуть би, розчарувала прихильників міського статусу цього поселення. Спочатку розташувалося скромне двокамерне приміщення сотенної ратуші, далі, за двадцять метрів, дзвіниця і кафедральна церква, через дорогу від церкви – шинкові комори, вбік від центральної вулиці – полкова канцелярія, далі вулицею – будинки обивателів, у тому числі «пустые» і «ветхие» [19].

Містечка Гетьманщини до XVIII ст. не спромоглося й на такі «престижні» дрібнички, як власний ратушний годинник, тоді як ратуші річесполитських міст почали прикрашатися ними ще з XV ст. Відсутність годинника є показовою у тому контексті, що адміністративні споруди, навіть полкових міст, не мали місця для цього годинника, оскільки у більшості своїй не нагадували традиційну ратушу з баштою. Ці міркування стосовно зовнішності можна продовжувати, однак тут необхідно враховувати специфіку регіону, котрий у XV-XVI ст. частково входив до так званого Дикого Поля, й де життя на теренах колишніх середньовічних міст почало відновлюватися тільки в другій половині XVI ст. Відповідно й кам'яні укріплення були вже не актуальними, а поступалися місцем земляним фортецям, тож зовнішній вигляд міст Гетьманщини вже на етапі їх повторного заснування істотно відрізнявся від їхніх «колег» на захід від Дніпра.

Зауважу, що вище йшлося про зовнішні ознаки. Інші, більш важливі зауваги щодо міського статусу центрів Гетьманщини стосуються специфічного світогляду та способу життя мешканців, аграрного характеру економіки і юридичного статусу. Тож поглянемо на ці аспекти детальніше.

Міське самоуправління

За обсягом самоврядних прав абсолютна більшість міських поселень Гетьманщини могли вважатися саме містечками, а не містами. Станом на середину XVIII ст. привілеї на магдебурзьке право, а отже і на міський статус, були підтверджені лише для Києва, Переяслава, Ніжина, Канева, Чернігова, Погара, Гадяча, Стародуба, Козельця, Остера, Полтави, Новгород-Сіверська. Решта із 137 міських поселень Гетьманщини здебільшого були ратушними містечками [6, с. 245]. Навіть серед полкових міст у другій половині XVIII ст. ратушними були Гадяч, Лубни, Миргород, Прилуки, і більшість сотенних центрів. Вочевидь, обсяг самоврядних прав ратушних міст теж залежав від чисельності їхнього населення, а отже і економічного потенціалу. Наприклад, Полтава XVII – першої половини XVIII ст. не мала юридичного права на магістратське управління. Проте фактично, після виходу міста з приватної власності та набуття ним статусу полкового, воно

набуло ознак самоврядного магістратського [7, арк. 121]. Це логічно, адже міське самоуправління великих міст повинно було відрізнятися від таких містечок як, наприклад, Білики, Нові Санжари, Кобеляки¹. В усіх трьох станом на 1760 р. нараховувалося лише 300 дворів і бездворих хат посполитих [8, с. 146].

До компетенції війта належала адміністративна і судова влада. Йому, разом з іншими урядниками, належало вирішувати найважливіші міські проблеми: сварки, бійки, регулювати ціни, наглядати за точністю мір і ваги, припиняти азартні ігри, арештовувати волоцюг, утримувати міські стіни, дороги, мости, запобігати пожежам. Для останнього формувалися пожежні обози, цехи повинні були заготувати бочки, відра, гаки, драбини тощо [8, с. 355]. Тим не менше, дерев'яна забудова часто потерпала від пожеж, тому в містах для їх попередження була запроваджена «полицейская должность» [20, арк. 5].

У виконанні судових функцій брали участь усі службовці магістрату – війт, бургомістр, лавники. Найважливіші кримінальні справи розглядав полковий суд за участю міських урядників. Індивідуальні особливості функціонування містечкового самврядування визначали характер відносин ратуш з козацькою адміністрацією. Останньою міське самоуправління трактувалося без належного респекту [23, с. 503]. У численних конфліктах зі старшиною міщани шукали захисту в гетьманів та царської адміністрації, однак таке протистояння велося з перемінним успіхом. Об'єкти протистояння були різні: наприклад, ратушні села та землі, які намагалася захопити старшина. Рапорти 15 магістратів і ратуш до Генеральної Військової Канцелярії від 1751 р. засвідчили скорочення міського господарства внаслідок захоплення міських земель, сіножатей та інших маєтностей приватними особами [22]. Боротьба велася й за контроль над цехами, міською торгівлею та винокурінням. Обидві сторони прагнули упорядкувати переходи з міщанського стану в козацький і навпаки.

У 1780-х рр. відбулося реформування міського життя Гетьманщини. Станом на 1780 р. серед міських поселень 9-ти² полків Гетьманщини

---

¹ Сотенні містечка Полтавського полку. Зараз Кобеляки й Нові Санжари – районні центри Полтавської області, Білики – селище Новосанжарського району Полтавської області.

² Не рахуючи розформованого напередодні Полтавського полку.

було: 10 магістратських міст, 27 коронних містечок, 17 архієрейських містечок, 67 власницьких [15, с. 5]. Але це різноманіття скасували 15 квітня 1785 р., коли імператриця Катерина II пожалувала «Грамоту на права и выгоды городам Российской империи». Грамота уніфікувала статус міських поселень й містила статті, спрямовані на захист міщанського стану, визначала коло осіб, що могли займатися міськими ремеслами, регламентувала торгівлю. Документ закріплював виборність міських урядників і визначав коло їх виборців, створювалися нові органи, як-то: сирітський суд, шестигласна дума.

Економіка містечок

Економічний потенціал міст та містечок Лівобережжя був різний. На специфіку окремих поселень свого часу побіжно вказав відомий історик німецького походження Герард Міллер, котрий у XVIII ст. подорожував Гетьманщиною. Так, Полтава була відома «знатним торгом быками», Погар – пенькою і конопляною олією, Ромни, Кролевець, Городище – своїми ярмарками, а от Мглин, навпаки, – невідгдним положенням і «скудностью» жителів [11, с. 38].

Окремі містечка з певною «натяжкою» можна вважати й осередками ремісничого виробництва, однак, воно переважно обмежувалося діяльністю цехів та позацехових ремісників і гуральництвом, зосереджуючись у цехових будинках, майстернях ремісників, горнах, цегельнях, кузнях, котлярнях, дзвонарнях, воскобійнях, скотобійнях, млинах, винокурнях, солодовнях і броварнях [7, арк. 133].

Основною формою виробництва міст Гетьманщини було ремесло, а не мануфактура. Для нього характерна цехова організація, тобто об'єднання ремісників кількох професій в межах міста в цехи. Кількість цехів та майстрів усередині певного об'єднання відображала стан міського ремесла й залежала від рівня економічного розвитку міста та регіональних особливостей [7, арк. 133]. Необхідно зауважити доволі обмежений перелік ремісничих спеціальностей, та й доволі незначне число ремісників. Навіть у порівняно великій полковій Полтаві станом на 1766 р. було 195 ремісників, найчисельнішим виявився шевський цех, що нараховував 53 майстра, на другому місці перебував ковальський – 38 майстрів, далі кравецький – 37 майстрів [7, арк. 135, 167, 172].

Цехові ремісники потребували захисту від сваволі старшини, свідченням цьому є, наприклад, значна група гетьманських універсалів, які забороняли залучати цехових майстрів до виконання робіт на полкову і сотенну старшину. Остання брала під свою протекцію ремісників, що виходили з цехів [21, с. 174]. Яблуком розбрату в містах також були млинарський і винокурний промисли. Окрім селян, усі стани доводили своє переважне чи виключне право займатися цими видами промислів. У питаннях володіння ними зіткнулися традиція (давнє станове право міщан), реальна влада (користуючись нею, козацька старшина привласнювала собі це право) і об'єктивна необхідність забезпечення себе засобами для існування (козаки, за різних обставин втрачаючи землю, займалися ремеслами, промислами і торгівлею) [22]. Уже в XVII – XVIII ст. цехи переживали ускладнення через діяльність партачів, які переманювали підмайстрів, а тому кілька збезлюднілих цехів об'єднувалися в один [8, с. 190–198].

Позацехове ремесло і несанкціонована торгівля збільшували коло осіб, котрі заробляли собі на життя не сільським господарством, утім, в гетьманських містечках таких людей було порівняно не багато. На думку відомої дослідниці Олени Компан, заняття землеробством було притаманне українським містам, однак і при цьому вони залишалися осередками ремесла й торгівлі по відношенню до сіл [8, с. 163]. У XVIII ст. навіть великі західноєвропейські міста зберігали в себе різні види сільськогосподарської діяльності. Як пише Фернан Бродель, ляскіт батога погонича було чутно поряд з ратушею, а свині вільно бродили брудними вулицями. Тому у Венеції в 1746 р. доводилося заборонити відгодівлю свиней у місті та в монастирях [2, с. 418–419]. У містечках Лівобережжя таких заборон не було, ба навіть пізніше, як свідчать гравюри Стадлера, на початку XIX ст. в самісінькому центрі губерньської Полтави вільно розгулювала худоба.

Адміністративні функції

Однією з головних функцій домодерного містечка була адміністративна, в рамках якої місто як центр певної території виконує дрібніші функції – економічні, військові, політичні, соціальні, себто ті, які не може взяти на себе село, а за це користується певними привілеями [12,

с. 30]. Йдеться про те, що взаємодія між містом і околицями здійснювалася через її адміністрування. Місто як центр сотенної адміністрації здійснювало управління на території полкових сотень, а як полкової – на території полку. З-поміж лівобережних міст у цьому відношенні виділявся Глухів. Там знаходилася резиденція гетьмана та Генеральна Військова Канцелярія. Глухівська сотня не перебувала під юрисдикцією полкового Ніжина. Не підлягали владі полковника й козаки ще п'яти сотень, які охороняли гетьмана і виконували сторожову службу.

Сотня взагалі становила підґрунтя триярусної адміністративно-територіальної структури Гетьманщини. Для нас важливо, що всі сотенні центри були саме ратушними містечками. Їхня кількість у кожному з десяти полків коливалася приблизно від 10 до 20. Сотник виконував військові, адміністративні і судові функції. Разом з писарем, отаманом та осавулом він проводив початкові розслідування й арешти, підтримував порядок і розв'язував дрібні конфлікти. Спочатку сотники обиралися на радах сотень, а вже в середині XVIII ст. призначалися полковниками. Сотник мав вирішальний голос у судових справах, котрі розглядалися сотенним правлінням, йому належало право звільнення з посади старшинської адміністрації, підлягали низка слуг – «комнатники, упокоєвики, есаульчики». Разом з сотником сотнею керувала старшина: хорунжий, писар, осавул. У XVIII ст. сотенні канцелярії координували діяльність місцевої адміністрації. Сотенна канцелярія однієї з полтавських полкових сотень у 1760-х рр. мала чотири кімнати й знаходилася на форштадті поблизу фортеці й торгівельної площі. На тій же вулиці проживала майже вся сотенна адміністрація [7, арк. 122].

Також ратушне містечко було осередком здійснення судочинства на території сотні, причому функції адміністрування й судочинства не були до кінця розрізнені. Правосуддя знаходилося в руках старшини, з якої рекрутувалися члени суду і його головуєчий [5, с. 324–326]. Сотенний суд (до судової реформи Кирила Розумовського) підлягав полковому. Він був одночасно і міським, оскільки справи розглядалися спільно сотенними і міськими урядовцями. До його складу від старшини входили: суддя, обозний, осавули, писар; від міського управління – отаман, городовий, війт, бурмистр. Як учасники засідань в ак-

тах судових справ згадуються «зацные персоны», які, за словами Вадима Дядиченка, являли собою представників міського нобілітету [5, с. 340–341].

Засідання суду частіше за все відбувалися в ратуші. Це пояснюється тим, що в складних справах треба було шукати вказівок у законах та наводити довідки з різних документів, а юридичні кодекси і збірники знаходилися в приміщенні ратуші. Там розташовувався службовий апарат, ратушна тюрма (могла називатися колода, острог або секвестр) [5, с. 345]. Рідше суди засідали в будинку полковника чи в будинках полкової старшини. Наприклад, у Стародубі в другій пол. XVIII ст. суд містився в приватному будинку генерального бунчужного Борозни [18, с. 103–107]. Зрештою, суди могли засідати в корчмі чи шинку, про що збереглися відомості першої половини XVIII ст. [5, с. 345–346].

Суди могли потребувати утримання під вартою підозрюваних у скоєнні злочинів, тому місто потребувало в'язниці, котра тоді називалася «острог», або ж «турма». Наприклад, полтавський острог виглядав наступним чином: «огорожен ветхим тином, внутри коего імеется деревянних жилих хат две, да для содержания важных колодніков землянка одна» [7, арк. 124].

Процедура покарання була публічною, її виконували поруч на майдані. Така практика була притаманна більшості міст Гетьманщини XVII–XVIII ст. Одним з його видів було стовпове (так, у Полтаві стовп традиційно стояв на місці торгів – на Соборному майдані перед собором, навпроти ратуші). Споглядання публічного покарання злочинців, вочевидь, було однією з розваг для населення ранньомодерного міста. У 1753 р. жителі Полтави могли розважитися стратою Євдокії Щербанівни, якій перед тим завдавали тортур на міському ринку [7, арк. 123–124]. Ринок якнайкраще підходив для оприлюднення факту злочину, відплати за нього: покарану особу очікували не тільки фізичні страждання, а муки громадського осуду. Наприклад, в 1729 р. лохвицька сотенна канцелярія, розглянувши справу дітовбивці Горпини Дерев'янка, винесла вирок: «и обличивши в торгъ, давши посред ринку каньчуками добрую хлосту» відпустити [4, с. 214–216].

Місцеві урядовці, затримавши підозрюваного, забивали його в колодки, потім супроводжували його до сотенного уряду, а звідти – до

полкового. У свою чергу, полковий суд організовував дізнання на місцях, розшуки винних, збирання речових доказів, для чого командировалися уповноважені особи. До міста запрошувалися й інші учасники судового процесу – свідки, позивачі, представники сторін тощо [5, с. 370–384].

Як і зараз, тогочасний суд втручався особливо охоче та вирішував ті справи, з яких міг мати матеріальну користь. Цьому сприяв узаконений механізм поборів зі злочинців, функціонування якого у вигляді «вини» на матеріалах кінця XVII – початку XVIII ст. ґрунтовно дослідив Віктор Горобець. Суди у своєму арсеналі мали натуральні чи грошові штрафи на всі випадки життя – «головщину», «пограбування», «навязку», «пересуди», «заруки», «змирщину», а також приймали «поклони і наклади» – узаконені хабарі [3, с. 176].

Останнє, на думку Олексія Сокирка, зумовлене скромним утриманням судових урядників, тож на них і спрямовувалися фінансові ресурси позивачів. Обивателю, що надумав шукати правди в суді, довелося б понести значні подорожні витрати, винайняти житло, оплатити послуги писарів, кур'єрів, сторожів, судейських слуг, «розищиків», межувальників, конвоїрів тощо. Необхідно було задобрити канцеляристів, «потоваришувати» з суддями, заручитися підтримкою старшини. Зрештою, й дорога додому після тріумфально виграної справи знову пролягала через дворище місцевого сотника [17, с. 195–209].

У цьому ракурсі місто виглядає як «паразит», що поглинає ресурси, висмоктує їх з мешканців підлеглої території, однак адміністрування було не лише привілеєм, а й доволі обтяжливим обов'язком. Так, для охорони колодників та підтримання порядку в Прилуках мали необхідність виставити загін до тридцяти вартових. Місто заготовляло сіно для коней артилерії, поштових і коней для «всяких персон». Тих же персон та міські установи треба було забезпечити дровами, приміщеннями тощо. Діловодство потребувало паперу, смолки, воску, чорнил [9, с. 90–91].

Частково такі видатки компенсувалися зборами з цехів, прибутками міських млинів, зокрема продажем запасів борошна. Коли прилуцька артилерія йшла «у військо», то вимагала харчового запасу, возів, коліс, заліза, дьогтю. Усе це купувалося за кошти, виручені з продажу

борошна. Звідси ж фінансувалися й поклони «знатним персонам великоросійским», без чого «обойтися весма в полковом городе невозможно» [9, с. 90–91].

Обтяжливою для населення містечок була постійна повинність: укази імператриці Анни Іоанівни дозволяли підселяти солдатів у покої до господарів. Визначалися норми розподілу житлової площі – приблизно по квадратному сажню на чоловіка, а на солдатських дітей молодших за 13 р. – по $\frac{1}{4}$ сажня. В актах йшлося про можливість звільнення від повинності, однак там же говорилося, що при недостатчі місць можна ставити на постій і в пільгових господарствах [14, т.Х., с. 649–653]¹. Навіть вищі міські урядники (війти, бурмистри, ратмани) були звільнені від постою лише в 1785 р., а доти мали терпіти солдат у своїх дворах [14, т.ХІІ., с. 383–384]. Російський знавець військової історії Володимир Лапін відмітив, що постої, особливо в Литві, Фінляндії, Україні, завдавали населенню страшених збитків, проблем і принижень. Поширювалися епідемічні та венеричні захворювання, відбувалося насилля, випадки зґвалтувань. Особливо не щастило містам, у яких розміщувалися штаби полків, командування та обслуга. Разом з тим, дослідник зауважив, що постої стимулювали міську торгівлю й ремесла, насамперед, це стосувалося малолюдних поселень [1], [10].

Містечка також були посередником між адміністрованою ними територією і центральною владою. Згідно указу Петра Румянцева від 31 травня 1765 р., утверджувалася поштова служба. На території Гетьманщини відкривалися 9 поштових трактів загальною протяжністю 2358 верст, на яких знаходилися 72 станції [13]. Функціонування поштової служби підштовхує до зауваги важливого атрибуту міста – дороги, котра проходила через нього. Через ці тракти відбувалися міграції населення, а отже, у значних містах було більше тимчасових мешканців, котрі перебували поза контролем власної громади, а значить – були більш вільними у своїй поведінці. Цими шляхами рухалися купці, подорожні, чиновники та російські офіцери. Також йшли військові, котрі, крім звичних для міста проблем, могли принести з собою хвороби та епідемії.

---

¹ Оскільки йдеться про загальноімперське законодавство, то, ймовірно, що даний сажень дорівнював 2,1336 м., тобто на дорослого мало доводитися близько 4,5 м², а на дитину – 1,1 м².

Зауважу, що даний огляд особливостей ратушних містечок, як осередків локального адміністрування, є доволі узагальненим, так само неповним є і перелік посадових осіб. Втім, у світлі тези сучасних істориків про те, що тогочасне лівобережне місто було радше великим селом [23], виконання адміністративної функції видається дуже важливою для функціонування міста. Зрештою, частина міст і виділялася з-поміж сіл лише перебуванням сотенної адміністрації та наявністю ратуші.

Виконання містом адміністративної функції впливало на його еволюцію, економічний і демографічний потенціал. Як писала з цього приводу Олена Компан: чим вищий був уряд, тим більшим і багатшим було місто, у якому він знаходився [8, с. 141]. На думку французьких дослідників, правосуддя і адміністрація в ранньомодерну добу являли собою галузь промисловості, яка не знає безробіття. При цьому наводиться приклад міст провінції Дофіне: Валас мав університет, Гренобль – парламент, інтендантство, генерал-губернатора, В'єн – архієпископство та суд для бідних. Вони у великій кількості притягували до себе тих, хто судився, просив, навчався, а от їхній сусід – місто Роман – докладало безрезультатних зусиль для розвитку своєї промисловості. Місто Нансі після втрати бальязу просто зuboжило, заможні городяни покинули його [2, с. 154–156].

Отже, втрата управлінського статусу негативно позначалася на гетьманських містечках. Зменшилась кількість населення, прибутки, пов'язані з виконанням адміністративної функції. Як показали наступні події, «пощастило» лишень порівняно великим містам – Полтаві і Чернігову. Останні перейняли управлінський статус і навіть збільшили територію свого впливу на рівні намісництва, губернії та генерал-губернаторства. А от колишні сотенні осередки, у своїй більшості, з часом перетворилися на великі села.

Джерела та література

1. Беньковскій И. Утеснение киевских мещан военным постоем в 1763–64 гг. // Киевская старина. – 1895. – № 5. – С. 65–76.
2. Бродель Ф. Матеріальна цивілізація, економіка і капіталізм, XV – XVIII ст. Т.1. Структура повсякденності: можливе і неможливе / пер. з франц. Г. Філіпчук. – К., 1995.
3. Горобець В. Прибуткове суддівське ремесло: «вина панська» і «вина врядова» у судочинстві Гетьманату // Соціум. – Вип. 7. – К.: 2007. – С. 175–193.

4. Ділова і народно-розмовна мова XVIII ст. (Матеріали сотенних канцелярій і ратуш Лівобережної України). – К., 1976.
5. Дядиченко В. А. Нариси суспільно-політичного устрою Лівобережної України кінця XVII – початку XVIII ст. – К., 1959.
6. Кобилецький М. Магдебурзьке право в Україні (XIV – перша половина XIX ст.): Історико-правове дослідження. – Львів, 2008.
7. Коваленко О. Полтава XVII–XVIII ст.: розвиток міської території, просторова структура та міська забудова: дис... канд. іст. наук. 07.00.01. – К., 2009.
8. Компан О. Міста України в другій половині XVII ст. – К., 1963.
9. Лазаревский А. Описание Старой Малороссии... Т. 3. Прилуцкий полк // Киевская старина. – 1900. – № 10. – С. 90–91.
10. Лапин В. Постоянная повинность в России // Английская набережная, 4: ежегодник С.-Петербургского научного общества историков и архивистов. 2000 г. – СПб., 2000. – С. 135–164.
11. Миллер Г. Ф. Сокращенное уведомление о Малой России // Чтения в Обществе истории и древностей Российских. – М., 1846. – Кн. 4: Смесь. – С. 63–64.
12. Портнова Т. Міське середовище і модернізація: Катеринослав середини XIX століття. – Дніпропетровськ, 2008.
13. Прокоп'юк О. «Учреждение о конной почте в Малой России...» (до історії функціонування київської духовної консисторії у XVIII ст.) // Київська старовина. – 2007. – № 4. – С. 129–138.
14. Полное собрание законов Российской империи. – СПб, 1830. – Т. X., XXII.
15. Путро А. Левобережная Украина в составе Российского государства во второй половине XVIII ст. – К., 1988.
16. Романова О. Сповідальні книги київської митрополії XVIII ст. як спосіб церковного контролю за мораллю парафіян // Український історичний журнал. – 2008. – № 4. – С. 122–148.
17. Сокирко О. Скільки коштує порозуміння? «Поклони» та «наклади» в українських судах першої чверті XVIII століття // Соціум. – Вип. 7. – К., 2007. – С. 195–209.
18. Таранушенко С. Урядові будівлі на Гетьманщині XVIII століття // Український історичний журнал. – 1971. – № 2. – С. 103–107.
19. Центральний державний історичний архів України у м. Київ (далі – ЦДАУК). – Ф. 51. – Оп. 1. – Спр. 1818. «Малюнок-схема головної вулиці Лубен 1758 р.».
20. ЦДАУК. – Ф. 57. – Оп. 1. – Кн. 148а. «Генеральний опис Стародуба 1765 р.».
21. Швидько Г. Універсали гетьманів як історичне джерело з історії українських міст // Дніпропетровський історико-археографічний збірник: зб. наук. праць. – Дніпропетровськ, 1997. – Вип. 1. – С. 169–175.
22. Швидько Г. К. Діловодчі акти козацьких органів влади як джерело до історії міст Гетьманщини XVII – XVIII століть. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://www.ukrterra.com.ua/researches/23/svidko_akty.htm
23. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – К., 2005.

Короткий нарис історії Варви: від найдавніших часів до 20-х рр. XX ст.

З історії міст і сіл, немов різнобарвний пазл, витворюється історія всієї країни. Маленькі частинки мозаїки, об'єднуючись, здатні висвітлювати цілі епохи. Недарма, вчені часто звертаються до локальної історичної долі, задля досягнення якнайрозлогішого загального історичного знання. Часто в глибині історичних пластів з тих чи інших причин містечкова складова губиться і втрачає значення. Колись могутні фортеці, стіни яких у свій час ставали незамінною опорою в моменти перелому, мали широкі перспективи перерости у щось більше. Та історичний процес відносив їх на другі плани і від того дивного «фортечно-містечкового» статусу не можна вже було ніяк відмитися. Головне, аби не втрати вже набуте і не зникнути з карти зовсім, описавши долю пересічного села. Одним з тих пазлів, що творять велику і багатогранну Україну є містечко Варва, що на Чернігівщині.

У «Повчанні» Володимира Мономаха під 1079 р. знаходимо першу згадку про Варин. Саме таку назву у сиву давнину носила сьогоднішня Варва. Літописне місто-укріплення згадується у сюжеті про розгром військами Володимира та його брата Ростислава багатотисячної половецької орди [6]. Неодноразово мало місце припущення, що Варин – це і є перша назва селища. Значення чудернацького слова тлумачать здебільшого, пов'язуючи з річкою Варавицею, та існує й інше бачення. В перекладі з санскриту корінь «вар» (var) означає накривати, захищати, оберігати [11]. Варин ототожнюють з городищем (XI – XIII ст.) «Замкова гора», яке вважають залишками давнього міста. Й досі в пам'яті місцевих старожилів збереглися такі назви частин містечка як «замок», «вал», «пристань», «перекоп». Кожна з них оповита власними специфічними легендами. Також стародавня Варва була опорним пунктом оборонної лінії Переяславської землі. Вигідне географічне положення відіграло стратегічну роль. Високий берег річки Удай (11–13 м), яри, схили терас та пагорби впродовж століть перетворювали місто на важкодоступний об'єкт. Дослідження місцевості проведе-

ні у XIX-XX ст. українськими вченими В. Г. Ляскоронським та О. В. Шекунуном виявили потужний культурний шар (близько 1 м), добре наповнений матеріалами XI – XIII ст. [7]. Навколо Варви збереглися кілька древніх курганів, що свідчить про існування на означеній території поселення ще в більш ранні часи.

Як і більшість міст Київської Русі, Варва постраждала від монголо-татарських загарбників. У 1239 р. містечко зрівняли з землею. Та український дух не так просто зламати, згодом колишню фортецю відбудовують. Налагоджується розмірене життя невеликого селища. Спокій триває порівняно недовго: інші завойовники, тепер з півночі, прийшли на ці благодатні землі. В 1356 р. літописний Варин потрапив до рук литовців. Відбуваються спустошливі набіги кримськотатарських орд. Існує свідчення, що 1482 р. Варва була вкотре зруйнована.

Після появи на історичній сцені Речі Посполитої родючі землі по руслу р. Удай захопила польська шляхта. В цей час Варву називають «новосілим поселенням», містечко вкотре постає з попелу. З середини XVII ст. ці землі належать магнатам Вишневецьким. Шляхтич Ярема Вишневецький заохочував осідання втікачів з Правобережної України саме тут, у Варві [5].

У своєму літописі Самійло Величко зазначає, що варвинські селяни, доведені до відчаю польсько-шляхетським наступом на землі та права, брали участь у козацько-селянських повстаннях 1637–1638 рр. під проводом Якова Острянина та Карпа Скидана. Козацький отаман Острянин навіть звертався до жителів містечка зі спеціальним універсалом від 20 березня 1638 р., закликаючи боротися з польським панством [1].

Так починалася історія Варви козацької, в славні часи звитяги і мужності. Населений пункт 1649 р. стає сотенним містечком і відноситься до Прилуцького полку. За реєстром 1654 р. тут значиться більше дев'ятиста козаків [10].

Запекла боротьба козацько-селянських загонів проти шляхетського гніту змусила Ярему Вишневецького тікати з приудайських територій. В багатьох битвах прославилися варвинські сотники Федько Андрійович та Микита Антоненко [4].

У 1658 р. Варва стала свідком трагічних подій. Жорстоке протистояння гетьмана Івана Виговського проти російського війська роз-

горнулося неподалік містечка. Бої не втихали протягом шести тижнів. Варва опинилася в оточенні. За її стінами, що не вперше ставали прихистком для визначних осіб, знаходився соратник Виговського, знаменитий ніжинський полковник Григорій Гуляницький. У 1664 р. відгомін запеклих протистоянь знов чувся у Варві, тоді тут відбувалися вирішальні сутички між московськими та українськими військами.

На долі містечка залишили свій слід і шведи. З цього приводу існує чимало історій, оповитих таємничістю. Одна з них про те, як залишки розгромленої під Полтавою шведської армії сховали на околицях Варви свої скарби. Петро I навіть відправив сюди пошукову експедицію, та намагання віднайти Карлові багатства виявилися марними. Царські пошуковці перекопали чималу територію, з тих пір вона носить назву Перекопівка. І. В. Палій, один із перших дослідників минулого Варви, виявив на горі Холодниці невелике шведське кладовище, що в свою чергу може підтверджувати присутність у Варві шведів [9].

За даними ревізії 1740 р. у Варві нараховувалося більше 200 дворів ремісників, селян, духівництва та козаків. Поступово відбувалося закріпачення жителів містечка. Козацька старшина намагалася отримати з наданих їй земель найбільший визиск. Варвинські двори розподілили між князівськими та козацькими родинами, зокрема князями Орбеліані та бунчуковим товаришем Федором Демешком [2; с. 230].

Друга половина XVIII ст. – час певного економічного поживлення на Варвинщині. У Варві вже нараховується 477 дворів, чисельність населення сягала 2690 жителів, працювали крамниці (близько десяти), олійниця, крупорушка, водяні млини. Відміна кріпосного права у 1861 р. не принесла у домівки варвинчан нічого хорошого. Більшість родючих земель, як і раніше, залишалися в руках поміщиків. Зубожіння селян прогресувало. Щоб якось вижити, чимало людей з Варви влаштовувалися на роботу в панські господарства, інші йшли у пошуках кращої долі на вільні землі Кубані та Дону, залишаючись у чужих краях назавжди [8].

Антицарські настрої, що вилилися у бурхливі події 1905 р., знайшли відображення і у Варві. У містечку навіть діяла своя підпільна соціал-демократична організація під керівництвом Н. Д. Пилипенка. Її діяльність було розкрито, а учасників покарано.

Новими лихами обернулися подальші історичні перипетії: Перша світова, революція, зміна влади у містечку. Варва переходила з рук в руки, і кожен прихід нових знамен характеризувався грабунками та безчинствами. Ревком на чолі з К. А. Литвиненком спочатку не відіграв великої ролі, постійно відходячи в підпілля. З 15 січня 1918 р. по грудень 1919 р. у Варві встигли побувати комуністи, війська кайзерівської Німеччини, петлюрівці, білогвардійці.

У вересні 1920 р. розпочала свою роботу сільська рада, першим головою якої став І. А. Пашенко. З цього часу в історії Варви відкривається нова сторінка – радянський період. Важлива дата – 6 жовтня 1923 р., коли була утворена Варвинська волость з 7 тисячами населення у складі Прилуцького повіту. Багатівікове співіснування і географічна близькість вилилися у об'єднання двох історичних земель Чернігівської області – Прилуччини й Варвинщини [2; с. 233].

Радянський період життя Варви в наявній літературі, зокрема, за часів СРСР, подається у засліплююче яскравих тонах. В кожному селі, містечку чи місті є власні гіркі історії встановлення влади рад: Варва не виключення. Не всі поділяли комуністичні постулати. Частина селянського населення відмовлялася йти в колгосп, розуміючи, що він будуватиметься на відібраному у них майні. Непокірних саджали у в'язниці та навіть на сторінках поважних енциклопедій охрещували «куркулями» та «глитаями». В житті древнього містечка наставали нові часи, які в контексті сучасної історичної моделі, потребують переосмислення і нового написання, щоб нові покоління могли їх вивчати не за потертотою пропагандистсько-науковою спадщиною, а за непохитним і демократично-справедливим поглядами сучасного історика.

Отже, містечко Варва на півдні Чернігівської області з давніх-давен відіграло ключову роль в процесах політичної та економічної історії України та регіону. Наявна джерельна база дозволяє нам це підтвердити. Кожна віха минулого нашої Батьківщини залишила на тілі колишнього Варина незгладні сліди, що вкотре доводить важливість в історичній долі України таких, хоч і не великих, але стратегічних населених пунктів як Варва, що й сьогодні не втрачають своєї майбутньої перспективи.

Джерела та література

1. Величко С. Летопись событий в Юго-Западной России в XVII в. – Т. 4. – К., 1864. – С. 135.
2. Історія міст і сіл УРСР. Чернігівська область. – К., 1972.
3. Історія селянства Української РСР в 2 томах. – Т. 1. – К., 1967. – С. 142.
4. Лохвицкий исторический сборник. – К., 1906. – С. 384.
5. Махновець Л. Літопис Руський. – К., 1989. – С. 459.
6. Москаленко О. Ю., Конончук І. М. Історичне краєзнавство. – Ніжин, 2008. – С. 166.
7. Список населенных мест Полтавской губернии. – Полтава, 1913. – С. 230.
8. Домме Є. В. Варва (про різне) / Блог Бабичев (Домме). – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://babichev-domme.blogspot.com/2013/06/blog-post_5481.html – Назва з екрана (дата звернення: 18.07.2014).
9. Історія Варви / Сайт Варвинської ЗОШ І-ІІІ ступенів. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://varvaschool1.org.ua/index/0-20> – Назва з екрана (дата звернення: 18.07.2014).
10. Русич М. Дарована Богом, занедбана людьми/ Сіверщина. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://siver.com.ua/forum/29-135-> – Назва з екрана (дата звернення: 18.07.2014).
11. Сіверщина. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://siver.com.ua/forum/29-135-1> –
12. Історія ЗОШ у Варві. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://varvaschool1.org.ua/index/0-20> –
13. Блог про Варву. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://babichev-domme.blogspot.com/2013/06/blog-post_5481.html

Родина дворян Лисянських у XVII – XIX ст.

Родина дворян Лисянських посідає особливе місце в історичній долі міста Ніжина, Чернігівщини та України загалом. Представником саме цього старовинного роду був знаменитий мандрівник, першовідкривач, талановита і освічена людина Юрій Лисянський. 2013 рік пройшов під його знаком. Адже саме минулого року відбувалося святкування 240-річчя з дня народження видатного ніжинця. Кругла дата ознаменувалась ще одним етапом у вшануванні пам'яті Юрія Федоровича та поклала відлік новим дослідженням його життєвого шляху. В Музеї рідкісної книги Ніжинського державного університету відкрилася тематична виставка «Мандрівник козацького роду», яка діє й дотепер. У вітринах маємо щастя споглядати раритетні речі, зокрема двотомне оригінальне видання з атласом карт та авторських малюнків, яке Юрій Лисянський видав власним коштом. Здебільшого увага дослідників прикута власне до постаті Юрія Федоровича, при цьому залишаються в тіні багато членів родини Лисянських. На сьогодні видано більше ста наукових праць присвячених життєвому шляху Юрія Лисянського, в яких знаходимо і поодинокі згадки про членів його великої сім'ї. Наразі у вітчизняній історіографії відсутнє ґрунтовне дослідження присвячене родині Лисянських, оскільки немає достатньої кількості документів, які б пролили світло на долі представників цього роду. Матеріали, що є в наявності, нажаль, не відповідають на всі питання, що постають у процесі ознайомлення з родинними зв'язками Лисянських. Хоча саме завдяки першоджерелам, що зберігаються у Державному архіві Чернігівської області та його відділенні у м. Ніжин, дослідникам вдалося встановити походження Федора Лисянського, батька Юрія, та отримати певні відомості про його матір та братів.

Ще одним вектором актуальності даної теми є постійні прагнення ніжинських краснзнавців систематизувати та розширити вже наявну інформацію про видатних земляків, людей які були, є і будуть невід'ємною частиною минувшини і сьогодення міста, його візитівкою. Час від часу з'являються публікації, про тих же Лисянських у місцевій

пресі (Ніжинський вісник, Ніжин-інфо, Вісті), які знайомлять жителів міста із непересічними особистостями, відомими далеко за межами України, коріння яких сягає Ніжинського краю.

Отож, невелика, в порівнянні з постаттю Юрія Лисянського, кількість праць про інших членів дворянської родини, відсутність цілісного дослідження, тенденції до вивчення знаменитих земляків визначають актуальність цієї теми.

На Чернігівщині дослідники виводять дві гілки роду Лисянських – це так звані сосницька та ніжинська. До останньої і належить Юрій Лисянський. За допомогою оприлюднених документів можна простежити походження обох гілок з кінця XVII ст., проте довести їх родинні зв'язки (якщо такі існують) через брак документальних свідчень поки що неможливо [5]. Цікавим є той факт, що прізвище Лисянські, знаходимо в «Реєстрі усього Війська Запорозького», який склали одразу після підписання Б. Хмельницьким Зборівського договору 1649 р. У Чигиринському полку в Олив'ятинській сотні зустрічаємо Василя Лисянського, у тому ж полку, тільки в Баклицькій сотні, прослідковуємо ще трьох Лисянських: Міська, Юрка й Дмитра. Є Лисянські і у Корсунському полку [15]. Доцільним буде припустити, що на тогочасних українських теренах існували й інші гілки старовинного роду, які колись мали причетність до спільного кореня, але на кінець XVII ст. втратили кровний зв'язок.

Родоначальником ніжинської гілки Лисянських, яка дослужилася до старшинських чинів, А. Морозова називає Стефана Лисянського, родовитого польського шляхтича, що був «того краю (тобто польського) войска товарищем» [5]. З невідомих причин Лисянські змушені були переселитися в Україну. У їх володінні перебував маєток у містечку Чернухи, Лубенського полку. Майжу усі чоловіки з родум Лисянських присвятили себе службі у Війську Запорозькому. Син Стефана Семен (Спіфан) загинув 1712 р. під час походу, в званні полкового осавула. Син Семена – Герасим мав трьох синів – Дем'яна (нар. 1720 р.), Федора (нар. 1727 р.) та Івана (нар. 1732 р.) і дочку Палагію (точний рік народження невідомий). Двоє синів Герасима Семеновича пішли родинною стежкою і займали посади у війську. Дем'ян – до 1782 р. – сотника Ніжинського полку, після – бунчукового товариша, Іван – вій-

ського товариша [25]. Дем'ян Герасимович володів маєтком у с. Заньки, Ніжинського повіту, про його дружину та дітей, на жаль, ніяких відомостей немає. Іван Герасимович мав маєток в Ічні, Борзнянського повіту, у шлюбі із Анастасією Семенівною у нього було двоє синів – Яків та Трохим.

Таким чином, рід Лисянських походив із польської шляхти. Саме заможної шляхти, правильно зазначає В. Сапон [16], адже дрібнопомісна шляхта тих часів майже не сходила з насиджених місць, тим паче не переїздила в іншу країну для постійного проживання. Яскраво помітна козацька складова в родоводі Лисянських. Це надає право вважати дворянську родину саме українською, незважаючи на польське походження прабабків, яке, до речі, потребує уточнення. Адже подальша доля родини напряму пов'язана саме з Україною, яка на той час була частиною Російської імперії. Слід зазначити, що радянські автори називали Лисянських виключно поляками за походженням, свідомо ігноруючи українське начало древнього роду.

Зовсім інша доля спіткала третього сина Герасима Семеновича – Федора. Він обрав не військову кар'єру, як водилося в їх родині, а духовну. Хоча спершу і спробував себе в бюрократичній роботі. Перебував на службі в канцелярії Ічнянської сотні, а згодом у Прилуцькій полковій лічильній комісії. Згодом доля занесла Федора Лисянського до Києва, де він був канцеляристом при Київській духовній консисторії. Саме тут він зрозумів своє покликання і обрав шлях церковника. 1760 р. був благословенний у священники м. Ніжин і в 1781 р. став протопопом (настоятелем храму) Іоанно-Богословської церкви [1].

У другій половині XVIII ст. Ніжин – значний політичний, промислово-торговельний та культурний центр Лівобережжя. Він встиг побувати і полковим містом, а пізніше і повітовим Чернігівського намісництва. Місто знаходиться на шляху з Києва до Москви, вузлова важливість зумовила діяльність близько десятка ремісничих цехів та цегельних заводів, кількох мануфактур, а також щорічних ярмарків, які збирали велику кількість народу. Не відставав Ніжин у і сфері культурно-освітній, у 1696 р. було відкрито Ніжинську грецьку школу, у 1762 р. – приватний пансіон для дворянських дітей, діяли кілька парафіяльних шкіл. На 1780 р. уже були збудовані три собори та шість

церков, декілька монастирів. Вище перелічені достоїнства, на жаль, так і не підняли місто на щось вище, аніж щабель типового полкового поселення із традиційним провінційним колоритом, спокоєм невеликого містечка... Життя розпочиналося лише під час ярмарків та недільних богослужінь. Саме тоді, Ніжин ніби оживав, прокидався [20]. Ось на такому історичному тлі Федір почав створювати сім'ю.

За дружину він мав Фотину Йосипівну, яка народила йому п'ятьох дітей. За сповідними книгами В. Чуйко та А. Морозова встановили роки їх народження. Найстаршим був Іван – бл. 1755/1758 р. н., Ананій (Анісій) – 1767 р. н., Юрій (в усіх документах Георгій) – бл. 1773 р. н., Петро – 1777 р. н., Єлизавета – 1779 р. н. Не ясною є подальша доля Петра та Єлизавети. З 1780 р. не згадується Єлизавета, а з 1791 р. – Петро. Скоріш за все вони померли у дитинстві [5].

Через рік після народження Юрія в родині сталася біда. Вщент згорів будинок з усім начинням. Федір Лисянський був турботливим пастирем, допомагав прихожанам чим міг. От і вони йому допомогли. Прихистили на перший час, зібрали деякі речі [27].

Згідно з тогочасними канонами Федір не міг бути одночасно священнослужителем і належати до дворянського стану. Зрозуміло, що і його діти не отримали дворянського титулу. Саме ця прикрість і стала причиною труднощів, які супроводжували їх майже все життя [17].

Та прагнення дати дітям хорошу освіту не полишало Федора Лисянського. У 1783 р. він повіз своїх синів Юрія і Ананія вступати до Морського кадетського корпусу, що знаходився в Крондштаті. Старший син Іван залишився у Ніжині, і після смерті батька продовжив його справу, очоливши парафію церкви Івана Богослова. Іван закінчив філософський клас Київської духовної академії. Одружений він був з донькою полкового хорунжого Марією Болбинською та за даними 1798 р., очолював в с. Мохнівка, Ніжинського повіту, місцеву громаду вірян [5].

Щоб вступити до одного з найпрестижніших навчальних закладів Російської імперії – Морського кадетського корпусу, потрібно було належати до привілейованого стану – дворянства. Ця обставина ускладнювала влаштування дітей на навчання. Є. Штейнберг висловлює думку про допомогу впливових земляків [23]. Підтримують вченого

і В. М. Шевченко та В. Сапон, доповнюючи висловлене бачення припущеннями про протекцію зі сторони князя О. А. Безбородька – канцлера при дворі Катерини II [18]. Існує гіпотеза, що Федору допоміг безпосередньо адмірал Кутузов, на прийом до якого і посприяв потрапити найсвітліший князь Безбородько. Достеменно відомо одне, того року, юні Лисянські сіли на лави елітного освітнього закладу.

Після вступу синів до Морського кадетського корпусу, Федору все ж вдалося у 1785 р. домогтися поновлення у дворянстві. Дійсний член Російського географічного товариства О. В. Лисенков віднайшов в архіві мореплавця в Центральному Військово-морському музеї (С.-Петербург, РФ) «Виписку» з протоколу Чернігівської дворянської комісії від 7 січня 1785 р., в якій подається доказ дворянської гідності батька Юрія – Федора Герасимовича Лисянського та його братів [5].

У офіційному дворянському довіднику міститься запис на підтвердження дворянської гідності Лисянських: «Предки рода Лисянских в древние и новейшие времена служили Российскому престолу разные дворянские службы и жалованы были за оные чинами и другими почестями Монарших милостей. Все сие доказывается хранящимися в Герольдии копиями с документов, свидетельствующими о происхождении рода Лисянских» [3].

Поступово маєтності Лисянських дрібнішали і врешті-решт Федір Лисянський перетворився в «поза помісного дворянина». Дворянський герб буде дарований Лисянським вже задовго після смерті Федора, в 1828 р. [13].

Подружжя Федора і Фотини скінчило свій земний шлях в один і той же місяць, 1803 р., так і не дочекавшись славних синів додому. У витягу з метричної книги, який подає у своїй статті А. Морозова, зазначається: «1803 года декабря 10 дня благочинный протоиерей нежинской Богословской церкви Федор Лисянский представился, а жена его того ж месяца 12 – Фотина Иосифовна – по долговременной болезни». До речі, дослідниця припускає, що автором цього запису найімовірніше був Іван Федорович Лисянський [5].

У біографії Юрія Федоровича Лисянського є декілька неточностей. Найчастіше для науковців каменем спотикання є дати народження та смерті великого мандрівника. Їх існує близько десяти. Спільним в да-

туваннях різних дослідників виступають два місяці, в один з яких з'явився на світ Юрій – квітень та серпень. Хоча авторитетний знавець Лисянських В. Невський подає навіть неправильний рік смерті – 1839, замість загальноприйнятого 1837 (посилання на В. Невського), цю деталь вдало помітив В. М. Шевченко. Вчений-географ схиляється до квітневого дня народження Лисянського, адже на час вступу, який відбувався у березні, серпневий день народження зовсім не клеїться, бо тоді б юному Юрію не виповнилося б і 10 років. Також більша вірогідність на стороні квітневої дати через церковний календар та особливе положення родини. День Юрія припадає на весняні місяці [21].

Ще однією загадкою є місце народження майбутнього морського світила. В. М. Шевченко та М. Криловець схиляються до твердження що Лисянський народився в Ніжині [22]. Такі дослідники як Б. Юр'єв [26], О. Зорька та П. Голубоцький [1] взагалі уникають у своїх доробках вказівок на точне місце народження Юрія Федоровича. Стосовно цієї проблеми побутує оригінальна версія співробітниці Ніжинського краєзнавчого музею Л. Руденко. Так як у ніжинських церковних книгах запис про народження Ю. Лисянського відсутній, дослідниця припускає що хлопчик міг з'явитися на світ у маєтках численних родичів. І був занесений до тамтешніх церковних книг. До прикладу на 1800 р. відомі маєтки Семена та Никифора Лисянських біля містечка Сосниця Чернігівської губернії [14].

По різному склалася доля дітей Юрія Федоровича. На жаль, відомостей про їх життя майже немає, що певною мірою ускладнює дослідження родини Лисянських у XIX ст. Відомо, що прийомний син Юрія закінчив Пажеський корпус, опісля чого служив у гвардії. Дочки в свій час вдало вийшли заміж. Старший син Олександр після Пажеського корпусу служив у Кірасирському полку. Середній син виховувався в Морському кадетському корпусі, але потім служив у кавалерії. Проте, після особистої невдачі розчарувався і пішов у монастир на Афонську гору. Лише молодший син радував успіхами в Морському кадетському корпусі, став мічманом в 1836 р. [19].

Платону Юрійовичу (нар. 1820 р.) випало йти по життю батьковою стежиною, примножуючи численні досягнення і вкотре славлячи вже відоме в імперії та за її межами прізвище. Він служив на

Балтійському, а потім на Чорноморському флоті. Був ад'ютантом адмірала Михайла Лазарева (1849) і віце-адмірала Великого князя Костянтина Миколайовича (з 1853 р.). Очолював журнал «Морський збірник», неодноразово публікував в ньому свої доробки [4]. Під час Кримської війни був начальником штабу адмірала Матькова, начальника загону гвинтових канонерських човнів. У 1857 р. командував гвинтовим фрегатом «Світлана» і спостерігав за будівництвом імператорської яхти «Штандарт».

Ганебна для Росії Кримська війна показала всьому світові застарілість і регресивність флоту однієї з провідних морських держав. Після закінчення воєнних дій П. Лисянський присвятив себе оновленню та реформуванню вітчизняного мореплавства, яке в ті часи переживало застій. Важко оцінити той вклад, який вніс Платон Юрійович у розвиток торгового та військового флоту Російської імперії. У 1858 році став капітаном 1-го рангу і неодмінним членом Вченого комітету Морського міністерства. Платон Лисянський був дійсним членом Російського географічного товариства. У 1892 р. приведений до чину адмірала.

Також Платон Юрійович відомий своєю благодійною діяльністю, якій віддавав значну частину свого часу і коштів. Зокрема, він заснував притулок в честь Святого благовірного князя Михайла Чернігівського в Санкт-Петербурзі. Незважаючи на те, що дитинство молодшого Юрієвого сина пройшло далеко від України, Платон ніколи не забував де корениться його рід. Підтвердження цьому, названий в честь сміливого князя-мученика з сіверянського краю, благодійний заклад в імператорській столиці.

Крім того, в 1883 р. в пам'ять про свого рано померлого сина він заснував на власні кошти «денную колыбельную для призрения бедных детей» на 6 місць. У 1888 р. ясла були перетворені в дитячий притулок. П. Ю. Лисянський купив для притулку будинок на Гатчинській вулиці в Санкт-Петербурзі і пожертвував капітал. Існуючий будинок був добудований за проектом яскравого представника еkleктики Християна Тацкі. У притулку перебували 25 хлопчиків у віці 5–14 років, діти бідних батьків, діяли також церква і двокласна церковно-приходська школа.

Помер Платон Юрійович 22 лютого 1900 р., поховали його на Смоленському православному кладовищі в Санкт-Петербурзі, в задалегідь підготовленому ним самим склепі. Тривалий час (до 1917 р.) нагляд за місцем вічного спочинку адмірала здійснювало «Императорское человеколюбивое общество», в роботі котрого П. Ю. Лисянський брав активну участь до самої кончини і якому заповідав свій основний капітал [24].

Нещодавно в Державному архіві Чернігівської області та його відділі у м. Ніжин чернігівським дослідникам вдалося розшукати нові документи про родину Лисянських [12]. Архіви відкривають свої таємниці не одразу. Посилаючись на віднайдені джерела, можемо свідчити, що на 1830–31 рр. на Чернігівщині проживав і двоюрідний небіж Юрія Лисянського – Федір Трохимович Лисянський, явно, представник не ніжинської гілки роду. Виявляється, дворянин Ф. Т. Лисянський, який мав власність в Ічні, Борзнянського повіту, прохав про зарахування його до одного із запасних козацьких ескадронів, які за наказом військового губернатора формувалися в двох малоросійських губерніях.

Повертаючись до дворянського питання родини Лисянських, черпаємо дані з архівного дослідження чернігівських пошуковців [11]. За словами авторів публікації: «1844 р. (вже навіть після смерті усіх братів) тимчасове присутствіє Герольдії Урядового Сенату відмовило у затвердженні їх у дворянстві (посилання на архівні матеріали). А 1850 р. предводитель дворянства Ніжинського повіту Г. Ф. Ракович сповіщає губернське депутатське дворянське зібрання, що «...никого из сей фамилии в Нежинском уезде нет...».

Як бачимо, для обширного і різнобокого висвітлення життєдіяльності нащадків Ю. Ф. Лисянського бракує відомостей. Нами встановлено, що капітан виховував шістьох дітей – п'ятьох рідних та прийомного хлопчика, сина дружини Ш. К. Жандр від першого шлюбу. Яскравим представником родини став Платон Юрійович. Він піднявся по «трапу військово-морської кар'єри» навіть вище за свого батька. Певно, ніхто з нащадків козаків не дослужився на Імператорському флоті до чину повного адмірала. Також на Чернігівщині у 30-ті роки ХІХ ст. проживав двоюрідний небіж першопрохідця. Як стверджує дослідник

петербурзьких старожитностей А. Шустов, по смерті Платона Юрійовича у 1900 р., нащадків Лисянських у Росії не лишилося. Не виключено, що інші гілки Лисянських мешкали як і раніше в Україні, поступово асимілюючись з іншими родами, губили у товщі історичних пластів свій зв'язок з родиною морської легенди.

Джерела та література

1. Голобуцький П. В., Зорька О. В. Перший у Росії навколосвітній мореплавець, нащадок українських козаків – капітан Юрій Лисянський // Слово Просвіти. – 2007. – 18/24 січня. – С. 14.
2. Дворянские роды, внесенные в общий гербовник Всероссийской империи. Сост. Гр. А. Бобринский. Часть II. – СПб., 1890. – С. 360.
3. Коршунов Ю. Л. Генерал-адмиралы Российского императорского флота. – СПб, 2003 – С. 311.
4. Лисенков О. В. Петербуржец Лисянский Ю. Ф. // Культурные взаимосвязи Петербурга и Украины. Материалы III международного семинара. Дом Европы в Украине. – Петербург, 2004. – С.31.
5. Морозова А., Чуйко В. Нове про родину Лисянських // Сіверянський літопис. – 2004. – №2–3. – С.62–65.
6. Морозова А. Нові документи про родину Лисянських // Ніжинська старовина. – Вип. 3(6) – Ніжин, 2007. – С. 163–168.
7. Невский В. Первое путешествие росиян вокруг света. – М., 1951. – 272 с.
8. Описи Лівобережної України кінця ХУІІІ – ХІХ ст. – К., 1997. – С. 234.
9. Реєстр усього Війська Запорізького після Зборівського договору з королем польським Яном Казимиром складений 1649 року, жовтня 16 дня й виданий ... О. М. Бодянським. – К., 1994. – С.57–59, 153, 180.
10. Сапон В., Шевченко В. Одіссея Юрія Лисянського. – Ніжин, 2012. – С. 4.
11. Фирсов И. Лисянский (серия «Жизнь замечательных людей»). – М., 2002. – С. 275.
12. Шевченко В. О. Тричі перший. – К., 2003. – С. 8.
13. Шевченко В., Криловець М. Юрій Лисянський – український мореплавець і географ // Сіверянський літопис. – 1998. – № 5. – С.129–131.
14. Штейнберг Е. Жизнеописание русского мореплавателя Юрия Лисянского, содержащее историю его службы на военном флоте российском, плаваний в Западную и Восточную Индию, Северную Америку и Южную Африку, а так же о знаменитом первом вояже русских моряков вокруг света с 1803 по 1806 год. – М. – 1948. – 214 с.
15. Шустов А. Н. Дома мореплавателя Ю. Ф. Лисянского в Петербурге // История Петербурга. – 2003. – №5 (15).

16. Юр'єв Б. Нові документи до біографії Ю. Ф. Лисянського // Сіверянський літопис. – 2002. – № 5. – С.81–83.

Електронні ресурси

1. Федір Лисянський [Електронний ресурс] // Родовід. – Електрон. дані. – Режим доступу: <http://sr.rodovid.org/wk/%D0%9F%D0%BE%D1%81%D0%B5%D0%B1%D0%BD%D0%BE:ChartInventory/319267>.

Мізоч на Рівненщині: історія та сьогодення

В контексті дослідження історичного минулого все більший інтерес викликає історія населених пунктів, які займали чільне місце в соціально-економічних, культурних процесах краю, однак які досі були обділені увагою науковців. Насамперед, це стосується історії невеликих міст та селищ міського типу, одним із яких є смт Мізоч Здолбунівського району Рівненської області, яке належить до одного з десяти найстаріших населених пунктів Рівненщини.

Слід зазначити, що існує багато праць наукового, публіцистичного характеру, які висвітлювали окремі сторінки історії Мізоча. Найпершим серед загальних видань, де можна було б почерпнути знання з історії селища, є «Історія міст і сіл. Ровенська область» [10], де в стилі радянської ідеології ведеться огляд історії до 70-их рр. ХХ ст.

Слід згадати окремі видання, автори яких приділили увагу дослідженню історії Мізоча. У виданні «Историко-статистическое описание церквей и приходов Волынской епархии» [22] М. Теодорович не лише розглядає церковне життя, а й подає статистичні дані містечка. Праця О. Цинкаловського «Стара Волинь і Волинське Полісся» (1984 р.) [25] містить коротку інформацію про 1442 населені пункти, де у II томі автор описує Мізоч. Історію мізоцького парку, як пам'ятку садово-паркового мистецтва та його творця Діонісія Макклера, досліджувала експедиція Львівської лісотехнічної академії та Тернопільського держуніверситету 1999 р. За результатами дослідження знято фільм, а доповідь апробована на конференціях «Інтродукція і акліматизація рослин на Волино-Поділлі», «Дубно і світ».

О. Денищук у «Книзі пам'яті та слави Волині. Здолбунівський район» [3] зібрав інформацію про національно-визвольну боротьбу в краї з 1918 по 1955 рр. Дослідником виявлено 161 учасник збройного спротиву в Мізочі за вказаний період. В «Книзі Скорботи України» [11] наявний писок цивільних громадян і військово-службовців, людей, які вбиті німцями, поляками, радянськими військами НКВС-НКВД. По Мізоцькій селищній раді з 1543 жертв, 85 були українцями, 1 – росіянином, решта – євреями.

Назву поселення досліджував Я. Пура [20], а Л. Гречило і Ю. Терлецький – герб та прапор [2]. В часи незалежності упорядкував видання «Видатні мізочани» М. Овсійчук (2008 р.) [18], де наявні 43 прізвища людей, доля яких пов'язана з Мізочем.

2010 р. вийшла наша монографія «Мізоч: трагічні сторінки історії. 1939–1955 рр.» про події Другої світової війни та її відлуння в історії Мізоча [14]. В 2012 р. нами випущено комплект листівок історико-краєзнавчого характеру (29 штук), присвячений 690-літтю від першої писемної згадки Мізоча.

2011 р. на відзначення 250 річниці Магдебурзького права в Мізочі опублікована праця А. Фелонюка «Юзеф Дунін-Карвицький та магдебурзьке право Мізоча на Волині» [23]. Активним дослідником селища є А. Жив'юк [8]. В історичних нарисах дослідник висвітлює історію Мізоча в усіх аспектах.

Серед джерел слід виокремити документи Держархіву Рівненської області. У фондах зберігаються нариси про Мізоч 1969 р. та 1972 р. [6]. Відомі матеріали окупаційного періоду – розпорядження окупаційної влади, «Щоденник невідомого члена УПА» [4], «Акти надзвичайних комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських загартників» [5], та ін. Багато з цих документів упорядковані М. Гоном у збірнику «Голокост на Рівненщині» [1].

В архіві Яд Вашем (Ізраїль, м. Єрусалим) зберігаються свідчення євреїв з мізоцького гетто [30], а також свідків Голокосту [29]. Багатим на інформацію є архів Мізоцької селищної ради. Зокрема там зберігається нарис про Мізоч 1964 р. мізоцького вчителя історії М. Флуєрара, а також розпорядження виконкому, голови ради, наявна інформація про пам'ятки культури тощо [24].

Важливу роль в зібранні матеріалу сучасних років відіграє місцеве видання «Вісник Мізоча» (2006–2012 рр.) [27], «Промінь Мізоча» (з 2012 р.) [26], газети УПЦ МП «Дорога до храму» (з 1999 р.) та «Божим діткам» (з 2004 р.).

Поселення на території Мізоча відомі давно. Передісторія селища представлена рештками доби неоліту і знахідкою скарбу римських монет II–III ст. [21]. В часи Київської Русі тут жили племена дулібів та древлян. На території сусідніх сіл Клопів, Мізочик та Волиця збереглися залишки стародавніх городищ.

Перша письмова згадка про Мізоч – 8 грудня 1322 р. в акті Луцького і Володимирського князя Любарта Гедиміновича Дмитра. Під назвою Малий і Великий, Мізоч значиться, як власність Луцької і Острозької єпископій. В фундаційній грамоті князь засвідчує дарунок двох Мізочів та інших осель Луцькій соборній церкві Іоана Богослова [14, 5]. Там читаємо: «Паки же спаднейшого ради отправовання хвали господни отцу владыще й восприємником его село наше Буцу с дворисцом Борсчовским, Мезоч Малий й Великий». З документу випливає, що Любарт «надав», а не заснував Мізоч для церкви Богослова, отже, він вже існував раніше. А те, що населений пункт іменується «Малим і Великим» – свідчить про його значний розмір та поважний вік. Та за відсутності інших достовірних даних, методологія історичної науки вимагає вважати на сьогодні за дату заснування поселення саме 1322 р.

Назва «Мізоч» в Україні унікальна. Існують лише споріднені формування найменш осель, як колишній Мізочок, а також Мізяків (Вінничина), Мезенівка (Сумщина), Мезин (Чернігівщина), Мизинівка (Київщина), Мизяки (Харківщина). В українському Приазов'ї є річка Мезенець, а в республіці Комі (РФ) – Мезень. Існують теж близькозвучні місцеві назви урочищ, як Мізівка, Мізочкова нивка [9]. В сусідньому с. Здовбиця є вулиця «Мізоцька».

Існує декілька гіпотез щодо походження назви «Мізоч». Актовий покажчик І. Новицького засвідчує його назву кількома документальними записами: «Мезочь», «Мезоч», «Мизоч», «Мезоч Малий і Великий», «Мезоч Старий або Новиш». Також відомі побутові назви – «Мизіч» та «Мизоч». Через відсутність достатніх даних незовсім зрозуміло, як формувались ці назви: ними окреслювали дві різні оселі чи окремі ділянки одного «Мезоча». Очевидно йшлося про два суміжні населені пункти: нинішній Мізоч – це колишній «Новиш», «Великий Мезоч», а сусідній Мізочек – то «Старыш» або «Малый Мезоч».

У назві «Мізоч» знаходиться кінцеве «оч», значення якого викликає роздуми. Можливо він, як «Світоч», виражає збільшення, звеличення, а може, як у «Вересоч», «Галоч», «Павлоч» – належність до династії осіб, або ж з рель'єфом місцевості, обрамленої погорбами (Дерманським, Кунинським та ін.), що утворює низовину. За цією версією,

спочатку вживали «Низоч» (від слова «низина»), що внаслідок чергування сонорних приголосних (н-м), перетворилося в Мізоч [20].

Інша версія ономаністичного походження. Вона виводить назву «Мізоч» від основи «Мез». Я. Пура пояснює це старовинним ім'ям людини, що засвідчене актами минулих століть: «Мез Дозорович, казначей Орловський» (1340 р.); «Бил нам чолом намесник звягильський Ясько Мезь» (1496 р.); «А при том бил сам Вадим Мезьо» (1535 р.); «Й пришли к Мезю» (1590 р.). Особове наймення «Мезь», «Мезь» могло розвинути з давньоруських двочленних імен, зразка Мезибор, Мезирад, де «Мезь» зі слова мезить «кріпити», «єднати». Тому, скажімо, Мезибор комплексно втілювало побажальну ідею «Нехай єднається, хай бореться!», а Мезимир – «Нехай бореться за мир!». Але болгарське «Мезо» (Мезьо) трактують «мезинець», тобто останній син багатодітної сім'ї. Крім того, існує давньоруське «мізинець» – наймолодший син, найменша дитина в сім'ї, рідкісне «мізюк» – соска для годування дітей і маленьких тварин, різок [9].

Отже, Мізоч приховав у назві значення «населений пункт Мізока», а «Мізок» слід розуміти, як син Міза, де втілене одне з кількох споріднених понять «єднаючий», «укріплюючий», «найменший», «молодший», «останній син».

За однією з легенд поселення виникло в далекі часи, коли купець (єврей) по прізвищу Мізоч на півдорозі від Острога до Дубна відкрив корчму. Вигідне географічне розташування призвело до зростання поселення. Прізвище Мізоч досить довго було поширене в містечку. У списках розстріляних євреїв в жовтні 1942 р. міститься мінімум 22 єврея по прізвищу Мізоч [11, 289–291]. В 50-ті рр. ХХ ст. по українському радіо виступав з концертами скрипаль Мізоч.

Інша легенда розповідає про мисливців, які ловили ведмедика, як казали – «меза». Зачувши в лісі грізний рев «меза» та медведиці – налякалися, а один з них сказав: «Слава Богу, що через того меза ще не скоїлася з нас трапеза!». Так околицю стали називати «Мезом», а основане в ній село – «Мезочем».

Юзеф Дунін-Карвицький, власник містечка, у своїй праці про Мізоч дає іншу версію. Населений пункт отримав назву від розміщення серед густих плодово-ягідних лісів, плоди з яких просили та давали

один одному: «Зич мені – мені зич». «Мені зич» згодом трансформувалося на Мізоч.

Регіна Шабльовська в своїх мемуарах згадує про легенду, буцім якийсь лицар зрадив дівчину і та крикнула «геть МІ з Ócz» і так з'явилася назва [28, 7].

Напрочуд цікавим є наступне трактування назви поселення. Щоб не збитися з ліку часу, його фіксували (на стовпі, дошці тощо). Коли був 1304 рік, разом з датою була зафіксована буква «М» (могла означати прізвища людини; майстра тощо). Такий напис читався не просто в цифровому, а й в буквальному значенні. Тобто, з напису «**М1304**» можна було прочитати «**МІЗОЧ**». Якщо вірити цій легенді, то цьогогоріч Мізочу виповнилося 710 років.

Щодо історії поселення, то перша згадка 1322 р. свідчить, що Мізоч входив до Литовської держави. У 1498 р. дарунок двох «Мезочей» підтвердив своїм циркуляром і литовський князь Олександр. Наступна згадка з'являється 1564 р. в заяві землянина Остафія Рогози і двох бояр Луцького владики. 31 січня поблизу с. Мезоча на них напали розбійники та пограбували [25, 87]. Рік опісля скарга на «мезочских крестьян» звинувачує їх за невиконані шарваркові роботи, внаслідок чого дороги коло видолінку «Бары» стали розбиті і непридатні для проїзду.

Після Люблінської унії 1569 р. Мізоч перебував у складі Речі Посполитої. За поборовим актом 1583 р. він платив податку від 12 димів, 15 городників, здавав для Острога 35 «гарців» меду [10, 322]. 3 травня 1594 р. село придбав Януш Острозький [25, 87]. Коли 1648 р. розпочалася визвольна боротьба під проводом Б. Хмельницького, мешканці Мізоча та інших сіл вливалися в полки Максима Кривоноса [3, 28]. Поселення зазнало значних руйнувань. Якщо 1642 р. тут було 20 димів, то під кінець 1654 р. – лише 6. А після нападу татар «Мезоч Старый й Мезоч Новый» у 1676 р. втратив усі будівлі [18, 6]. Лише у 90-их рр. XVII ст. з'явилося 2 дими [10, 322].

З 1720 р. поселення стає власністю польського магната Дуніна Карвицького [8]. Два з лишнім століття триває «золотий вік» в історії Мізоча. Юзеф Кастан Дунін-Карвицький зробив Мізоч резиденцією і домігся у короля Августа III для нього статусу міста й Магдебурзького права з власним гербом.

1793 р. після другого поділу Польщі, Мізоч відійшов до Російської імперії (Дубенський повіт Волинської губернії). У цей час брат російсько-го імператора Олександра І Костянтин Павлович навідував Карвицьких у Мізочі [18, 2], де для нього влаштували бали. Дослідник Волині О. Цинкаловський писав: «Колись у Мізочі була гарна резиденція з великим мурованим домом, парком і садом, де відбувалося багато з'їздів і балів» [25, 88]. Крім цього, у 1795 р. Криштоф Карвицький розпочав будівництво кам'яного костелу. В політичній історії цього періоду він відомий тим, що як генерал брав участь у повстанні Тадеуша Костюшки.

А. Фелонюк вказує, що в другій пол. XVIII ст. містечко стало: 1. ремісничо-торгівельним поселенням із значною часткою землеробства; 2. шляхетською резиденцією та культурним центром локального значення; 3. адміністративно-господарським осередком маєтків Карвицьких [23, 27].

В кінці XVIII – на початку XIX ст. за проектом англійця Діонісія Міклера створено парк. Як свідчать легенди, граф Карвицький впровадив правило – щорічне садіння 10 фруктових дерев своїми підданими і ще 10 – за дозвіл на одруження. Результатом такої політики стали найкращі сади на Волині у Мізочі. Романтичних форм парку надавала оранжерея. Побудована у венеціанському стилі з 9-ма венеціанськими вікнами, вона наразі існує в напівзруйнованому вигляді. Взимку в ній вирощували тропічні рослини, фігові пальми, а влітку сушилися фрукти, які користувались значним попитом у Варшаві.

Протягом XIX століття Мізоч продовжив свій розвиток. В 1803 р. в маленькому дерев'яному будинку відкрито першу початкову школу. Навчав дітей один вчитель. 1831 р. в ній вже було 70 дітей, з них 60 хлопчиків і 10 дівчаток [10, 322]. Школа проіснувала до 1835 р. В 1871 р. відкрито однокласне народне училище. На утримання учителя і всього училища уряд відпустив 231 крб. 40 коп. на рік [24].

У 1878 р. побудовано православну церкву (згоріла в 1992 р.) [13]. Власне, як сказано в «Клірових відомостях», добудовано стару церкву з 1748 р. На той час вона мала 52 десятини землі, священник отримував 300 крб. [22].

Розвитку містечка в XIX–XX ст. сприяли зусилля родини Карвицьких. В 1868 р. вже діяли невеликі пивоварний (потім їх стало 2) і шкі-

ряний заводи. На півному працювало 5 чоловік з річною продукцією в 7000 крб. Працювала одна чотирикласна школа, в якій навчались 102 учні, з них 21 дівчинка. В школі працювало 3 вчителі. У 1911 р. церковно-парафіальну школу перетворено в двокласне училище (100 хлопчиків і 40 дівчаток) [24]. Зросло населення. Якщо в кінці XIX ст. налічувалося 1795 чол., в 1896 р. – 2208 чол., то в 1909 р. – 2289 чол. За переписом 1911 р. в містечку Мізочі було 2942 жителі, волость, міщанська управа, пошта, телеграф, земська поштова станція, акцизний дозір, двокласна школа, земська амбулаторія, аптека, 2 аптечні склади, 22 крамниці, гуральня (19592 відра на рік), горілчана крамниця, броварня, цукроварня (352 000 пудів цукру), склад с/г машин, 10 щорічних ярмарків, православна церква, католицький костел, єврейська синагога [25, 88]. В міжвоєнний період додалися 4 готелі («Європейський», «Полонія», «Варшава», «Львівський»), 2 ресторани. У 1900 р. для потреб цукрового заводу прокладено залізницю. На 1914 р. було 3 приватно-практикуючих лікарі [8].

Щодо етнічного складу населення, то воно на початку XX століття в основному було репрезентовано трьома групами: поляками, євреями та українцями. Поляки творили в основному магнатсько-шляхетське середовище, місцеву інтелігенцію; з євреїв складався торгово-ремісничий елемент; українцям залишалось сільське господарство та наймана праця [8].

Про лютневу революцію і повалення влади царя мізочани дізналися від робітників станції Здолбунів, де 14 березня 1917 р. відбувся мітинг. До селища прибули революційні матроси Кузнецов і Косарев. З початком влади Скоропадського відбувся виступ селян Мізоцької волості, який придушено, а учасники зазнали фізичних покарань, 18 повстанців арештовано. 28 червня 1918 р. староста губернії Анбро Міністерству Внутрішніх справ зазначав: «Населення Мізоцької і Бударажської волостей ставиться до влади вороже» [24, 11].

У вересні 1920 р. Мізоч зайняли поляки. За Ризьким договором містечко відійшло до Польщі в рамках Здолбунівського повіту Волинського воєводства.

У 20–30 рр. XX ст. існувала польська повшехна (народна) школа. В 1921 р. відкрито трьохкласну польську і окремо чотирьохкласну

українську школи ім. Адама Міцкевича. В 1926–1927 рр. відкрито українську школу, в якій навчалося 52 учні. У 1933–1934 н.р. вона об'єдналась з польською. Крім навчання дітей, школа з 1925 р. вела курси для місцевого населення. У 1925–1926 н.р. навчалися 40 дорослих чоловік, переважно євреїв.

Підприємства працювали не на повну потужність. Так, цукровий завод в 1929 р. працював 7 днів. 29 липня 1939 р. робітники цукрового заводу через не виплату їм заробітної плати застрайкували [10, 324]. Селяни мали в основному 1–2 га землі, незначна частина 4–5 га. Сім'я Карвицьких володіла 630 га орної землі та 400 га лісу, на яких працювали близько 300 робітників з Мізоча.

17 вересня 1939 р. в містечко вступили частини Червоної Армії. Створено волосний комітет на чолі з Я. Мельником. Націоналізовано підприємства та землю. Нова влада принесла нову ідеологію. Нелояльних режимові людей на заслання вивозили мізоцькою залізницею.

Зі зміною влади відбулися зміни у статусі населеного пункту у відповідності до радянської адміністративної системи. В січні 1940 р. Мізоч став районним центром, селищем міського типу [14, 9]. Відкрито бібліотеку, клуб, неповну середню школу. В 19 класах навчалося 747 учнів, працювало 15 учителів [10, 325]. Заняття проводилися в три зміни». В лютому 1940 р. створено колгосп ім. РСЧА. На зароблений трудовень колгоспники одержували по 5.5 кг зерна і по 5 крб грішми.

Перед захопленням містечка нацистами на 1940 р. проживало понад п'ять з половиною тисяч осіб (2920 чол. у місті Мізоч і ще 2729 в селі Мізоч). Робітників налічувалося 105 чоловік, ремісників – 18, службовців – 35, торговців – 114, служителів культу (священослужителі і членів їх сімей) – 12.

27 червня 1941 р. Мізоч окупували нацисти [16]. Особливо страждало єврейське населення, до якого було застосовано геноцид. У гетто утримувалося до 4 тис. євреїв [29]. 14 жовтня 1942 р. відбулася акція знищення [1, 73]. Спогади про розстріл євреїв та позитивні відгуки від побаченого залишив у щоденнику очевидець подій, член УПА з сусіднього с. Дермань [4]. Відомо про повстання в мізоцькому гетто, де згоріло близько 200 чол. Багатьом євреям вдалося вижити та воювати проти нацистів в складі партизанських загонів [30]. За підрахунками

актів НДК було знищено до 4 тис. євреїв [5, арк. 196]. Водночас сучасні дослідження наводять меншу кількість – 1,7–2,3 тис. чол. [14, 77]. За порятунок єврейки Софії Горнштейн 1993 р. мізочанці Марії Сидорівні Мосійчук присвоєно звання «Праведник народів світу». У вересні 2008 р. указом Президента України вона була нагороджена орденом «За заслуги» III ступеня.

За роки війни понад 150 мешканців селища воювали в лавах Червоної армії. Медалями та відзнаками нагороджено 170 жителів Мізоча [6, арк. 236].

Проявили себе в боротьбі проти окупантів і повстанці, які в жовтні та листопаді 1943 р. вдало брали містечко штурмом. Дослідник О. Денищук виявив 148 повстанців у Мізочі, які в 1941–1955 рр. воювали проти німецької та радянської окупації [3, 454–477]. 2009 р. члена УПА О. Поліщука нагороджено орденом «За заслуги» III ступеня.

Після приходу радянської влади, в містечку розпочалася відбудова. Колгосп ім. РСЧА і Мізоч загалом прославила Герой Соціалістичної Праці (з 1952 р.) Зінаїда Савелівна Шах (за рекордний урожай цукрових буряків).

За післявоєнний час в Мізочі споруджено понад 400 будинків, забруковано понад 50 тис. м² вулиць, понад 3 тис. м² тротуарів. У квартирах установлено 530 газових установок. Селище повністю електрифікували і радіофікували. Встановлено телефонний зв'язок, працювали відділення зв'язку, ошадкаса, готель, дві лазні, перукарня, пральня.

З 1965 р. діяв філіал Львівського заводу електроосвітлювальної арматури, де вробляли світильники, лампи, а з 1971 р. – хлібзавод та маслозавод [24, 28].

Підвалиною економічного життя з 1875 р. залишався цукровий завод. Про успіхи підприємства свідчить друге місце в республіканському змаганні серед цукрозаводів в 1957 р. Завдяки йому в Мізочі збудовано Нове селище (3200 м²).

У грудні 1963 р. відкрито восьмирічну санаторну школу-інтернат на 350 місць. В 1972 р. в ній працювало 63 вчителі і вихователі [10, 328]. 1977 р. побудовано нове приміщення середньої школи. Працювали музична школа, піонерський табір, будинок культури, 4 бібліотеки, 2 кінотеатри.

На сьогодні Мізоч – це центр селищної ради, куди належать с. Клопіт, Мізочек, Озірко. 2014 р. в Мізочі проживало 3682 жителі, що складало 226,7 чол./км² [7].

За 90-х рр. ХХ ст. припинили існування завод електроосвітлювальної арматури та цукровий завод. З 2001 р. в на базі цукрозаводу почало діяло ВАТ «Новітні Крохмальні Технології», що виробляло патоку та жмих. Однак, в умовах ринкової економіки підприємство збанкрутувало. В зв'язку зі збитковістю в квітні 2008 р. припинив перевезення дизель-поїзд Сарни – Мізоч. В липні 2008 р. в Здолбунові відбувся протест «Поверніть нам дизель!», який не дав результатів.

На сьогодні набирають потужності нові виробничі сили. Розвивається ковбасний цех, який було засновано в 1999 році [27]. Результатом діяльності підприємства стала відзнака конкурсу «100 найкращих товарів України». У 2010 р. відкрито перший в Рівненській області приватний навчальний центр з підготовки водіїв. Серед інших підприємств – лісництво «Лісовик», ТзОВ «МеталКрафт». Щороку збільшується кількість закладів торгівлі: 2008 р. – 33, 2011 р. – 41, 2014 р. – 48.

2008 р. проведено капітальний ремонт вулиць Липки, Б. Хмельницького, Т. Шевченка, Дерманської, 1-го Травня, встановлено нічне освітлення. 2009 р. нове приміщення отримала публічна бібліотека, завершено капітальний ремонт дитсадка «Малютко», будинку культури, будинку школярів та молоді.

Мізочани стали активними учасниками революційних подій 2004/2014 рр. Під час «Помаранчевої революції» жителі селища мітингували біля селищної ради та ліцею, а також в м. Києві. На шпальтах газет з'явилися прізвиська директора ліцею та селищного голови як таких, що вчинили порушення виборчого законодавства і могли сісти на лаву підсудних. Внаслідок виступу мізочан перед селищною радою, депутати прийняли рішення не визнавати дійсними результати виборів, а визнати їх такими, що не відповідають законодавству. Зберіглося раритетне відео «мізоцького майдану» [19].

Сім'ями мізочани приїздили у столицю підтримати «Революцію гідності». 23 лютого 2014 р. у Мізочі проводилися заходи щодо пошанування загиблих «Небесної сотні» після розстрілів протестуючих. Після агресії РФ щодо України жителі селища захищали та захищають

незалежність держави. В ході АТО 24 липня 2014 р. загинув мізочанин Тарас Якимчук. Спецпризначенцю було 20 років. В зоні бойових дій перебував з перших днів операції [26].

Впродовж літа 2014 р. в Мізочі проводилися акції (3) збору продуктів для військовослужбовців серед жителів Мізоча та сусідніх сіл.

Культурно-освітнє, релігійне життя Мізоча впродовж років незалежності зазнало істотних змін. В Мізочі діє православна церква. 4 червня 1992 р. згоріла церква Різдва Пресвятої Богородиці, яку відбудували 1996 р. Після суперечок православних громад МП та КП храм передано УПЦ МП. В 2002 р. до храму потрапило Євангеліє, видане за благословенням Митрополита Володимира в кількості 1000 екземплярів. Також зберігається ікона І. Почаївського та О. Невського з часточками їх мощей. З 1996 р. при церкві діє Недільна школа. З грудня 1999 р. виходить газета «Дорога до храму» (з 2009 р. – «Православна Здолбунівщина»). Її рубрика «Божим діткам» з квітня 2004 р. переросла в самостійну (епархіальну) газету «Божа криничка». Загалом, з трьох видань Рівненської єпархії, два видається у Мізочі. В січні 2009 р. в мізочанки Довгаль Марії вдома оновилися три ікони [17].

Важлива подія новітньої доби – приїзд в Мізоч Предстоятеля УПЦ Блаженнішого Митрополита Володимира 17 січня 2011 р. Школі-інтернат Митрополит пожертвував 20 тис. грн., а також власних 10 тис. грн. Під час відвідин Мізоцьку церкви – вручив іконки прихожанам храму.

Прихожани Київського Патріархату спочатку проводили богослужіння в приміщенні старої школи. Згодом відкрили церкву в колишньому костелі графів Карвицьких, де за радянських часів був кінотеатр та бібліотека. Крім двох православних громад, існує нечисленна громада євангелістів.

Гордістю селища завжди була школа, де працювали цілі династії вчителів. Наприклад, 2005 р. газета «Вільне слово» підрахувала, що родина Овсійчуків віддала школі 118 років життя [15]. Історія закладу знає 4 заслужених вчителів України. Серед її випускників – більше 30 кандидатів та докторів наук, ректор Рівненського державного гуманітарного університету Р. Постоловський.

Проводить виховний процес спеціальна загальноосвітня школа-інтернат, дитячий садок, музична школа. Підтримують мізочани реноме спортивного селища. Більше 60 років Мізоцька школа утримує першість в районній спартакіаді. Щороку на Всеукраїнському фестивалі бойових мистецтв України, першості України з українського національного рукопашного бою, міжнародному фестивалі козацьких бойових та традиційних мистецтв мізочани серед переможців та призерів. В 2006 р. стараннями директора будинку школярів та молоді Л. Черниш почала виходити газета «Вісник Мізоча» (з 2012 р. – «Промінь Мізоча»).

Монументальні пам'ятки культури селища найбільше відображають період Другої світової війни. Центральним пам'ятником є стелла борцям, встановлена 1985 р., де щороку 9 травня відзначається День Премоги. 2009 р. її реконструйовано – пам'ятник та територія навколо меморіалу має нічне освітлення, встановлено шість лавок. Після реконструкції змінився напис з «Мир отстоявшим для будущих поколений слава вам вечная и благодарность отечества» на: «Серця в нас завжди тривогою скуті ніхто не забутий ніщо не забуто» [14, 206].

2010 р. реконструйовано пам'ятник невідомому солдатові по вул. 17 вересня. Оновлено напис на плиті, де викарбовано 37 прізвищ померлих. На розі вулиць 1 Травня і Б. Хмельницького встановлено пам'ятний знак двом кулеметникам, які намагалися не пропустити німецьких окупантів під час наступу на Мізоч в червні 1941 р.

Поблизу залізничного вокзалу знаходиться поховання льотчика Радянської армії. Пам'ятний знак встановлено в 1944 р., а 1986 р. – реконструйовано.

1966 р. в Мізоцькому парку встановлено «Стеллу борцям за визволення». Напис: «Нашим землякам батькам і матерям братам і сестрам від щирих нащадків. Пам'ять про вас житиме вічно в наших серцях!» [14, 203].

В південній частині Мізоча в 1985 р. встановлено, а в 2011 р. реконструйовано пам'ятник розстріляним в 1942 р. євреям. Напис змінився з: «Вічна пам'ять розстріляним фашистами людям єврейського походження 1942 р». на «В пам'ять жертвам Голокосту 1942 року».

В північно-східній території старого кладовища, знаходиться братська могила (17 чоловік) часів Другої світової війни. Напис: «Вічна пам'ять тим, хто віддав своє життя за нашу Батьківщину».

В період незалежності України встановлено два пам'ятні знаки (хрести) членам ОУН-УПА – поблизу автовокзалу та школи.

Є в Мізочі монументи, присвячені історичним діячам. Це пам'ятник Т. Шевченку 1957 р. та Б. Хмельницькому. Періодично в гетьмана зникає булава, а в Кобзаря – вуса.

Цікаву історію має мізоцький став, який знаменитий тим, що 2002 р. в ньому було впіймано найбільшого в Україні «королівського» карпа вагою в 42 кг. Довжина рибини становила 127 см., а луску на сувеніри виривали плоскогубцями. Газета «Факти» писала, ніби в ставку водяться двохметрові чудовища з часів графів Карвицьких [12].

Мізоч, як колишнє місто та теперішнє селище міського типу, має герб та прапор. Перший герб Мізоча офіційно був затверджений ще 23 вересня 1761 р. [2, 47]. Тоді король Август III дозволив Юзефу Каєтанові Дуніну-Карвицькому заснувати місто Великий Мізоч у Луцькому повіті з наданням йому магдебурзького права. У тексті вписано круглої форми печатку з гербом міста. На ній зображений щит, де переплетені літери «M» і «W», напис: «Герб міста, міста Мізоча». Сучасні символи були затверджені Мізоцькою селищною радою 11 вересня 1996 р. (автор – Ю. Терлецький). Герб – на зеленому тлі – золоті літери «M» і «W». Прапор – квадратне полотнище, в якому на зеленому тлі зображено дві золоті літери «M», «W», що означали скорочену частину міста. Від древка та з вільного краю прапор має лиштви (ширина лиштви становить 1/5 ширини прапора). Зелений колір означає ліси, які оточують Мізоч, золотий (жовтий) – сільське господарство, яким здавна займались мешканці поселення. Щит увінчує срібна міська корона [2, 47].

З історичний постатей, які навідували Мізоч, або працювали тут, слід згадати англійця Д. Мікклера, автора проектування палацово-паркового ансамблю в Мізочі XVIII – поч. XIX ст. На поч. XIX ст. у містечку неодноразово перебував Костянтин Павлович, брат російського імператора Олександра I, тодішній намісник у Царстві Польському. В уланському полку, що квартирував напередодні війни 1812 р. в Мізочі, служила перша в Росії жінка-офіцер Надія Андріївна Дурова.

Письменник Улас Самчук неодноразово відвідував селище та згадував його у своїх творах.

Завдяки М. Овсійчуку, заслуженому вчителю України, у 2008 р. в світ вийшла книга «Видатні мізочани» [18]. У бібліографічному довіднику – 43 прізвища діячів освіти та науки, культури та спорту, які народилися, або чия доля була пов'язана з Мізочем. Серед мізочан, як уже зазначалось, більше 30 кандидатів та докторів наук, багато заслужених майстрів спорту, талановитих, творчих особистостей. Чії ще імена відкриє для історії селище – підкаже час.

Отже, селище Мізоч на Рівненщині впродовж семи століть своєї історії зазнало чималих змін. Як центр селищної ради, а в минулому районний центр, селище відіграло значну роль в соціально-економічних, культурних процесах краю. Перетворення незалежної доби дають сподівання не лише розчаровуватись у реаліях сьогодення, а й сподіватися на покращення сучасного життя.

Джерела та література

1. Голокост на Рівненщині : документи і матеріали / упоряд. М. Гон. – Дніпропетровськ : Центр «Ткума» ; Запоріжжя : Прем'єр, 2004. – 120 с.
2. Гречило А. Герби та прапори міст і сіл Рівненської області / А. Гречило, Ю. Терлецький. – Київ, Львів, Рівне : УГП, 2002. – 72 с.
3. Денищук О. Книга пам'яті і слави Волині. Т. 7. Рівненська область. Здолбунівський район / О. Денищук. – Рівне, «ППДМ», 2004. – 848 с.
4. Держархів Рівненської обл., ф. Р-30, оп. 2, спр. 83, арк. 40.
5. Держархів Рівненської обл., ф. Р-534, оп. 1, спр. 3, арк. 196.
6. Держархів Рівненської обл., ф. Р-687, оп.–1, спр. 143, арк. 277.
7. Довідка, видана Мізоцькою селищною радою про кількість населення в смт. Мізоч станом на 1.01.2014 р.
8. Жив'юк А. Мізочу – 675 / А. Жив'юк // Вісті Рівненщини. – 1992. – 24 лютого.
9. Історія. Мізоч [Електронний ресурс] // [веб-сайт мізоцької публічно-шкільної бібліотеки]. – Режим доступу: <http://lib.ukrds.com.ua/mizoch/index.php?name=Pages&op=page&pid> – Дата доступу : 23.08.2014.
10. Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. : Ровенська область / гол. редкол.: П. Т. Тронько (голова), І. І. Компанієць (заст. голови), А. Д. Скаба (заст. голови) [та ін.] ; редкол. тому: А. В. Мяловицький (голова), С. В. Колтунюк (заст. голови) [та ін.]. – К., 1973. – 654 с.

11. Книга Скорботи України: Рівненська область: у 6 т. Т. 2: Демидівський, Дубровицький, Здолбунівський райони. – Рівне : ППФ «Волинські береги», 2003. – 436 с.
12. Коломеец С. Зубы самого большого карпа в Украине напоминали человеческие / С. Коломеец // Факты. 2002. – 19 червня.
13. Михальчук Р. Мізоцька святиня (з історії церкви Різдва Пресвятої Богородиці смт. Мізоч Здолбунівського району Рівненської області) / Р. Михальчук // Наукові записки Рівненського обласного краєзн. музею. – Рівне: Волинські береги, 2006. – Вип. IV. – С. 217–220.
14. Михальчук Р. Мізоч: трагічні сторінки історії. 1939–1955 / Р. Михальчук. – Рівне : Вид. О. Зень, 2010. – 254 с.
15. Мошняга Л. 118 років життя віддала праці в школі династія Овсійчуків / Л. Мошняга // Вільне слово. – 2005. – 9 червня. – Ч. 44.
16. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні : зб. документів і матеріалів / упоряд. : І. Л. Бутич (кер.), А. А. Батюк, П. М. Костриба, В. В. Кузьменко, Л. П. Нагорна [та ін.]. – К.: Держ. вид-во політ. лі-ри УРСР, 1963. – 488 с.
17. Новак С. Ікона заплакала / С. Новак // Вісник. Український тижневик. – 2009. – Ч. 7 (671). – 12 лютого.
18. Овсійчук М. Видатні мізочани / М. Овсійчук. – Мізоч. – 2008. – 70 с.
19. «Помаранчева революція» у Мізочі. Відео, запис 2004 р. // Архів автора.
20. Пура Я. Походження назв населених пунктів Ровенщини / Я. Пура. – Львів: Світ, 1990.
21. Свешніков І. Довідник з археології України. Ровенська обл. / І. Свешніков, Ю. Нікольченко. – К. : «Наукова думка», 1982.
22. Теодорович Н. Историко-статистическое описание церквей и приходов Волинской епархии / И. Теодорович. – Почаев, 1889. Т. 2.
23. Фелонюк А. Юзеф Дунін-Карвицький та магдебурзьке право Мізоча на Волині / А. Фелонюк. – Рівне: ФОП Лапсюк В. А., 2011–28 с.
24. Флуерар М. Историчний нарис про селище Мізоч / М. Флуерар (машинопис), 1964, 30 с.
25. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся : (краєзнавчий словник – від найдавніших часів до 1914 року) / О. Цинкаловський. Ін-т дослідів Волині. – Вінніпег: «Волинь», 1986. – Т. 2. – 578 с.
26. Черниш Л. Герої не вмирають. Пам'яті Тараса Якимчука присвячується / Л. Черниш // Мізоцький промінь. – 2014. – серпень. – № 8 (20). – С. 1.
27. Черниш Л. Мізоцький продукт / Л. Черниш // Вісник Мізоча. – 2007. – Січень. – Ч. 1 (4).
28. Szablowska-Lutyńska R. Mizocz. Bezpowrotnie minionej przeszłości / R. Szablowska-Lutyńska. – Kraków, Drukarnia Pijarów, 2010. – 109 s.

29. The Yad Vashem arhiv (Israel, Jerusalem), 0.93. Survivors of the Shoah – Visual History Foundation, established by Steven Spielberg – Collection of Testimonies. File number 38193. Testimony of Moseichuk Mariia born in Mizoch Poland, 1927, regarding her role in rescue during the Holocaust.
30. The Yad Vashem arhiv (Israel, Jerusalem), 2233. Testimony of Jona Oliker, born in Mizoch, Poland, 1914, regarding his experiences in the Mizoch Ghetto, wanderings and with the partisans in Hyrby. Zanotowala Dr. A. Raba. Tel-Awiw, 08.03.1961, 22 p.

Голокост мізоцьких євреїв

Україна є Батьківщиною більш ніж для 100 національних меншин. Доля євреїв на її теренах стала особливо трагічною. На українських землях, де проживало чверть європейського єврейства, під час нацистського геноциду було знищено близько 1,5 млн чол.

Актуальним напрямом дослідження геноциду євреїв є регіональна специфіка явища. Зменшення масштабу дослідження до рівня локалізованої мікроситуації означає ретельну фіксацію явища та розширення бази малопомітних фактів. За умови вивчення локальних виявів нацистської політики щодо євреїв можлива комплексна реконструкція Голокосту. В даній статті на прикладі селища Мізоч на Рівненщині розкривається трагедія єврейського населення в Другій світовій війні.

Доля єврейської громади в Мізочі в часи Другої світової війни привертала увагу дослідників [8, 12, 13, 19–22] та журналістів [9, 15, 30, 35, 36]. Водночас, писані не професійними істориками, статті авторів публікацій відзначалися вагомими історичними помилками та недостовірностями. Вражає стаття Ю. Лося, який пише, що трагедія трапилась влітку 1941 р. [15], хоча насправді євреїв Мізоча розстріляли восени 1942 р. Тому нагальним завданням дослідження є достовірне, неупереджене висвітлення подій, що ґрунтуються на перевірених фактах та явищах.

Джерелами дослідження стали документи фондів архіву Яд Вашем (м. Єрусалим, Ізраїль), Державного архіву Рівненської області, задокументовані інтерв'ю автора та збірники документів.

В архіві Яд Вашем зберігаються свідчення жертв та свідків Голокосту, які були записані працівниками Яд Вашем. Опитані – євреї, які перебували в Мізоцькому гетто, брали участь у повстанні, а згодом приєдналися до партизанів, щоб боротися проти нацизму [37–40]. Крім того, використано відеоінтерв'ю проекту «Ті, що пережили Голокост», заснованого С. Спілбергом, яке у 1997 р. було взято у мізочанки – Праведниці народів світу Мосійчук Марії Сидорівни тривалістю майже 3 год. [41].

В Державному архіві Рівненської області з позиції висвітлення кількості жертв важливими є документи фонду Р-534 «Колекція матеріалів учасників історичних подій на Рівненщині» [4, 5], де зберігаються акти Надзвичайних державних комісій та їх копій. Велику цінність має «Щоденник члена УПА» фонду Р-30 «Колекція матеріалів ОУН» [7]. Писаний в учнівському зошиті в клітинку, на 10–12-их аркушах автор в деталях розповідає про знищення євреїв 13 (14) жовтня 1942 р. та ділиться рефлексіями побаченого. Економічні наслідки окупації, кількість загиблих висвітлює фонд Р-289 «Мізоцька районна НДК» [6]. У фонді Р-687 зберігається «Варіант нарису про селище Мізоч», що готувався під час випуску «Історії міст і сіл...» [3].

У процесі дослідження використані усні, письмові опитування свідків подій та аудіо записи (В. Бідюк [26], М. Мосійчук [27], а також листи свідків подій [16]. Окремі спогади євреїв зафіксовані в листах до влади. Зокрема, Пніна Сорек голові Мізоцької селищної ради описувала свій порятунок за допомогою мімікрії [17]. Певну інформацію знаходимо і в збірниках документів радянського часу [24, 25] та періоду незалежності [29]. Єдиний збірник, присвячений Голокосту на Рівненщині упорядковано М. Гоном [2].

Окупація Мізоча німецькими військами відбулася 27 червня 1941 р. [24, с. 419]. О 10 год. в Мізоч увійшла німецька танкова колона [1]. Однією з перших постанов німецьких загарбників в окупованих територіях стає положення про обов'язкову реєстрацію євреїв. Наступний крок – їхня ізоляція від неєврейського населення.

22 липня 1941 р. в Мізочі оприлюднюється документ, що регламентує життя жителів містечка – «Наказ районного коменданта народної міліції міста Мізоча». Згідно з ним, усім особам слід було здати новій владі радіоприймачі, велосипеди, друкарські машинки протягом 3 днів (з 22 по 25 липня 1941 р.). Без дозволу влади жителям міста не можна було залишати місця свого помешкання. За невиконання наказу жителі каралися «судом воєнного часу» [25, 18]. Були й пункти, за невиконання яких відразу ж розстрілювали. Це наказ здати холодну та вогнепальну зброю протягом 24 год., всім особам «без різниці національності, які будуть допускати грабунки, напади та саботаж іншого характеру». Також були окремі вказівки євреям, яких примушували

носити сині шестикутні зірки (Давида) (п. 7) [25, 18]. Старожил В. Бідюк свідчить про позначку у вигляді серця на спині [26]. Від 20.00 до 07.00 год. заборонялося виходити на вулицю. За порушення розпорядження – найвища міра покарання (розстріл).

Зазначаючи, що єдиними винуватцями у війні та ворогами були євреї, місцевим жителям нав'язувалася концепція «жидо-більшевизму», що вказувала на зв'язок євреїв з каральними, репресивними органами радянської держави [19, 177]. На Рівненщині найбільш антисемітською виявилася газета «Волинь», де нами виявлено 318 статей антисемітського змісту у 238 номерах видання [19, 118]. Наприклад, у статті «Молодь села Мізоч» невідомий автор звинувачує «мізоцьких хохлів» за «безмірну любов до жидівства» з польських та більшовицьких часів [23].

Мізоцькі євреї від політики окупантів страждали не лише в Мізочі, а й в інших населених пунктах. Наприклад, – в Здолбунів їх привозили працювати, а в Старомильську знайшли свою смерть понад три тисячі євреїв Здолбунова та околиць: Мізоча, Здовбиці, Дерманя та інших сіл [31, с. 102].

Експлуатація євреїв була надзвичайно поширена, адже їх використовували як дармову робочу силу. Так, у Мізочі євреї працювали на цукровому заводі та на лісопильні [34, с. 587]. Умови праці були важкими, багато робітників помирали. Окупанти намагалися максимально використати економічний ефект від їхньої праці, тому на цукровому заводі євреї працювали до самого знищення [37, арк. 5].

Однак інколи робота на підприємствах і рятувала євреям життя. Так, здолбунівський підприємець Герман Граебе, на якого працювали євреї Мізоча, Острога та ближніх сіл, довідавшись у липні 1942 р. про ліквідацію гетто в Рівному, домігся випуску на волю 150 здолбунівських, острозьких та мізоцьких єврейських робітників у Рівному [31, 100]. Згодом Герман Граебе став єдиним німцем, що свідчив про злочини нацистів на Нюрнберзькому суді. В 1965 р. Інститутом Яд Вашем його нагороджено почесним пожиттєвим титулом «Справедливий серед націй» [31, 103].

Щоб спростити «вирішення єврейського питання» окупанти створюють місця компактного проживання євреїв – гетто, що виконували

роль збірних пунктів для подальшого знищення євреїв. Дослідники стверджують, що створення гетто на Рівненщині можна поділити на два етапи [20, 67]. Гетто в Мізочі відносять до першого (восени 1941 – влітку 1942 рр.). За радянськими даними дві тисячі мізоцьких євреїв і ще стільки ж було зігнано з навколишніх сіл в центр поселення, поблизу сучасної автостанції та торговельних об'єктів.

Гетто охоронялося поліцією. Всю територію було обгороджено колючим дротом з електричним струмом. Приміщення взимку не опалювалося. Тож люди, скупчення яких в приміщеннях було надмірне, гріли повітря власним диханням [41]. Не дозволялося ввозити харчі. Було спровоковано штучний голод. Спочатку євреям дозволяли виходити з гетто і вони мали можливість віднаходити продукти харчування. Сусіди-українці, незважаючи на злидні та умови війни, давали хліб, огірки, цибулю, в кого була корова – молоко, інколи сало, картоплю [27]. Коли ж окупанти заборонили і це, мізочани знаходили різні способи щоб допомогти євреям. М. Гуц згадує: «Йдучи в місто, ми брали в кишені або в полотняні торбинки картоплю, яблука і підкидали за огорожу. Може, когось хтось навчив з дорослих, а може подумалися самі, адже в гетто були діти нашого віку, яких ми добре знали, з якими спілкувалися. Іноді, граючись, хтось казав: «Давайте понесем «жидам» картоплю». Усі розбігались по домах, хтось не приходив, а більшість приходили з картоплею та яблуками». Хлопці винайшли ще один оригінальний спосіб – стріляли в гетто з рогаток маленькими яблуками та грецькими горіхами. На такі пустощі з охрони ніхто не звертав уваги» [16].

Знаходилися й такі, що поставляли продукти в ширших масштабах. За спробу переправити в гетто корову, мізочанина Терентія Парфенюка було засуджено до смерті. Спочатку «злочинця» виводили вулицями з написами на дошці на спині та грудях, що його покарають смертю за зв'язок з євреями [16]. Потім мала відбутися показова страта. Для цього в центрі Мізоча змайстрували шибеницю й зігнали людей, навіть дітей зі школи поприводили. Разом із Терентієм хотіли стратити двох євреїв-спільників [41]. Відпустили українця лише завдяки вмовлянню доньки Ніни, а євреїв спіткала інша доля. «Коли стали накидати петлі, я закрила очі, а коли відкрила – тіла євреїв погойдувались, а Терешко,

все ще з петлею на шиї стояв живий, але посивілий...» – згадує очевидець М. Гуц [16].

Гетто в Мізочі проіснувало до середини жовтня 1942 р. До цього часу більшість гетто в області були знищені. Щоб завершити цей процес остаточно, у Мізочі євреїв мали знищити в ході операції ліквідації євреїв південної Рівненщини [29, 412]. В Здолбунові це мало відбутися 13 жовтня, у Мізочі – 14 жовтня, в Острозі – 15 жовтня 1942 р. [29, с. 412].

В ніч з 13 на 14 жовтня 1942 р. мізоцьке гетто було оточено поліцейськими [33]. З Рівного приїхало підкріплення кількістю 25 чол. Євреям повідомили, що їх вивозитимуть на роботи до Німеччини, тому для цього треба було зібратися на площі о 16 год. з цінними речами [20, с. 75].

Зібравши майже півтори тисячі чоловік, окупанти повели колону в напрямку залізничної станції [30]. Зрозумівши, що їх ведуть на страту, – євреї почали викидати дорогі речі (золото) у р. Стубелку. Під час ходи розпочалися поодинокі розстріли. Свідки трагедії співчували євреям та просили про їх помилювання. Однак сам рабин на чолі колони заспокоював, казав: «Не просіть і не плачте, що заслужили, те й маємо» [10, с. 148].

Поодинокі вбивства євреїв до організованих акцій підтверджують слова автора «Щоденника», члена ОУН(б), який порівнює Мізоч і Рівне. У Рівному вдалося зігнати євреїв разом, бо ті не вірили в можливість масового розстрілу, а в Мізочі менше вдалося зігнати, а більше вбито на місці [7, арк. 10 зв.].

Крім розстрілів жертв Голокосту німецькими каральними органами, «десятки євреїв гинули в ході погромів антисемітськи налаштованими жителями». Таку подію фіксує 29 липня 1941 р. О. Круглов [13, 146]. Хоча свідчення старожилів характеризують відносини українців та євреїв у Мізочі позитивно, а про збройні конфлікти взагалі мова не йшла [27].

В день розстрілу старожили згадують про знак, що за їх трактуванням мав символізувати небезпеку – зорю, яка світила (вдень!) [10, с. 147–148]. Додамо, що винищення відбувалося на православне свято Покрови.

Привівши колону до ями, нацисти почали знищувати єврейське населення. Матері намагалися врятувати своїх дітей, а родичі – близьких. Одна жінка дала коробочку з золотом німцеві в надії порятунку. Висипавши дорогоцінності у кишеню, окупант коробочку кинув на землю. Син єврейки підняв її й почав гратися. Тоді нацист розстріляв разом матір та хлопчика [10, с. 148].

Характеристику розстрілів подає акт «О зверствах, учиненими німецько-фашистськими окупантами...» від 27 листопада 1944 р., складений районною комісією із розслідування злочинів німецьких загарбників та їх посібників [4, арк. 196], [5, арк. 175–176]. Із документа випливає, що за наказом німців для потреб цукрового заводу євреї самі викопали яму. Розміри рову становили 50 м. довжини, 7 м. ширини та 6 м. глибини [4, арк. 196], [5, арк. 175].

Перед розстрілом євреї повинні були роздягнутися. За цим стежив чех Густав Гілле. Він ще й фотографував [26]. Так за 20 м. біля рову виросли три купи речей: окремо склали одяг, взуття та коштовності.

Акт НДК свідчить, що під час знищення жертв, нацисти ставили 5–6 чол. на коліна та примушували їх нахилитися вперед [4, арк. 196]. Після цього тіла падали в рів. За даними очевидців двох чоловік ставили поряд та робили постріли в потилицю. Куля проходила наскрізь однієї жертви в другу, яка часто не була вбита, а лише травмована. Усі тіла скидали в рів і закидали землею, яка кілька днів ворушилася. Так педантичні нацисти економили на патронах [26].

Архівні дані засвідчують, що у винищенні євреїв брала участь поліція [2, 23]. М. Сергієнко стверджує, що «найбільше лютував гестапівець Гілле, якому під час розстрілу не встигали перезаряджати автомат» [30].

Об одинадцятій годині наступного дня почався другий етап знищення. На площу зігнали майже 800 євреїв і знову повели до рову. Крім того, за донесенням одного з поліцейських ще близько сотні євреїв було знищено поблизу с. Залісся, де вони переховувалися [30].

В самому гетто широкого розмаху набула пожежа [11, 325]. За однією з версій євреї самі підпалили будівлі і там гинули, щоб не йти під розстріл [4, арк. 196]. Інша версія свідчить про підпал німцями, які намагалися «викурити» євреїв, що переховувалися [27]. Третя говорить

про те, що гетто підпалили євреї, але не з метою суїциду, а щоб відволікти увагу окупантів та підняти повстання. Останнє підтверджує те, що мізоцькі євреї вчинили спротив окупантам та підняли повстання. Активну участь у цьому брав юденрат [34, 587]. Озброївшись сокирами і ножами, повстанці намагалися втекти. Деяким це вдалося, згодом вони створили єврейську партизанську групу. Живими тоді згоріло 200 осіб, а решту було розстріляно [34, с. 587].

Повстання в мізоцькому гетто донедавна вважалися найменш дослідженими з-поміж інших на Волині (Тучин, Мізоч, Луцьк, Крем'янець). Виявлені джерела (Яд Вашем) дають можливість розкрити події ширше. Так, активну участь у повстанні брали представники юденрату, що загинули: Абе Стефель, Єйне Неміровер, Шмуель Буніс, Мелех Гесак, Монск Ріднер, Талер, комендант міліції Блуменкранз [37, арк. 8]. За домовленістю під час ліквідації гетто слід було підпалити будівлі [40, арк. 6]. Зокрема, одним із відповідальних за це був Якоб Мендік [39]. П. Гольштейн згадував, що повстання тривало два з половиною дні [8, с. 298–302]. Згодом його учасники продовжували боротьбу як партизани (Макс Вейтфрейд [38] тощо). Демонстрація опору має велике значення, розвінчує стереотип пасивності євреїв та нездатність захистити себе.

Опис трагедії зафіксований в «Щоденнику оунівця»: «Жиди в останній час свого життя побачили хоч один смертний вихід. Почали палити місто» [7, арк. 11 зв.]. Автор пише, що вже о 9 год. в Мізоч були викликані пожежники. На жаль, в пожежі згоріла синагога – «куток, де днями і ночами чути голосне моління жидів» [7, арк. 12]. Побачене автором нагадувало йому взяття Наполеоном Москви: «Дивлюся, і відразу мені привидилася картина, коли Наполеон приступив під Москву, а кацапи втекли і zostавили весь великий город. Хоч це ж містечко, але глянувши на картину «горит Москва» здається, що це якраз те саме. Дивлюся, душу охоплює той тривожний жах. Все місто в огні, чорна хмара смердючого диму закриває небо...» [7, арк. 11].

Після пожежі констатуємо факт мародерства: «починають очищати будинки, які ще не згоріли. Не одна баба вмивається потом, несучи на плечах хуру різного жидівського шмаття. Так, у пеклі, де конають жиди, хлисткий бачить рай. Ще ворушить членами свого тіла, а мужик вже

стягає з нього лахміття і залишає його голого... Не один розживеться добром набраним» [7, арк. 11 зв.].

Німці вміло використовували українців у своїх цілях. Автор «Щоденника...» пише, що вбивати євреїв нацисти самі не бралися, а давали наказ це робити українцям. «А українець вже благав того багато років, щоб вилити своє завзяття в душі ворогів-жидів. Настав той час, застачив огонь розплати, українці показують свою завзятість на жидах» [28, с. 3].

Антисемітські настрої автора «Щоденника» засвідчуються подальшими записами: «дочекалися того... дня, щоб побачити, як будуть купатися трупи в своїй крові», «... крик і стогін конаючих жидів накликає ще більшої енергії до пімсти». Коли на дорозі з'явилась єврейка з дитиною, то хотів її убити, але не було кіса. Тоді він показав її шуцману, який «ударив два рази люхвом в груди і вона впала, а тоді звився три рази димок над її головою...» [7, арк. 11].

Після розстрілів проводився пошук євреїв, яким вдалося втекти. Очевидець В. Бідюк згадує двох однокласників-євреїв та єврейку з дитиною, які приходили за продуктами харчування до його родини. Однак через два тижні їх було виявлено та розстріляно [26].

Не всі жертви Голокосту загинули. Одному підлітку пощастило вирватися з колони та втекти. По ньому стріляли тричі, однак єврею вдалося врятуватись в заростях р. Стубелки [26]. Загалом вбивства тривали до другої години ночі. Інший випадок засвідчений Пніною Сорек (дівоче прізвище – Мізоч) у листі до голови Мізоцької селищної ради [17]. Під час розстрілу куля не влучила в неї, а мертві тіла євреїв, які її прикрили, допомогли врятуватися. Пніну було закопано в рові живою. Прийшовши до тям, їй вдалося вилізти з нього. Врятувалась дівчина завдяки місцевій українській родині [17].

Ще одна єврейська дівчина – Софія Горштейн втекла до родини своєї подруги-однокласниці Марії Слободюк. Їй зробили криївку на горищі клуні в сні та переховували [15]. У сім'ї Слободюків Софія перебувала з 14 жовтня 1942 р. до 1 липня 1943 р. А після обшуків окупантів, Сидір Слободюк направив єврейку в с. Верхів до родичів [9].

Після закінчення війни Софія оселилася в Ізраїлі й подала свідчення до інституту Яд Вашем [21, с. 77]. Таким чином Слободюків Сидора

Тимофійовича та Юстину Степанівну визнано Праведниками народів України (1992 р.), а їхню дочку Марію ще й Праведницею народів світу (1993 р.). На честь рятівниці в Ізраїлі на алеї мучеників висаджені дерева і викарбовані прізвіща й ініціали, нагороджено медаллю Яд Вашем [36]. Указом Президента України від 26 вересня 2008 р. Марію Сидорівну нагороджено орденом «За заслуги» III ступеня за мужність і самопожертву, виявлені в роки Великої Вітчизняної війни, у врятуванні осіб єврейської національності від фашистського геноциду, збереження пам'яті жертв Голокосту» [35].

1992 р. Марія Сидорівна відвідала Ізраїль (з 1 по 8 вересня). А в липні 1999 р. її у Мізочі відвідала Софія Горнштейн [12].

Пам'ять про Голокост у Мізочі береже пам'ятник, встановлений наприкінці 80-х років. У 1992 р. на місце загибелі вперше приїжджала делегація з Ізраїлю та США [32]. Нащадки загиблих євреїв виготовили та встановили меморіальну дошку на пам'ятній стелі [36]. 2011 р. коштом мізоцького підприємця, депутата обласної ради її було реконструйовано.

Щодо кількості загиблих євреїв, то на сьогодні існують різні дані. Згідно акту, складеним районною НДК, у Мізочі загинуло до 4 тис. євреїв [4, арк. 196]. Такі дані наводять й інші радянські документи. «Сведения об уничтоженном населении по Мизочскому району» подають цифру жертв восени 1942 р. в 3500 євреїв. Та ж довідка подає ще 200 євреїв, знищених «українськими націоналістами». Всього було вбито 5392 чоловік, з них 3700 євреїв [6, арк. 74].

Дослідник О. Круглов, аналізуючи акти комісії, подає цифру жертв у 5435 чоловік, з них 3790 євреїв по Мізоцькому районі що складає майже 70% [13, с. 149–150]. Приблизні дані подає він щодо жертв у містечку: 14–15 жовтня в Мізочі загинуло 2300 євреїв. Крім того ще 200 осіб було спалено в гетто. Також зазначено, що вдалося втекли з Мізоча 850 євреям (50%) [13, с. 149].

Книга Скорботи України Рівненської області (т. 2) містить 1543 чол. загиблих по Мізоцькій селищній раді, серед них 1457 євреїв [14, с. 242–336]. Сучасні енциклопедичні видання вказують, що в середині 1941 р. в Мізочі мешкало близько 1050 євреїв, а в гетто зібрано – близько 1700, а не 4 тисячі, як стверджують радянські дані [34, с. 587]. Не може дати нам вичерпної інформації і Книга Памяті, видана в Тель-

Авіві за редакцією Опера-Бен-Уні в 1961 році, яка подає 1350 загиблих євреїв в 1941 році, і лише 40 в 1942 р.[18].

Слід згадати, що у «Варіанті нарису про селище Мізоч» разом із загиблими євреями згадуються також радянські військовополонені [3, арк. 222]. Ця ж інформація міститься і в «Історії міст і сіл...» [11, с. 325]. Однак не можна з достовірністю говорити про цей факт, адже інших ґрунтовних та авторитетних даних, які б підтвердили цю інформацію у Мізочі немає.

Отже, джерела наводять різні дані жертв нацистів. Вважаємо завищеною кількість загиблих євреїв у 4000 чол., вказаних в актах НДК, з огляду на те, що радянській державі було вигідним штучне збільшення кількості жертв «мирного населення» з метою представлення «звірств» нацистів та втрат СРСР для світової громадськості. Наближена до об'єктивної оцінки цифра жертв у Мізочі вказана в даних сучасних дослідників (1700–2300 чол.). Водночас широка джерельна база дає простір науковцям для подальшого вивчення аспектів теми.

Джерела та використана література

1. Бабій С. Зі спогадів колишнього зв'язкового УПА, жителя сел. Мізоч Івана Бихальця / С. Бабій // Нове життя. – 1993. – 13 жовтня.
2. Голокост на Рівненщині : документи і матеріали / упоряд. М. Гон. – Дніпропетровськ : Центр «Ткума» ; Запоріжжя : Прем'єр, 2004. – 120 с.
3. Держархів Рівненської обл., ф. Р-687, оп. 1, спр. 143, арк. 222.
4. Держархів Рівненської обл., ф. Р-534, оп. 1, спр. 3, арк. 196.
5. Держархів Рівненської обл., ф. Р-534, оп. 1, спр. 4, арк. 175–176.
6. Держархів Рівненської обл., ф. Р-289, оп. 1, спр. 3, арк. 74.
7. Держархів Рівненської обл., ф. Р-30, оп. 2, спр. 83, 40 арк.
8. Елисаветский С. Протовостояния в гетто и лагерях / С. Елисаветский // Катастрофа та опір укр. євреївства : нариси з іст. Голокосту в Україні / ред.-упоряд. С. Елисаветський. – К., 1999. – С. 298–302.
9. Зайцева А. Самопожертва ціною в життя / А. Зайцева // Вісті Рівненщини. – 2010. – Ч. 1 (1686). – 6 січня.
10. Зубанич Ф. Посеред крику біди: Книга-колаж про українських «Праведників народів світу» / Ф. Зубанич. – К. : Веселка, 2004.
11. Історія міст і сіл Української РСР : у 26 т. : Ровенська область / гол. редкол.: П. Т. Тронько (голова), І. І. Компанієць (заст. голови), А. Д. Скаба (заст. голови) [та ін.] ; редкол. тому: А. В. Мяловицький (голова), С. В. Колтунюк (заст. голови) [та ін.]. – К., 1973. – 654 с.

12. Кіндрат К. Зустріч через півстоліття. Як у Мізочі євреїв рятували / К. Кіндрат // Волинь. – 2000. – 1 червня. Ч. 10.
13. Круглов А. Энциклопедия Холокоста. Еврейская энциклопедия Украины / ред.: И. Левитас. – К., 2000. – 224 с.
14. Книга Скорботи України: Рівненська область: у 6 т. Т. 2: Демидівський, Дубровицький, Здолбунівський райони. – Рівне : ППФ «Волинські обереди», 2003. – 436 с.
15. Лось Ю. Їх не забути ніколи / Ю. Лось // Червоний прапор. – 1962. – 17 лютого.
16. Лист Марії Трохимівни Гуц до Романа Юрійовича Михальчука від 19.IV.2009 р. // Архів автора.
17. Лист Пніни Сорек (Мізоч) до голови Мізоцької селищної ради від 22.04.2009 р. // Архів Мізоцької селищної ради.
18. Мизоч – книга памяти / ред.: Опер Бен-Уни. – Тель-Авив, 1961.
19. Михальчук Р.Ю. Голокост на території Рівненщини під час нацистської окупації (1941–1944 рр.) : дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Михальчук Роман Юрійович ; Рівненський державний гуманітарний ун. – Рівне, 2014. – 308 с.
20. Михальчук Р. Жовтень 1942-го: трагедія мізоцьких євреїв / Р. Михальчук // Наукові записки Рівненського облас. краєзн. музею: [матеріали наук. конф.]. – Вип. V. – Рівне. Перспектива, 2007.
21. Михальчук Р. Мізоч: трагічні сторінки історії. 1939–1955 / Р. Михальчук – Рівне : Вид. О. Зень, 2010–254 с.
22. Михальчук Р. Заслужено життям / Р. Михальчук // Наукові записки Рівненського обласного краєзн. музею. – Рівне : РОКМ, вид. О. Зень, 2009. – Вип. VII. – С. 76–84.
23. Молодь села Мізоч // Волинь. – 1941. – Ч. 13. – 6 листопада. – С. 2.
24. Німецько-фашистський окупаційний режим на Україні : зб. документів і матеріалів / упоряд. : І. Л. Бутич (кер.), А. А. Батюк, П. М. Костриба, В. В. Кузьменко, Л. П. Нагорна [та ін.]. – К.: Держ. вид-во політ. лі-ри УРСР, 1963. – 488 с.
25. Ровенщина в роки Великої Вітчизняної війни Радянського Союзу, 1941–1945: документи і матеріали / редкол.: О. Г. Мартинова (голова) [та ін.]; упоряд.: Т. М. Павлова, Г. М. Сербіна, Н. Г. Скворцова [та ін.]. – Львів : Каменяр, 1989. – 223 с.
26. Розповідь Володимира Марковича Бідюка, 1924 р.н. // Архів автора.
27. Розповідь Марії Сидорівни Мосійчук, 1927 р. н. // Архів автора.
28. Русин П. Лише догоряють останки / П. Русин // Червоний прапор. – 1991. – 14 червня. – Ч. 113 (12430).
29. Сборник документов и материалов об уничтожении нацистами евреев Украины в 1941–1944 годах / сост. А. Круглов. – К.: Ин-т иудаики, 2002. – 486 с.
30. Сергієнко М. Мізоцька трагедія / М. Сергієнко // Шлях Ілліча. – 1986. – 13 лютого.
31. Тищенко О. Здолбунів на Волині. Історичний вернісаж / О. Тищенко, Ю. Кіреєв. – Рівне. – 2007. – Вид. О. Зень. – 192 с.

32. Федорчук Ю. Трагедія / Ю. Федорчук // Нове життя. – 1992. – 14 жовтня.
33. Фільм «Світлини життя», програма «Без права на забуття». РТБ. 2009. Мосійчук Марія Сидорівна // Архів автора.
34. Холокост на території СССР: енциклопедія / гл. ред. И. Альтман. – М.: Рос. полит. енциклопедія (РОССПЕН): Научно-просветительный центр «Холокост», 2009.
35. Шилан Є. Орден – за врятоване життя / Є. Шилан // Нове життя. – 2009. – 6 лютого, Ч. 10–11 (9007-9008).
36. Шилан Є. По шляху смерті через 50 років / Є. Шилан, М. Огородник // Нове життя. – 1992. – 12 серпня.
37. The Yad Vashem arhiv (Israel, Jerusalem), 0.3 Testimonies Department of the Yad Vashem Arhives. 2233. Testimony of Jona Oliker, born in Mizoch, Poland, 1914, regarding his experiences in the Mizoch Ghetto, wanderings and with the partisans in Hyrby. Zanotowala Dr. A. Raba. Tel-Awiw, 08.03.1961, 22 p.
38. The Yad Vashem arhiv (Israel, Jerusalem), 0.3 Testimonies Department of the Yad Vashem Arhives. 4061. Testimony of Max Weltfreud, born in Dombrava, Poland, 1917, regarding his experiences in the Mizoch Ghetto, during wanderings in the forest, in a Soviet, partisan unit and Diadia Vanyan's partisan battalich.
39. The Yad Vashem arhiv (Israel, Jerusalem), 0.3 Testimonies Department of the Yad Vashem Arhives. 1801. Testimony of Jacob Mendiuk, born in Mizoch, Poland, 1926, regarding his experiences in the Zdolbunow Getto, the Rowno Getto, in hiding in Ujezdzce and other places, 25.09.1961, 15 p.
40. The Yad Vashem arhiv (Israel, Jerusalem), 0.3 Testimonies Department of the Yad Vashem Arhives. 2232. Testimony of Gala Kopyt. Zanotowala Dr. A. Raba. Tel-Awiw, 08.03.1961, 15 p.
41. The Yad Vashem arhiv (Israel, Jerusalem), 0.93. Survivors of the Shoah – Visual History Foundation, established by Steven Spielberg – Collection of Testimonies. File number 38193. Testimony of Moseichuk Mariia born in Mizoch Poland, 1927, regarding her role in rescue during the Holocaust.

Вибрані сторінки з історії розвитку освіти в містечку Вороніж Глухівського повіту Чернігівської губернії

У більшості довідкових видань (починаючи, наприклад, від енциклопедій Брокгауза і Ефрона, і до сучасних енциклопедичних довідників початку XXI століття) поруч знаходяться два Вороніжа: один «маленький» – містечко Вороніж на Чернігівщині, та другий «великий» – місто Вороніж – центр Воронізької губернії (зараз – області Російської Федерації). Але і цей маленький Вороніж має багатотомову, сповнену цікавими подіями, історію.

Містечко Вороніж, що знаходиться на території Шосткинського району Сумської області, раніше відносилось до Глухівського повіту Чернігівської губернії. Вороніж – дуже старовинне поселення. Існує думка, що саме про Вороніж містилася згадка у стародавньому літописі за 1177 р. [6, 596]. За твердженнями відомого етнографа, краєзнавця і письменника Івана Абрамова щодо Вороніжу: «Предание говорит, что оно древнее губернского города Воронежа. В этой местности издревле был густой лес, остатки которого сохраняются и поныне; в лесу водилось много воронья, от этого будто бы и местечко получило свое название Воронеж» [1, 16]. Свідченням щодо давнього походження Вороніжу є і археологічні знахідки, знайдені в цій місцевості. Зокрема, поряд з Николо-Михайлівською церквою на подвір'ї родини Шовковичів була знайдена статуетка кам'яного бога – ідола дохристиянського вірування [21, 32], на території садиби Герасименків, знайдено поховання людини з конем [1, 88]. У 1908 р. Абрамов за дорученням Попереднього комітету по влаштуванню Чернігівського археологічного з'їзду досліджував кургани в м. Вороніжі і самостійно проводив розкопки. За його даними на околицях Вороніжу було 43 старовинні кургани, багато їх було і на території сучасного Вороніжу [1, 88].

Слід зазначити, що цей етнографічний нарис був написаний Абрамовим більш ніж сторіччя тому – у 1905 р. І з того часу багато чого змінилося. Над конфігурацією земляних валів «попрацювали» час,

вітри, дощі та нове будівництво. Але на згадку від тих давніх часів у центрі Вороніжу з нагоди святкування 900-річчя з його заснування (у 1977 р.) була побудована «зменшена копія» дитинця давніх часів, на якому викарбуваний напис «Воронежу – 800».

За даними «Списка насленных мест Российской империи» у 1859 р. у Вороніжі нараховувалось 527 дворів з загальною чисельністю населення 3516 чоловік [18]. А в 1892 р. чисельність населення Вороніжа складала майже 5302 чол. [11, 88]. На перший погляд, здається, що це було зовсім невеличке містечко. На той час у м. Глухові, що був центром повіту, проживало 11467 мешканців, а в посаді Шостка (нині місто) було лише 3548 жителів [13, 209].

Наприкінці ХХ ст. у Вороніжі були розташовані поштова станція, 6 церков, більш ніж два десятки лавок, цукровий завод з виробництвом 100 тис. пудів цукру на рік та цегляний завод, що виробляв до 100 тис. шт. цегли на рік. З часом Вороніж розвивався, розбудовувався, зростала і кількість його населення. На кінець 1926 р. у Вороніжі налічувалось 1526 господарств, в яких мешкало 6777 чол. [17, 56]. Цікаво, що до складу Воронізької сільської ради (Шістенського району) окрім містечка Вороніж, на той час входило 54 населені пункти. З них 14 і населеними пунктами назвати було важко, бо вони зазначалися як «залізн. будка» або «залізнична касарня», і кількість проживаючих там становила від 2 до 10 осіб. Але в назву більшості з них покладені прізвища їхніх господарів: Бабаків хутір, Воронців, Гуків, Дорошенків, Милорадівшина, Оселедців, Павленків, Писаревича, Скоропадщина, Терещенська, Шкамарди [17, 56].

На початку ХІХ ст. мешканці містечка Вороніж віддавали своїх дітей на навчання до місцевих священників. Але і це було «по кишені» лише заможним вороніжцям. Так, помічник Воронізького «мирового посередника» М. Шрамченко у своїх спогадах писав, що грамоті він почав навчатися у якогось «дядьки Некреши» та місцевого священника [6, 598]. Видатний український письменник Пантелеймон Олександрович Куліш, що народився у 1819 р. в містечку Вороніж, у дитинстві «учивсь у дяка Ондрія, при церкві св. Миколая» [20, 29].

У 1843 р. в містечку Вороніж було засноване початкове народне училище. Навчалися в ньому в основному діти заможних міщан та

духовенства [6, 598]. У 1877 р. в ньому працювало лише дві особи – вчитель, міщанин Михайло Петрович Кукса та законовчитель, священник Фома Версоцький [5, 56].

Відомому етнографу, уродженцю Вороніжа Івану Спиридоновичу Абрамову (1874-1960) довелося навчатися у місцевій школі, під час дії так званого «Емського указу», який був спрямований на придушення української мови та культури. І. С. Абрамов писав: «В свое время пишущему эти строки приходилось учиться в сельской начальной школе в Малороссии. Я помню, как много было у нас убито времени и сил только потому, что обучение велось на чуждом для нас русском языке, по чуждым русским учебникам. Те книги, которые нам выдавали в школе, мы приносили домой и читали их вслух, но они оставались непонятными нашим родителям» [1, 73–74]. І далі автор наводить приклади з яким задоволенням його однолітки читали твори, написані Пантелеймоном Кулішем, Тарасом Шевченком, Василем Грегулевичем. Але жага до знань була для підлітка найважливішою понад усе. Пізніше Іван Абрамов закінчив Воздвиженську сільськогосподарську школу, Глухівський учительський інститут, а згодом Археологічний інститут в Санкт-Петербурзі. Його ім'я широко відоме у світі. І. С. Абрамова цінують і пам'ятають у його рідному селищі. У 2011 р. одній з вулиць у смт. Вороніж було присвоєне ім'я Івана Абрамова.

У 1901 р. в Чернігівській губернії налічувалося 1850 освітніх закладів, у яких навчалося 117502 учнів. Чисельність учнів чоловічої статі становила 92297 осіб, жіночої статі – 25205 (або 21,5% від загальної кількості) [7, 206–207]. Церковно-приходських шкіл нараховувалося 861, що становило 46% від загальної кількості учбових закладів. В структурі церковно-приходських шкіл було шість второкласних шкіл, в яких навчалося 657 учнів, п'ять 2-х класних (759 учнів), 262 однокласних (14302 учні), 588 шкіл грамоти (20166 учнів). Второкласні школи відвідували лише 45 дівчат, що становило менше ніж 7% від загальної кількості учнів цих шкіл [7, 206–207].

Протягом другої половини ХІХ ст. населення Вороніжа збільшилось майже на 50%. До 1890 р. у містечку знаходилася лише одна школа, що було вкрай недостатньо для містечка з 5-ти тисячним населенням. Тому за декілька років у містечку відкрилися нові школи.

Наприкінці XIX – початку XX ст. в містечку Вороніжі існували наступні учбові заклади:

1. Воронізьке початкове народне училище (засноване в 1843 р.). В училищі навчалося 105 учнів (81 хлопчик та 24 дівчинки). Навчали учнів законовчитель, священник Іоанн Бугославський та вчитель Василь Пилипович Шуцький. На утримання училища земством виділялися кошти в сумі 400 крб. При училищі знаходилося 1/8 дес. землі, на якій був розведений сад та город [14, 82].

2. Воронізька 2-класна школа, заснована в 1898 р. У школі навчалося 60 хлопчиків. Учителем працював студент семінарії Петро Михайлович Старогорський, помічником вчителя Іван Михайлович Шуцький. Закону Божому учнів навчав священник Іоанн Кирилович Бугославський. Викладачам виплачувалась винагорода («вознаграждение») на загальну суму 212 крб. [19, 18–19].

3. Воронізька однокласна школа, яка була заснована 1891 р. і знаходилася у приміщенні, що належало церкві. В ній навчалося 26 хлопчиків та 5 дівчат. Законотелем був Іоанн Іоаннович Тихомиров, а вчителем – псаломщик Іван Миколайович Покровський, який отримував винагороду у розмірі 20 крб.

4. Воронізька однокласна школа, яка була заснована у 1891 р. і знаходилася у приміщенні, що належало приватній особі. У школі навчалося 29 хлопчиків та 16 дівчаток. Навчали дітей також священник І. І. Тихомиров та вчитель І. М. Покровський [19, 30–31].

Таким чином, загальна кількість дітей, що навчалися станом на 1899 р. в навчальних закладах містечка Вороніж становила 211 осіб, з яких було 45 дівчат, або 21,3% (на рівні загально губерньського показника).

Незважаючи на зростання чисельності учбових закладів, грамотність населення залишалася вкрай низькою – лише 25% жителів Вороніжа вміли читати і писати [6, 598].

Від учнів церковно-приходських шкіл вимагалось, що кожен з них не лише під час навчання, але й під час канікул «должен вести себя прилично званію ученика, неопустительно посещать храм Божий, где участвовать в церковном чтении и пении на клиросе». Про це учням нагадувалося навіть у документах про проходження навчання, так

званих «Билетах» (які пізніше «перетворилися» на табелі успішності) [2]. Церковно-приходські школи не завжди мали лише релігійну спрямованість, як це вважалося багатьма пересічними громадянами. Значна увага приділялася моральному вихованню учнів, їхньому всебічному розвитку, поглибленню їх знань в галузі науки та культури.

Цікавий епізод «Из жизни второклассной ц.(ерковно) – пр(иходской) школы м. Воронежа, Глуховского уезда» наводиться у розповіді старшого вчителя цієї школи Парфірія Матвієвського, що була надрукована у № 6 за 1900 рік «Черниговских епархиальных известий» [12]. «Стремясь к поднятию школы на должную высоту во мнении жителей м. Воронежа, а также доставить некоторое удовольствие как Воронежской публике, так главным образом ученикам, мы решили на маслянице устроить чисто семейный литературно-вокальный вечер», – пише П. Матвієвський [21, 209]. Такий захід відбувся у Воронізькій школі 16 лютого 1900 р. У статті наводиться навіть програма проведення цього вечора. Зокрема, учнівський хор заспівав гімни «Коль славен», «Колена, Россы, преклоните», «Слава, Вам братья» та ін. У виконанні учнів прозвучали вірші видатних поетів О. Пушкіна, М. Лермонтова, С. Нікітіна, А. Майкова, байки І. Крилова [12, 210]. Концерт продовжувався три години і мав позитивні відгуки у глядачів. На знак подяки деякі присутні звернулися до керівника учбового закладу з проханням «принять от них добровольную лепту для раздачи потрудившимся на дело концерта певцам и чтецам». За отримані кошти «были куплены конфекты, пряники и розданы детям» [12, 211].

У Вороніжі навчалися не лише місцеві хлопчики і дівчата. Для навчання в освітніх закладах Вороніжу батьки привозили дітей і з сусідніх околиць і навіть інших повітів. У 1908–1910 рр. у Воронізькій второкласній вчительській школі навчався уродженець с. Білогриве Кролевецького повіту Герасим Зябловський (1894–1916). Зберігся документ за № 1131 від 12 червня 1909 р., що засвідчує його навчання у цій школі:

«БИЛЕТ

Предъявитель сего воспитанник 2-го отделения второклассной учительской школы м.Воронежа, Глуховского уезда Зябловский Гера-

сим отпущен в х.Белогривый Глуховского уез. Сроком от нижеписанного сего числа по 22 августа 1909 г.

В удостоверение чего и дан сей билет за надлежащим подписом и приложением казенной печати.

Заведующий /подпись/.

Делопроизводитель /подпись/.» [2].

В цьому документі зазначається, що «означенный в сем билете воспитанник Г. Зябловский в продолжение 1908/9 учеб. года вел себя на 5+». Далі в документі вказуються отримані оцінки з учбових дисциплін. На той час у Воронізькій школі вивчали 10 предметів: церковну історію, богослужіння, російську мову, церковно-слов'янську мову, церковні співи, арифметику, російську історію, географію, геометрію, фізику [2].

По закінченні канікул учні повинні були прибути до школи, маючи з собою певний перелік продуктів «на свое содержание», а саме: борошна – 7 пудів, крупи або пшона – 1 пуд 10 фунтів, сала – 13 фунтів, конопляного масла – 10 фунтів, картоплі – 30 пудів, буряків – 12 пудів, солі – 15 фунтів, а також 100 качанів капусти, 1 пуд цибулі та 20 фунтів квасолі. Якщо батьки направляли учня на навчання, не забезпечивши учбовий заклад вищезазначеною провізією, вони повинні були оплатити ці харчі у грошовому еквіваленті, при цьому сплативши на третину більше від їхньої вартості [2].

Батьки обов'язково повинні були ознайомитися з цим документом, де і передбачалася «подпись родителей в прочтении билета».

З часом «педагогічний колектив» второкласної вчительської школи значно розширився. В 1915 р. там працювали: завідуючий школою – священник Петро Старогорський, викладачі – Порфирій Іванович Матвієвський, Іван Михайлович Тростенецький, Федір Феодосьєвич Величковський. Викладачкою школи була Марія Степанівна Величковська [10, 115]. Значно змінився соціальний статус та рівень підготовки вчителів. Якщо, наприклад, у 1899 р. учителями Воронізької 2-класної школи були студенти семінарії Петро Старогорський та Іван Шуцький, а викладачем Воронізької однокласної школи був «учитель из 5 класса семинарии» Іоанн Покровський [19, 19], то в 1915 р. всі викладачі 2-класної вчительської школи мали звання «надворного советника» [10, 115].

У 1910 р. у Воронізькому 2-х класному училищі працювали 4 особи: завідуючий Микола Кузьменко, законовчитель, священник Петро Тихомиров, вчительки Надія Кузьменко та Таїсія Куторга [8, 98]. Через чотири роки було вже п'ять педагогів: завідуючий М. Куторга, законовчитель П. Тихомиров, вчителя Яків Сова, Наталія Савченко та Таїсія Куторга [9, 112].

Дуже цікавими є спогади колишнього вчителя, уродженця с. Вороніж, краєзнавця Петра Васильовича Чайки (1908-2002) про свої учнівські роки: «Минулої осені, коли мені вже минуло 7 років [1915 р.], я дуже рвався до школи. Мати взяла мене за руку і повела до школи. Тоді у Вороніжі було п'ять початкових шкіл і одна учительська школа. Так звана «Льовшинська», бо була в колишньому будинку поміщика Льовшина. В учительську школу приймали після екзаменів з початкової школи. Навчання тривало за особливою програмою три роки. Виходить після 6 років навчання вже вчитель церковно-приходської школи. При цій учительській школі була початкова школа, де проходили практику молоді вчителі останнього класу. У цю «образцову» школу і повела мене мати» [21, 12]. «Завідувач Величковський у форменому зеленому костюмі з блискучими гудзиками справив на мене гнітюче враження», – пише далі П. Чайка. Хлопцеві тоді відмовили у прийому, посилаючись на його малолітство. Петро Чайка вже з п'яти років вмів читати і давно мріяв про навчання в школі. І ця відмова його дуже засмутила. Але до школи Петро все ж таки пішов. Ось як він про це згадує: «У 1915 році закінчилося будівництво земської школи. Зараз там 8-річна школа. Якимось удалося за протекцією священника Дмитрія помістити мене в 1-й клас. Я там був наймолодший. Останні були 8,9,10,11 й 12 років. /.../ У школі в першому класі було до 40 учнів. Першим учителем моїм був Дорошенко Микола Олексійович. Він був і завшколою» [21, 12]. У 1916 році директора школи забрали на фронт. Прізвище вчительки, що прийшла на місце Дорошенка, П. Чайка не запам'ятав, але добре запам'ятав, що ця молода, нервова особа була знята з роботи за те, що біла дітей [21, 13]. На її місце прислали молодшу випускницю-гімназистку. Звали її Валентина Григорівна. Подальші спогади Петра Чайки про цю вчительку неможливо читати без хвилювання:

«У моїх спогадах це єдина вчителька, яку не забуду до смерті. Молода, вродлива, з усміхненим обличчям. Над нами пролетів тихий ангел. Ласкава, з щедрою душею і якоюсь незримою силою, вона приворожила нас усіх. Усі ледарі підтягнулись, вирівнялись. Сором було перед нею не знати урок. Бігали ми в школу за годину до уроку, щоб скоріш зустрітись з нею. Бо вона внесла новизну в уроки, навчила нас різних ігор і сама грала з нами. Прочитала нам силу цікавих казок. /.../ У свої 65 років* я зараз припав би до землі й поцілував черевичок і сказав: «Я радий, що є такі вчителі на землі» [21, 13]. /*записи зроблені П. Чайкою у 1973–1976 роках/

Воронізька 2-класна вчительська школа проіснувала до 1917 р., а в 1920 р. була реорганізована у семирічку. Уродженець селища Вороніж Грицько Сірик писав, що будівля цієї школи свого часу належала поміщику Писаревичу. Ліворуч від Новгород-Сіверського шляху – указував Г. Сірик – знаходилась «садиба Писаревичів, у палаті яких була міністерська школа, семирічка ім. Панька Куліша, а тепер єдина воронізька лікарня» [17, 67].

У 1920 р. Вороніж став центром волості Шосткинського повіту Чернігівської губернії. Чисельність населення Вороніжу становила 6577 чоловік [6, 600]. У 1924 р. у трьох школах Вороніжа навчалося 649 учнів, кількість вчителів зросла до 18 [6, 600].

У 1925 р. у селищі була відкрита профшкола, яка займалася підготовкою спеціалістів сільського господарства. В ній навчалося 39 хлопців та 16 дівчат. Вже через рік кількість учнів профшколи збільшилась вдвічі [6, 600]. Незабаром у Вороніжі був заснований агротехнічний технікум [21, 23] та організовані міжрайонні курси з підготовки голів колгоспів (1929-1931рр.) [6, 601]. У 1934 р. в Вороніжі почала діяти середня школа, перший випуск якої відбувся в 1936 р. У 1938 році Вороніж був віднесений до категорії «селище міського типу», а у 1939 р. у складі Шосткинського району увійшов до новоствореної Сумської області [6, 601]. Напередодні Великої Вітчизняної війни в Вороніжі функціонували середня, семирічна та три початкові школи. Загальна кількість учнів становила 1200 чол. Педагогічний колектив налічував 48 вчителів [6, 601].

У 1967 р. в смт. Вороніж проживало майже 10 тисяч жителів. В селищі функціонували 1 загальноосвітня школа, 2 восьмирічні школи, 1 початкова та школа робітничої молоді. В закладах освіти працювало 106 вчителів та навчалося майже 2 тисячі учнів [15]. У 1989 р. в селищі була побудована нова чотириповерхова будівля навчального закладу.

На даний час в смт. Вороніж знаходяться Воронізький навчально-виховний комплекс та загальноосвітня школа, якій декілька років тому було присвоєне ім'я славетного уродженця Вороніжа, видатного українського письменника Пантелеймона Куліша. В приміщенні школи розташований музей видатного земляка. В Воронізькій центральній районній бібліотеці обладнана етнографічно-красназнавча кімната, присвячена минулому містечка Вороніж, частими відвідувачами якої є місцеві школярі.

Починаючи з 2007 року, кожної другої суботи вересня-місяця широко відзначається День Вороніжа [4]. На це свято приїздять гості «з усіх усюд»: представники територіальних громад та творчі колективи з сусідніх районів та областей. Не забувають про свою «малу батьківщину» і уродженці Вороніжа, які живуть далеко за його межами. Шанованою гостею свята є відома поетеса, уродженка смт. Вороніж Валентина Гречко, яка мешкає зараз у Дніпропетровську. Активними учасниками свята є місцеві школярі, аматори художньої самодіяльності, народні умільці.

Цього року урочистості заходи, під назвою «День Вороніжа» відбулися 13 вересня. Зараз Вороніжу – 837 років. Вороніж живе, розвивається, пишається своїм історичним минулим і видатними уродженцями, зберігає і примножує народні традиції.

Джерела та література

1. Абрамов І. З історії та культури селища Вороніж: Фольклорно-етнографічні та красназнавчі нариси/ Упорядкув., передм., приміт. С. В. Пятаченка. – Суми, «Мак-Ден», 2007. – 132 с.
2. Билет № 1311 от 12 июня 1909 г. Выдан воспитаннику второклассной учительской школы м. Воронежа Зябловскому Герасиму. – Из личного архива Докаловой (Зябловской С. Г.)

3. Брокгауз Ф. А., Ефрон И. А. Энциклопедический словарь. // Воронеж. – Спб, 1893. – том VIIа (13), стор. 523–524.
4. Горшкова В. Воронежю – 836! – Полесье. – 2013. – 19 вересня.
5. Губерския и уездныя учреждения Черниговской губернии. Памятная книжка на 1878 год. – Чернигов, 1878. – стр. 56.
6. История городов и сел. Украинской ССР. Сумская область. – Киев, Главная редакция Украинской советской энциклопедии, 1980. – 673 с.
7. Календарь Черниговской губернии на 1903 год. – Чернигов, 1902.
8. Календарь Черниговской губернии на 1911 год. – Чернигов, 1910.
9. Календарь Черниговской губернии на 1915 год. – Чернигов, 1914.
10. Календарь Черниговской губернии на 1916 год. – Чернигов, 1915.
11. Календарь Черниговской епархии на 1893 год. – Чернигов, 1892.
12. Матвиевский П. Из жизни второклассной [церковно]-пр[иходской] школы м.Воронежа, Глуховского уезда». – Черниговские епархиальные известия. Часть неофициальная, 1900. – № 6 – Прибавление. – стр.209–211.
13. Мірошніченко О. М. Маловідоме джерело з історії Глухівщини ХІХ ст. – Сіверщина в історії України. Збірник наукових праць. Вип.3. – К. – Глухів, 2010. –355с. – стор.205–213.
14. Памятная Книжка Киевского учебного округа на 1901 год. – Часть IV. Черниговская губерния. – Киев, 1901. – 280 с.
15. Сафронов В. Молодость древнего Воронежа. – Советское Полесье. – 1967. – 26 августа.
16. Сірик Г. Вороніж та його околиці. – Торонто, Онтаріо, Канада, 1989.
17. Список населенных местовостей Глухівщини. – Глухів, 1927.
18. Список населенных мест Российской империи. Том XLVIII. Черниговская губерния. – Спб, 1866.
19. Список начальных школ духовного ведомства, состоящих к 1-му января 1899 года в Черниговской епархии. – Черниговские епархиальные известия. Официальная часть. – 1900. – 01 февраля. – № 3. – Приложение.
20. Терлецький В. Розіллуюсь по рідному краю. П. Куліш у взаєминах із земляками. – Суми, ВВП «Мрія-1» ТОВ, 2006. – 234 с.
21. Чайка П. В. Вороніж над Осотою. Краєзнавчі нариси/ Упорядкування Рязанової Т. М., Кириєвського В. Д. – Шостка, 2008. – 120 с.

«Місто миру»: зародження та становлення міста Сніжне

«Місто миру» саме такий статус отримало невеличке провінційне місто Сніжне Донецької області в рамках міжнародної акції Шри Чін Моя у 1996 р. Ще раніше, у 1985 р., місто за високі трудові досягнення було нагороджено орденом «Знак Пошани». А у 1930 р. саме з вугільних шахт Сніжного розпочався так званий «червонозірковий рух» – соціалістичне змагання між вугільними підприємствами Донбасу.

Однак, нам не так вже й багато відомо про історію міста, про його зародження та становлення. Тому це дослідження дає можливість познайомитися з містом Сніжне, історія якого нараховує кілька століть. Так, у 2014 р. Сніжне святкуватиме 230-річчя із дня свого заснування. З проголошенням України державної незалежності вивчення минулого своєї Батьківщини, є одним із важливих завдань історичної науки. Бо реконструкція історичного минулого як усієї держави, так і окремих її регіонів та міст дає можливість повніше уявити особливості загальноукраїнського історичного процесу.

У історії міста Сніжне є багато славних та героїчних сторінок, власних героїв, видатних мешканців та уродженців міста. Але в той же час однією із проблем при вивченні історії міста в сучасній історіографії є питання визначення датування періоду заснування та заселення міста, походження назви міста, адміністративно-територіального устрою тощо. Тривалий час ці питання місцеві краєзнавці не розглядали, хоча, наприклад, ставили під сумнів існуючу дату. На сучасному етапі розвитку України питання про дату заснування та період заселення міста Сніжне чи не вперше обговорювалося на VII Всеукраїнській краєзнавчій конференції учнівської молоді «Південно-Східна Україна: зі стародавності у XXI сторіччя» у м. Донецьк [23], та в публікаціях членів міського осередку Національної спілки краєзнавців України [2]. Подібні дискусії є надважливими, бо, як зазначають автори книги «Міська історія України: проблеми початкового датування» – «заснування» не обов'язково передує «утворенню» і навпаки. До того ж заснування міста є правовою категорією, а утворення міста – істо-

ричною [18, с. 20]. Прикладом такої дискусії є чисельні публікації в Україні, серед яких є стаття «Про необхідність перегляду дат заснування міст України» доктора історичних наук Юрія Мицика [17]. Не є виключенням у цьому й місто обласного підпорядкування – Сніжне, розташоване на сході Донецької області.

Вивчення історії населеного пункту на науковому рівні почалося у радянські часи в середині 60-х рр. [26]. Саме тоді з'являється вперше путівник по місту Сніжне, з коротким викладом його історії. Більш ґрунтовнішою працею стала стаття про місто в багатотомному виданні «Історія міст та сіл УРСР. Донецька область», яке побачило світ у 1976 р., у якому автори В. М. Агібалова, Ф. І. Прудніков та З. Г. Ліхолобова детально висвітлювали історію Сніжного кінця XIX – XX ст. [24] В подальшому дослідженнями міста займався краєзнавець Федір Іванович Прудніков, який видав низьку путівників по місту та висоті Савур-Могила, історія якої тісно пов'язана із Сніжним.

Ситуація корінним чином змінилася в сучасній період незалежної України в результаті діяльності міського осередку Національної спілки краєзнавців України. Члени цієї організації стали не тільки активно вивчати й популяризувати історію міста, а й видавати чисельні праці історії навколишніх селищ, які входили до складу колишнього Сніжнянського району. Прикладом є участь голови осередку М. Бривко з доповідями, які висвітлювали різні аспекти історії міста та участі його мешканців в історичних подіях і процесах на міжнародних, всеукраїнських та регіональних науково-практичних конференціях.

Крім того було видано низьку краєзнавчих праць, надруковано ряд статей у місцевій пресі. Але найбільш ґрунтовним дослідженням з даної проблеми є книга «Доленосна Сніжнянська земля: історія міста з найдавніших часів» [28]. І хоча вона мала певні недоліки у висвітленні радянського періоду, однак стала першою узагальнюючою й ґрунтовною роботою, яка охопила значний пласт джерел з найдавніших часів. Останніми роками видавалися окремі праці з різних аспектів й питань розвитку міста, участі мешканців міста в історичних подіях XX ст., прикладом чого є книги «Дзвони Чорнобиля» [3], «Шляхами подвигу й слави» [32] та інші роботи місцевих краєзнавців та дослідників.

Головний масив джерел з історії міста зберігається у Державному архіві Донецької області, Державному архіві Ростовської області Російської Федерації, архівному відділі Сніжнянської міської ради, Сніжнянському музеї бойової слави тощо. Також важливим джерелом є усна історія і спогади мешканців міста.

Заселення території міста та його околиць розпочалося ще у найдавніші часи, в період палеоліту, в подальшому, починаючи з VII ст. до н.е. на цих землях панували кочівники – скіфи, сармати й інші кочові народи, про що свідчать чисельні археологічні пам'ятки, наприклад, скіфський шолом з Передерєєвої могили, який зараз зберігається у Музеї історичних коштовностей України [27, с. 86].

Заселення території постійними мешканцями відбувалося в козацькі часи і тривало аж до XIX ст. включно. У 1700 р. російський цар Петро I видає грамоту, в якій козакам, з метою обслуговування поштових трактів, потрібно заселяти шлях від Рибного до Валук. Так, приблизно 1705 р. створюється Бахмутський поштовий тракт, що прямувала через старий Айдар до Азову [12, с. 141–142]. Одна з гілок цього поштово-торговельного тракту й проходила по сучасній території міста Сніжне [28, с. 48]. На поштово-торговельних шляхах створювалися зимовники. В них жили родини з кінця жовтня по квітень. Пізніше зимовники перетворюються в хутори-фільварки, де постійно мешкала невелика кількість людей, які займалися розведенням худоби [12, с. 153].

Сам процес колонізації Подонеччя (південь Луганської та Донецької областей) не знайшов чіткого відображення в джерелах, що пов'язано із неконтрольованою ситуацією заселення даних територій біглими та козаками. [12, с. 140]. Про що свідчить текст доповіді азовського губернатора І. О. Толстого від 22 грудня 1705 р. [28, с. 30].

Вивчаючи історію міста можна дійти висновку, про те, що 1784 р., як рік заснування та одночасного заселення міста Сніжне є помилкою, бо сам процес заселення постійними мешканцями відбувався набагато раніше, адже заселення вперше документально фіксується за часів російського царя Петра I. До того ж, виникає питання, а чи будував би на пустощі свої постоялі двори у 1784 р. Іван Васильєв, якого деякі дослідники вважають засновником міста? [8, с. 21; 15, с. 2].

Заселення території міста відбувалося у більшості випадків біглими селянами з українських земель. Згідно Всеросійському перепису 1897 р. на території Міуського округу, а саме до нього входило місто Сніжне адміністративно, українського населення мешкало більше 250 тис. чол. [19, с. 119] Полковник Генштабу Російської імперії М. І. Краснов зазначає: «У XVII ст., під час жорстокої боротьби донських козаків з азовськими татарами й турецькими військами, число вихідців з Малоросії, особливо через утиски на той час у Польщі, помітно збільшилося» [6, с. 48]. А донський історик початку XX ст. Іван Сулін зазначає, що село Степанівка, яке розташоване біля міста Сніжне, станом на 1801 р. населено малоросами, тобто українцями, в кількості 377 осіб. Але час заселення села невідомий [29, с. 141]. Все це свідчить про доволі активне заселення краю саме українцями, у більшості селянами. Наприклад, у Міуському окрузі у 1867 р. нараховувалося тимчасово – зобов'язаних селян 67462 осіб чоловічої статі, що складало близько 45% від загальної їх кількості у Війську Донському [6, с. 21].

Цікавим є походження назви міста Сніжне. Існує легенда, за якою назву йому дала імператриця Катерина II або під час своєї подорожі через місто, або коли їй доповіли про те, що біля міста у сніжних сугорбах застрягли козаки. Але історично це не відповідає дійсності. Про так звані «сніжні міста» на території майбутнього міста Сніжне знали ще за часів Петра I, який дійсно був в місті проїздом. Тоді як Катерина II ніколи не була в місті. Сама легенда виникла під час її мандрівки до Криму у 1787 р., куди її запросив граф Г. Потьомкін. Він дуже ретельно готувався до цієї подорожі, і зворотній шлях мав проходити через Таганрог. Але, як свідчить учасник цієї подорожі французький посол Л. Ф. Сегюр у своїх спогадах, виданих у 1803 р., Катерина II в останній момент змінила маршрут і поверталася до Петербургу через Київ [28, с. 51].

За часів Катерини II, у 1784 р., проводилася документальна фіксація землеволодінь військовим старшиною Війська Донського Іваном Васильєвим. Саме він у березні 1784 р. отримав дозвіл на будівництва постійних дворів в майбутньому місті Сніжне. І восени того ж року їх побудував [29, с. 145].

Тривалий час місто не мало чіткого співвідношення назви з територією. До 1864 р. місто мало назву Васильєвка, і тільки з 1864 р. утвердилася назва – Сніжне, кількість населення якого у 20-х роках XIX століття складала лише 360 мешканців [28, с. 58].

У 1789 р. поряд з Васильєвим побудував постійний двір Афанасій Болдирев [28, с. 55]. В подальшому Васильєви й Болдирєви судилися між собою за розподіл земель [9].

Подальший розвиток міста тісно пов'язаний із видобутком вугілля на Донбасі. Починаючи з 1796 р. відбувається систематична розробка шахт кам'яного вугілля [22, с. 10]. Протягом 70–80- рр. XIX ст. розпочалася «вугільна лихоманка» в регіоні, що призвела до появи великих вугільних підприємств, і на початку XX ст. нараховувалося 209 вугільних шахт й 49 копалин [16, с. 74]. У 1903 р. у Сніжному функціонувало 16 шахт й копалин [28, с. 30].

Мешканці міста, кількість яких зростала повільно, займалися переважно сільським господарством, вирощуванням зернових культур. Ремесло було розвинене слабо, переважав чумацький промисел. Крім того, в Області війська Донського, куди входило й місто Сніжне до 1917 р., до 1864 р. було заборонено займатися видобутком вугілля усім, крім осіб, які належали до донського козацтва. І тільки від 17 квітня 1764 р. було дозволено усім займатися гірничим промислом [7, с. 8]. Після цього селяни на своїх земельних наділах почали видобуток вугілля. І вже у 1865 р. поручик Васильєв на власних землях добув й продав 1500 пудів антрациту [28, с. 58].

Перша шахта з'являється в місті Сніжне тільки в 1898 р. Її заснував купець Микола Павлович Івонін з дружиною Ганною Опанасівною та міщанкою Вірою Іванівною Ліницькою [5, с. 2; 28, с. 58].

З початком XX ст. заможні селяни й поміщики почали розробляти свої землі та здавати в оренду іншим. У 1900 р. Безсмертнова Антоніна Іванівна, опікун дітей поміщика Васильєва, здала в оренду на два роки й 11 місяців антрацитовий пласт 160 сажнів селянину Максиму Івановичу Николенко та 6 десятин землі дворянину Аполлону Семеновичу Щавинському [25, с. 6–7]. У 1901 р. довірена особа графинь Голєніщевих-Кутузових передав селянину слободи Дмитрівка для розробки вугільних пластів землі строком на 10 років [1, с. 17].

З часом містом зацікавилися великі підприємці. Копальню заснував катеринославський землевласник Ераст Костянтинович Бродський, який отримав декілька копалин від Південно-Руського гірничого товариства [1, с. 19]. Біля слободи Ремівка відкрив вігульне виробництво таганрогський підприємець Володимир Соломонович Безчинський, який спільно з братом купив 840 десятин землі у Миколи Олександровича Ремі, та будує копальню [28, с. 59].

На 1906 р. в місті нараховується вже 19 шахт.[11, с. 6] У зв'язку з чим постала проблема транспортування вугілля в інші райони для його реалізації. Для цього у 1903 р. Є.К. Бродський та у 1906 р. А.С. Безчинський звертаються з листом до керівника Південно-Східного гірничого управління з проханням побудувати залізничну колію до їх копалин [25, с. 10–11, 25–27]. В наслідок чого, у 1907 р. від станції Дебальцеве була відведена залізнична гілка, яка проходила саме біля підприємств Бродського та Безчинського.

Покращення транспортування збільшило активність в розвитку вугільної промисловості міста, все більше почали купувати землі й засновувати вугільні підприємства. Так, у 1913 р. Микола Михайлович Мартиненко придбав дільницю у розмірі 4 десятин 44 сажня за 10000 рублів і заснував «Товариство Сніжнянський антрацит» [28, с. 59]. Ще раніше, у 1910 р., почалося будівництво майбутньої шахти №10, яка почала працювати у 1903 р. й добувала понад 600 пудів вугілля за добу. [28, с. 60] В тому ж році виникає копалина «Товариство Ремівський антрацит» [1, с. 39] та інші підприємства. Це привело до зростання концентрації виробництва, що було характерно для того періоду. Так з'являється «Сніжнянська копалина товариства на паях Трьохгорної Прохоровської мануфактури» [10, с. 2].

Інтенсивний розвиток вугільної промисловості призвів до швидких темпів росту кількості робітників. Тому власники шахт наймали селян або вихідців з інших губерній, які з часом осідали у місті, в результаті чого швидко зростати робітничі шахтарські селища. Робітників ставало все більше, і вони рили собі індивідуальні землянки біля шахт. Загальні землянки для робітників робили й самі підприємці, а пізніше почали будувати казарми. На початку будівництва шахти підприємці вважали обов'язковими початковими витратами наступні: будівництво

житла на дві кімнати, стайні та двох землянок для робітників на загальну суму близько 1200 рублів [28, с. 60].

У той же час власники намагалися як найбільш нажитися на праці робітників. Товари в лавках від шахти робітники купували за завищеною вартістю. Житлові умови також були дуже важкими. А робочий час тривав 10–12 годин. Про це свідчать спогади шахтарів тих часів [14, с. 13; 21, с. 5]. Але важкі умови праці шахтарів не свідчили про високі темпи вугледобування. На Сніжнянській копалині Трьохгорної Прохоровської мануфактурі добували до 8 млн. пудів антрациту на рік. Підприємства Бродського Е. К. добувало до 10 млн. пудів, а Безсчинського В. К. – 6 млн. пудів на рік [31, с. 22].

Слід зазначити, що в селищі було усього дві школи – церковно-приходська та початкова, а лікарні взагалі не було. Медичний пункт був у сусідньому місті Чистяково. Тільки у 1907 р. у Сніжному була побудована амбулаторія на шахті № 7. Не було у місті культурних закладів або бібліотек. Важкі умови праці та побуту призвели до соціального загострення, особливо під час революційних подій 1905–1907 рр. Так, 31 жовтня 1905 р. почався страйк на копалині Г. А. Кольберга. Протесні виступи в подальшому охопили ще декілька вугільних підприємств міста. Наслідком цього стало підвищення заробітної плати на 10% та виконання інших вимог робітників. Відбувалися страйки і в грудні 1905 р. [28, с. 62].

Після придушення революційних рухів суттєвого покращення життя й праці шахтарів в місті не відбувалося. Як писав Савельєв М. В. у статті «Життя шахтаря» в газеті «Правда» за 1 березня 1913 р.: «...праця шахтаря каторжна, шахтарі мовчать, без нарікань підкоряються сигналу гудка. Праця шахтаря від шести й до шести годин вечора, або від шести годин вечора і до шести годин ранку без перерви в жахливих умовах, які важко знайти на інших підприємствах. Працюють шахтарі, як прокляті, пиячать, пропиваючи й без того скудний заробіток. Капіталістам на руку, коли робітники відстали, пиячать й читають робітничі газети...» [28, с. 62–63].

Через тяжкі умови праці певний вплив на робітників мали й політичні партії й організації. У 1906 р. була організована перша «майовка», яку розігнала поліція, а наступна відбулася лише у 1911 р., на якій

виступали представники більшовицької партії та вели агітаційно-пропагандистку роботу.

З початком Першої світової війни стан робітників ще більше погіршився. Збільшився робочий день, безпеці праці роботодавці не приділяли значної уваги, що збільшило травматизм на виробництві. Як наслідок – зростання напруги в робітничому середовищі та нові страйки. У березні 1915 р. відбувся страйк шахтарів Трьохгорної Прохоровської мануфактури, через підвищення цін на продукти, який згодом переріс у загальний страйк. І вже на початку квітня 1915 р. страйкували сніжнянські й чистяковські вугільні підприємства, а в травні відбувся страйк десяти великих вугільних підприємств. Поступово робочий рух наростав, незадоволення робітників зростало, тому події 1917 р. вони сприйняли з великими сподіваннями на покращення життя. Індустріалізація радянської доби трансформувала невеличке селище у значне промислове місто, яке наприклад в 30-х рр., не тільки було центром окремого району, а й згодом перетворилося в місто обласного значення.

Джерела та література

1. Архівний відділ Сніжнянської міської ради. Фонд. 60, опис.1, од. зб. 14.
2. Бривко М. В. Дискусія о періоді заселення та заснування міста (на прикладі міста Сніжне Донецької області). // Чорноморські читання: матеріали I Всеукраїнської історичної наук.-практ. конференції, присвяч. 100-річчю з дня народження С. А. Секиринського та О. І. Добровського, м. Сімферополь, 14–15 березня 2014 р. / Таврійський національний університет ім. В. І. Вернадського. – Сімферополь: ЧП «Антиква», 2014. – 180 с. – С. 94–96.
3. Бривко М. В., Бривко О. І. Дзвони Чорнобиля. Чорнобиль в долях сніжнянців. – Донецьк: Юго-Восток, 2011. – 154 с.
4. Бривко Н. В., Огренич Р. Ф. Основание постоянного двора. // Снежнянская жизнь. – 2009. -№47. – С. 1.
5. Бривко Н. В., Огренич Р. Ф. Первый уголь... // Снежнянская жизнь. – 2009. – 27 июня. – С. 2.
6. Военное обозрение земли Донского Войска / Составитель Краснов Н. И. – СПб.: Военная типография, 1870. – 2 88 с.
7. Восстановление угольной промышленности Донецкого бассейна. В 2-х томах. Том 1. – М.: Углетехиздат, 1957. – С. 8.
8. Голуб Н. В. История возникновения города Снежное. // Архивная летопись Донбасса. – 2004. -№ 1. – С. 21.

9. Державний архів Ростовської області РФ. – Фонд 341, опис 1, од. зб. 605, арк. 1326–1333.
10. Державний архів Ростовської області РФ. – Фонд 455, опис 2, од. зб. 497.
11. Державний архів Ростовської області РФ. – Фонд 455, опис 2, од. зб. 509.
12. История Луганского края: Учебное пособие. / Ефремов А. С., Курило В. С., Бровченко И. Ю., Климов А. А., Красильников К. И., Семестяга В. Ф., Подов В. И. – Луганск: Альма-матер, 2003. – 432 с.
13. Кавун М. Е. Походження та рання історія міста Катеринослава. Автореферат дисертації кандидата історичних наук: 07.00.01; Дніпропетровський національний університет. – Дніпропетровськ, 2003–20 с.
14. Красноезвездному движению – 75! / Кузминков Н. В., Сургай Н. С., Фищенко С. П. – К.: ООО «Промпечать», 2006. – 240 с. –С. 13.
15. Краткая история образования города Снежное // Снежная жизнь. – 2007. –№ 57. – С. 2.
16. Лободаев В., Магда Е. Энергетический фактор в истории Украины (конец XIX – первой трети XX века). / В. Лободаев, Е. Магда. // Этническая история народов Европы: Сборник научных работ. Выпуск 35. – К.: УНІСЕРВ, 2011. – 118 с. – С. 73–80;
17. Мицик Ю. А. Про необхідність перегляду дат заснування міст України. // Краєзнавство. – № 1–2. – 2000. –С. 78–80;
18. Миська історія України: проблеми початкового датування. Науково-довідкове видання / Верменич Я. В., Дмитрук В. І., Архипова С. І. –К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 140 с.
19. Первая всеобщая перепись населения Российской империи, 1897 г. Том XII Область войска Донского. / Под ред. И. А. Тройницкого. –М.: Изд. Центрального статистического комитета министерства внутренних дел, 1905. –240 с.
20. Прудников Ф. И. Истоки. // Ленинская правда. – 1987. –11 июля. – С. 2;
21. Прудников Ф. И. Снежное. Путеводитель. –Донецк: Донбас, 1982. – 64 с. – 380 с.
22. Развитие угольной промышленности Донбасса в условиях капиталистической модернизации России. Автореферат диссертации кандидата исторических наук: 07.00.01 / Добров Э. В.; Донецкий национальный университет. – Донецк, 2008. – 20 с.
23. Складчиков І. До питання заселення та заснування міста Сніжне. / Складчиков І.; Керівник Бривко М. В. // VII Всеукраїнська краєзнавча конференція учнівської молоді. Південно-Східна Україна: зі стародавності у XXI сторіччя: Матеріали та тези доповідей. –Донецьк: ДООЦКУМ, 2013. –316 с. –С. 54–56;
24. Снежное. / Агибалов В. М., Лихолобова З. Г., Прудников Ф. И. // История городов и сел Украинской ССР. Донецкая область. / Редкол.: Ерхов Г. П. (председ.). – К.: Институт истории АН УССР, 1976. –811 с. –С. 632–645;
25. Снежное: История города в документах: конец XIX – начало XX вв. / Сост. Бривко Н. В. – Донецк: б. и., 2011. – 30 с.;

26. Сніжне: Путівник. / Агібалов В. М., Півоваров В. Д. – Донецьк: Донбас, 1963. – 45 с.
27. Список памятников археологии Украины. Донецкая область. / Сост. Привалова О. Я., Привалов А. И. – К.: УООП, 1988. – 112 с. – С. 86
28. Судьбоносная снежанская земля: история города Снежное с древнейших времен. / Огренич Р. Ф. (глав. ред.), Бривко Н. В., Бривко О. И., Луцай В. В., Прудников Ф. И., Ермин С. Е. – Донецк: Юго-Восток, 2011. – 184 с.;
29. Сулин И. Материалы к истории заселения Миусского (ныне Таганрогского) округа. // Сборник областного войска Донского статистического комитета. – Выпуск 6. – Новочеркасск: Частная Донская типография, 1906. – 218 с.
30. Тронько П. Т. Історія міст і сіл України в контексті регіональних досліджень: досвід, проблеми, перспективи. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – 49с.
31. Центральний державний історичний архів України. – Фонд 870, опис 2, од. зб. 17;
32. Шляхами подвигу й слави: сніжнянці на фронтах Великої Вітчизняної війни. / Автор. кол.: Бривко О. І. (вступ. сл.), Бривко М. В. (відп. ред.), Брославська О. М., Задорюжня Н. П. – Запорозжя: АТ «Мотор Січ», 2012. – 288с.;

Загадкова історія містечка Жашків

Дослідження історії містечка Жашків, що знаходиться на півночі Черкащини, до сьогодні зберігає свою актуальність в краєзнавчому контексті. Наша розвідка має на меті узагальнити відомості з історії Жашкова, проаналізувати версії інтерпретації невідомих моментів його минувшини та привернути увагу широкого загалу до пошуку розв'язання цих питань.

Існує кілька версій пояснення походження самої назви міста. Найбільш переконливою із них є тюркська версія: місцевість сучасного Жашкова в XI – XII ст. належала до території, на якій перебували огузи-торки, котрі й створили більшість топонімів. Батьківщиною вказаних племен були приаральські степи, які наприкінці X ст. постраждали від посухи. Це змусило огузів переходити на нові території. Міграції сприяло й використання

*Меморіальна дошка присвячена Д. Гуменній
(1904-1996рр.) Фото автора*

давньоруськими князями військової сили торків – так, вони допомагали Володимирі Великому (978–1015 рр.) при поході на волзьких

болгар у 985 р. Торки також несли прикордонну службу на кордонах Київської Русі, захищаючи територію від печенігів та половців. [3, с. 110] Згодом, внаслідок постійного переміщення, частина огузів-торків оселилася на південних рубежах Русі та поступово асимілювалася із місцевим населенням. З часом торки об'єдналися із спорідненими племенами берендеїв, утворивши союз чорних клобуків, та перейшли до осілого способу життя. Вказані племена збудували місто Торчськ, жителі якого у 1093 р. успішно відбили напад половців. Огузи залишили по собі на цих територіях ряд топонімів, зокрема назви річок Торч та Торчиця. Відтак, назву «Жашків» можна вважати давньотюркським топонімом – жаш/жас в тюркських мовах означає «молодий». Такої версії дотримувалася й відома українська письменниця Д. Гуменна, котра була родом із Жашківщини. Підтвердження теорії вона знаходила в антропологічних ознаках місцевої людності та в особливостях жашківського варіанту української розмовної мови: «Нашадки торків і берендеїв, що колись насадив їх тут Володимир Великий, з'їжджалися на ярмарок щочетверга, а мене зовсім не вражали тоді своїм тюркоїдним виглядом, бо і я ж така... Може, навіть і жашківська говірка, оте випнуте наперед *z* («гобідати», «голій», «горати»), оце *dz* замість *z* («дзеленка», не «зеленка»), найтвердіше *p* («гарачий»)». [7, с. 5]

Відомий краєзнавець середини XIX ст. Л. Похилевич у «Сказаннях про населені місцевості Київської губернії» писав про назву міста: «В Жашкове не приметно никаких остатков старины, исключая того воспоминания, сохранившегося между жителями, что Жашков назывался прежде другим именем, именно Рашковом (Рашков и ныне есть большое местечко по обеим сторонам Днестра в Балтском уезде)». Скоріше за все, автор має на увазі переселенське походження самого міста, що пов'язане із людністю з берегів Дністра. [11, с.510]

Дослідник Л. Похилевич також згадує в своїй праці одну з жашківських археологічних пам'яток: Городище, околицю міста, що колись було окремим населеним пунктом. Він стверджує, що поблизу Жашкова, згідно оповідань місцевих мешканців, існувало велике, укріплене захисними валами, грецьке місто – Городище. Воно мало 12 церков, розвинуту торгівельну інфраструктуру. Коли Городище зруйнували

татари, місцевий люд не став селитись на згарищі, а перейшов на правий берег річки Торч, заснувавши, власне, Жашків. Як доказ Л. Похилевич наводить дані про виявлення в Городищі решток церковної утварі: «Жители указывают, по преданиям их отцов и дедов, место только одной из 12-ти церквей, близ восточных крепостных ворот, где, лет за 150 выкопаны были из земли обломки крестов и кадильниц». Також згадується фортечний вал із двома воротами: східними та західними. Про подібні розповіді пише в своїх спогадах й Д. Гуменна. Згадки про минуле Городища в цих двох джерелах ідентичні, а щодо укріплень знаходимо більш розгорнуту гіпотезу: «Вал цей іде з Тальнівщини повз Жашків і десь далі, далі... Може, це той самий вал, що ним Володимир Великий обгородив Київську Русь від половців...». Проте точної версії призначення цих укріплень ми навести не можемо, тому що професійні археологічні дослідження на цій території не проводилися. Разом з тим, у Жашківському краєзнавчому музеї міститься низка археологічних експонатів, що підтверджують тезу про активний розвиток ремесел, торгівлі та культури згадуваного періоду. Проте, знахідки зібрано не професійними науковцями, а простими жителями Жашкова та навколишніх сіл, а тому датування цих експонатів зробити важко.

Будівля історико-краєзнавчого музею в м. Жашків. Фото автора

Вперше топонім «Жашків» зустрічається на карті Гійома Лавассера де Боплана (перша половина XVII ст.). У той час населений пункт

був селищем та належав до тетіївських володінь князів Острозьких. До 1636 р. відноситься згадка про Городище, що нині є частиною Жашкова.

Під час Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького околиці Жашкова стали місцем одного з вирішальних протистоянь – Дрижипільської битви 29 січня – 1 лютого 1655 р. У цій битві брали участь з одного боку козаки Б. Хмельницького та військо московського воєводи В. Шереметьєва, з другого – польське військо із кримсько-татарською ордою під командуванням С. Потоцького. Поляки мали на меті підірвати економічну базу Гетьманщини, провівши на її південних хліборобських районах каральну експедицію, а також відірвати козаків від союзу з Москвою та втримати свій вплив у Наддніпрянщині.

На початку січня 1655 р. польське військо оточило Умань та здійснило невдалу спробу оволодіти містом. Саме на цій позиції їх застала звістка про рух від Білої Церкви на південь козацько-московського війська під командуванням гетьмана Б. Хмельницького. Поляки пішли назустріч козацькому війську та перетнулися із ним в районі сучасного села Тетерівка Жашківського району. Вирішальний польський наступ на козацький табір мав місце в ніч з 29 на 30 січня. Полякам вдалося прорвати козацьку оборону та захопити 20 гармат, однак вирішального успіху досягти не вдалося насамперед через пасивність татар: їхній ватажок був напередодні битви підкуплений Б. Хмельницьким. Обидві сторони зазнали великих втрат – до 15 тис. осіб. Козаки організовано відступили до укріпленого Охматова й там остаточно зупинили польську армію. Таким чином, під Жашковом вдалося зупинити польський наступ на Гетьманщину та забезпечити її подальше існування як суб'єкта міжнародних відносин. [4, с. 240]

Для місцевої людності такий результат обернувся катастрофою: татарська орда вимагала ясиру. Почались спустошення вже підконтрольних Польщі територій, в тому числі й Жашкова. До того ж, навесні підійшла ще й підмога з Криму: «Але згодом, десь в початках березня калга таки прийшов з братом нуреддин-султаном й іншою старшиною і з величезною ордою... Але виявилось, що й сі прийшли зовсім не з тим щоб воювати... а прийшли прогудуватись і обловитись польським

коштом, і хоч в сім часі вони не були потрібні, все-таки щоб не розгнівати їх, а забезпечити поміч на проєктовану літню кампанію, польські регіментарі вважали потрібним чинити їх волю. Стали вилловлювати останки нещасливої людності, яка ще не вивтікала, і руками польського рицарства віддавати її татарським «побратимам». Тому логічно, що при наявності в 1664 р. у Жашкові 31 диму (хати), з яких сплачували податку 46 злотих 15 грошів, у наступні роки Жашків перетворився на пустку. Більшість жашків'яни виселилася за Дніпро.

Із вищезазначеними подіями в історії Жашкова пов'язане, за однією з версій, ще одна археологічна загадка. Вся центральна частина міста перерізана численними підземними ходами, призначення та час побудови яких досі не встановлено. Про ці ходи місцевим мешканцям відомо досить давно. Д. Гуменна у спогадах, що відносяться до початку ХХ ст., описує такий випадок: «Один такий хід виявився просто-таки у нашому подвір'ї. Коли будувалась хата, у подвір'ї викопали криницю... І от ще не докопались до води, а вже натрапили на якийсь підземний хід. В руках цього ходу лежали великі купи лушпайок із соняшникового насіння. Ніхто не наважився піти в глибину ходу й дослідити, куди веде, звідки починається, що там є. Навіть не розгорнули куп лушпайок. Бо не було там кисню, свічка гасла, люди боялися задихнутися. Так і забили дошками, закрили хід і так він і досі чекає свого дослідника».

На сучасному етапі ніхто з професійних археологів ходи не досліджував. Цю роботу з власної ініціативи узяв на себе вчитель-пенсіонер Михайло Дейнеко. У спеціально заведеному зошиті він із 1996 р. фіксував місця провалів на вулицях міста та занотовував розповіді очевидців.

Очевидці, які по драбинах та мотузках спускалися в підземні ходи, підтверджують: ширина печери не менше чотирьох метрів (могли розминутися дві підводи), висота – понад три метри, а склепіння овальне. Далеко вони не заходили, бо не вистачало кисню. При цьому були виявлені старовинні мечі, наконечники стріл, військове спорядження. На одній гладко виструганій глиняній стіні майстерно вигравіювано зображення воза з волами і чоловіка, який тримає коня за вуздечку.[12]

Про походження цих ходів існує декілька версій. Одна з них, висловлена письменницею Д. Гуменною, пояснює їх появу необхідністю місцевого населення в переховуванні від татар, що тероризували цю місцевість після Дрижипільської битви 1655 р.

Документи підтверджують спустошення цієї місцевості в другій половині XVII ст. Однак, видається сумнівним, щоб люди, які потребували швидкого порятунку, займались на самому кордоні зі степом таким масштабним будівництвом. Згідно іншої версії, вказані проходи були підземеллям міста Торчеська, місцезнаходження якого досі не визначено. Висувається також припущення, що ці ходи призначалися для швидкого відступу польської залоги із жашківського укріплення у випадку татарської атаки та оточення міста. [1]

Нове заселення території стало можливим лише після припинення татарських набігів. Король Речі Посполитої, за якою залишилось Правобережжя, у 1684 р. видав указ, що дозволяв козакам заселяти територію на берегах річок Тясмин і Тікич. Села, що виникали, були досить маленькими. Так, наприклад, у Скибин Греблі (нині Скибин) було 58, Городищі – 40, а в Сорочотязі – 35 маленьких будинків. Інші поселення були ще меншими. Тетерівку населяло 45 душ, Нагірну, Баштечки – кілька десятків.

Поселення започатковувались як слободи – лише у такий спосіб можна було утримати на цих землях мирне населення: впродовж багатьох років ця територія грабувалась татарськими, турецькими, польськими, московськими військами, тому про фільварки та панщину не йшлося. Лише після налагодження господарства селян переводили на чинш.

Саме в XVII ст. визначилось обличчя містечка, що загалом лишається незмінним до сьогодні. Жашків поступово до кінця XVIII ст. перетворився на торгівельне хліборобське місто. Переважна більшість його населення займалась сільським господарством, продукти якого збувалися на знаменитих жашківських торговицях. Найбільш знаною та масштабною була кінська торговиця. А вже у першій половині XIX ст. було запроваджено проведення щочетверга ярмарку, що згодом перетворився на один із найбільших базарів у Київській губернії. Жашківський базар діє і сьогодні та продовжує займати одне з ключових місць із продажу худоби.

Таким чином, давня історія Жашкова яскраво відображена в описах дослідників, археологічній колекції Жашківського музею та спогадах місцевих мешканців. У той же час, багато питань щодо минулого цього міста лишаються відкритими: проблема походження підземних ходів, назви самого населеного пункту, аналіз тези про існування міста Торческ і досі чекають на своїх дослідників.

Джерела та література

1. Архив Юго-Западной России. – Часть VII. – Т. II – К.: Тип. Г. Т. Корчак-Новицкого, 1890. – 863 с.
2. Архив Юго-Западной России. – Часть VII. – Т. III – К.: Университетская типография, 1905. – 179 с.
3. Голубовский П. Печенеги, торки и половцы до нашествия татар. – К.: Университетская типография (И. И. Завадского), 1884. – 254 с.
4. Грушевський М. Історія України-Руси. – Т 9. – кн. 2. – К.: Наукова думка, 1997. – 776 с.
5. Гуменна Д. Дар Евтодеї. Іспит пам'яті. – К.: Дніпро, 2004. – 520 с.
6. Гумилев Л. Древняя Русь и Великая степь. – М.: Эксмо, 2007. – 656 с.
7. Жашківський край / Упор. О. Тютюнник. – Жашків, 2013. – 25 с.
8. Жашківщина: минуле і сьогодення / Автор-упоряд. С. І. Горошко. – К.: Видавництво «АртЕк», 2001. – 136 с.
9. Історія міста Жашків – [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://archive.org.ua/archive/2009-01-23/zhashkiv.info/Misto>
10. Минуле рідного міста Жашків – [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://shcolano5.jimdo.com/%D1%96%D1%81%D1%82%D0%BE%D1%80%D1%96%D1%8F-%D0%BC%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B0/>
11. Похилевич Л. Сказания о населенных местностях Киевской губернии – К.: Киево-Печерская лавра, 1864. – 763 с.
12. Сіницька В. Загадкові підземелля Жашкова [Електронний ресурс] Режим доступу <http://zhashkiv.info/history/zagadkovi-pidzemellya-zhashkova/>

З історії міста Заліщики

На мальовничому березі Дністра розкинулось містечко Заліщики. Воно приваблює людей своїми краєвидами та розказує про багату і часом складну долю Галичини. Краєзнавці та любителі добре знають цей регіон, оскільки Тернопільщина – це край історичних фортець. Руїни однієї із них збереглись на території району.

Минули роки, змінилось обличчя міста та незмінними залишилися спогади про колишню славу Заліщиків [3, 30]. Про давнє минуле міста тут нагадує усе – від дністрових круч до історичних будівель, меморіалів тощо...

Історія міста сягає давніх-давен. Через вигідне як географічне, так і економічне розташування, Заліщики та його околиці протягом довгого періоду в історії відігравали важливу роль у розвитку регіону.

Перші сліди людини, знайдені археологами, датуються ще пізнім палеолітом. На території міста і району проживали і трипільці, і культури мідно-бронзового періоду, а на початку нашої ери територія ввійшла до ареалу формування східнослов'янських племен [14, 5–6]. Тутешні жителі з покоління в покоління розказують легенди про походження назви міста та ріки Дністер. Згідно з ними, «Заліщики» походить від слів «за ліщиною», нібито колись на території міста був великий ліщиновий ліс. Що ж до походження назви ріки, як говорять місцеві жителі, колись давні люди позначали дні на її березі. Одного разу, вставши зранку, вони побачили, що записів немає. Перше, що вони запитали: «Хто дні стер?», – тому й назвали бурхливу ріку Дністер.

Дописемний період з історії краю активно досліджується завдяки наполегливій праці археологів, краєзнавців-аматорів. Так, протягом довгого часу на території міста та району завдяки наполегливій праці археологам професіоналам Ю. М. Малєєву та В. М. Коноплі діяла Південно-Тернопільська археологічна експедиція, організована на базі Інституту археології АН України [13, 5]. Археологічні знахідки належать до різночасових культур: трипільської, комарівської, гава-голіградської, черняхівської тощо.

Корінними мешканцями території сучасних Заліщиків та й усього середнього Подністрів'я були східнослов'янські племена. З першої половини X ст. – до середини XIV ст. місто було частиною спочатку Русі, а пізніше Галицького та Галицько-Волинського князівств.

Зараз багато знахідок зберігаються у районному краєзнавчому музеї, співробітники якого неодноразово брали участь в експедиціях. Окрім того, на базі музею створено аматорське товариство, яке самотужки проводить розкопки з метою збереження матеріальної культури регіону [15].

Відомо, що в княжу добу по Дністру проходив торгівельний шлях, який з'єднував Візантію з княжим містом Галичем. На місці Заліщик існувало купецьке поселення, яке з часом перетворилось у невелике містечко [6, 2]. Перші письмові згадки про місто датуються 1340 р. Спочатку воно існувало як село (висілок) і зафіксоване 1469 р. під назвою Залісся, а з 1578 р. – уже під назвою Заліщики [2, 8].

XV–XVII ст. – період постійних нападів татар, внаслідок чого життя на цій території завмерло. Лише на початку XVIII ст., коли Османська імперія почала втрачати свою міць, масові напади на територію припинились. З цього часу починається другий етап у розвитку міста. За легендою, недалеко від Заліщик ляхи розп'яли і стратили Тараса Бульбу та його побратимів. Ще за однією оповідкою, у Заліщиках побував Олекса Довбуш, який йшов цими краями до сусіднього Борщова, щоб провчити одного з панів. Тут біля міста, в лісовому урочищі Турин, існує дуб, під яким, як говорили старожили, відпочивав опришок [9, 42–43].

До середини XVIII ст. місто належало князям Любомирським, а з цього часу – стало власністю краківського каштеляна Станіслава Августа Понятовського. У документах 1717 р. згадуються «Заліщики і інші слободи, недавно засновані» [2,10]. Сучасне місто було засноване близько 1750 р. на землях однойменного села, яке відтепер почало називатись Старими Заліщиками [8]. І досі жителі містечка умовно поділяють його на Старі Заліщики і просто Заліщики. Перші письмові відомості про місто датуються 1754–1755 рр. Так, 30 серпня 1754 р. Заліщики одержали привілей на проведення чотирьох ярмарків на рік. У 1766 р. польський король Станіслав Август надав місту магдебурзьке право та дозвіл щорічно проводити ярмарки.

З цього часу починається швидкий розвиток ремесла та торгівлі. Заліщицькі майстри славились на весь регіон як чудові різьбярі, килимарі та випалювачі по дереву. У другій половині XVIII ст. діяла килимарна майстерня, у 1750 р. було засновано суконну мануфактуру, що працювала на вовні, привезеній з Молдавії.

У 1772 р. – під час першого поділу Польщі – Заліщики як частина історичної Галичини підпали під владу Австрійської імперії, проте основні позиції в регіоні займали польські роди [5;10].

За даними 1787 р. в місті, яке стало центром округу налічувалось 271 будинок, працювала суконна мануфактура, винокурня, млин, броварня.

У 1809 р., під час наполеонівських війн, Тернопільський край відійшов до Російської імперії, а в 1815 р. під час Віденського конгресу край знову було приєднано до Австрії [4;136]. У складі Австрійської імперії Заліщики перебували аж до її розпаду (29 жовтня 1918 р.).

У 1856 р. Заліщики стали повітовим центром. Розвитку містечка сприяло прокладення у 1895 р. залізниці Тернопіль-Чернівці-Станіслав (сучасний Івано-Франківськ) [18, 10–11].

У 1902 р. Заліщики перейшли у володіння Генріха Ватмана, після якого землі успадкувала його дочка Стелла. Одружившись з полковником австрійської армії Августом Турнау, вона стала баронесою Стеллою де Турнау фон Добчице та була найбільшим землевласником краю [8].

Як уже зазначалось, на початку XX ст. місто поділялось на дві частини: село – Старі Заліщики та місто – Заліщики. Місто за своїм етнічним складом було багатонаціональним, українці тут становили меншість. Найбільше було євреїв, поляків та німців. Так, євреї володіли найбільшими крамницями. Зараз про життя євреїв у місті вже мало що нагадує, навіть єврейське кладовище загубилось в шарах землі. Іудеї мали свою дільницю (самоуправління), велику синагогу (збудована 1896 року) [5, 8]. За даними 1890 р. у Заліщиках налічувалось 5751 мешканець, а в 1910–5407. За релігійною ознакою: 20% – уніати, 16% – римокатолики, 62,2% – іудеї, решта – інші [19, 5].

Забудова міста проводилась планово на зразок європейських міст того часу. Осередком, навколо якого формувалось планування міст була споруда XVIII ст., яку згодом перебудували в ратушу. У цій будівлі аж

до її зруйнування радянською владою був магістрат міста. Під ратушою знаходились побудовані таємні ходи, які вели до найвіддаленіших частин міста. Разом із руйнуванням ратуші було підірвано і підземні тунелі.

У 1906 р. у Заліщиках гостював наддніпрянський театр Миколи Садовського. Тут також з 1904 р. проживала сестра відомої української оперної співачки Соломії Крушельницької – Олена. А в 1905 р. у приміщенні кінотеатру сама Соломія виступала з Шевченківською концертною програмою [18]. Зараз усе в місті нагадує про цю подію – і вулиця С. Крушельницької, де знаходиться кінотеатр, і сквер на її честь, і меморіальна дошка, і нещодавно відкритий пам'ятник...

У 1908 р. було збудовано дім Ощадничої каси, а в 1914 р. на честь сторіччя від дня народження Тараса Шевченка силами відомих кооператорів краю, інтелігенції було побудовано Народний Дім, де знаходились приміщення пошти, «Українбанку», крамниці «Маслосоюзу» та «Української Книгарні». На фронтальній стіні викарбовано напис: «Заліщицька Земля Тарасові Шевченкові 1814–1914».

Чотири релігійні святині – церква Святої Трійці (збудована у 1864–1875 рр.), синагога, костел Святого Станіслава (побудований у 1763 р.), лютеранська кірха – відображали основний етнічний склад міста та розвиток суспільного життя. У радянські часи усі культові споруди були закриті та перетворені у господарські приміщення. Так, синагога стала котельнею, а греко-католицька церква – зерносховищем.

На зламі століть розвитку міста сприяє ще одна подія – було відкрито городничу школу. У листі Карла Гінріхзема, який навесні 1913 р. мандрував Галичиною, згадувалось: «Внаслідок теплого та сухого клімату в Заліщиках цвітуть фруктові дерева, існує заснована в 1898 р. місцева фахова школа по вирощуванню фруктових дерев, а також фабрика по переробці фруктів...» [19, 14]. Цьому сприяв легкий середземноморський клімат міста. Заліщики завжди славились багатими насадженнями фруктових дерев. Відомо, що в роки Кримської війни дислоковані на півдні Галичини австрійські військові корпуси отримували фрукти саме із Заліщиків. З цього часу почалось масове вирощування морель.

Із закінченням Першої світової війни розпочинається новий етап як в історії міста, так і Галичини загалом. 1 листопада 1918 р. місто

стало частиною проголошеної Західноукраїнської Народної республіки. У червні 1919 р. у Заліщиках перебував тимчасовий уряд ЗУНР, який відступив сюди із Станіслава. Вже в середині липня 1919 р. УГА та Тимчасовий уряд змушені були відступати за Збруч [5, 10]. Місто захопили поляки. З цього часу починається новий період в історії міста – польський. Під час радянсько-польської війни 1920 р., влітку, місто на недовгий час було захоплено більшовиками. У 1923 р. Рада послів Антанти офіційно визнала Східну Галичину як частину II Речі Посполитої з умовами дотримання усіх прав національних меншин, проте це не відповідало дійсності.

З 1899 р. до 1936 р. в Заліщиках існувала чоловіча учительська семінарія, знаними її викладачами були природознавець та громадський діяч о. Йосиф Раковський, літературознавець Тадей Залеський, краєзнавець Йосиф Шварц, письменник Осип Маковей. Окрім того, в семінарії навчався тоді ще невідомий нікому Михайло Гайворонський, уродженець міста, а в майбутньому головний капельмейстер армії УНР, композитор та громадський діяч [20, 38–39].

Вже у польський період молоді семінаристи у 1929 р. створили тут таємний гурток ОУН («клітину»). А вже у 1933 р. відбувся судовий процес, який виніс рішення про позбавлення волі на 3 роки кожного із тих, кого викрили [5, 177–180].

Наприкінці 1929 р. тут було відкрито музей на базі Заліщицького відділу Подільського туристично-краєзнавчого товариства. Директором став Йосиф Шварц – дослідник природи та археології Заліщанщини. А в 1931 р. в Тернополі вийшла книга Шварца «Заліщики і околиці» – перший краєзнавчий путівник Наддністрянщини [15, 3–4].

У 1933 р. було відкрито утравквістичну гімназію, учнем якої був Василь Верига – уродженець Заліщанщини, в майбутньому відомий культурний діяч в еміграції, автор науково-популярних праць, секретар Світового конгресу українців [7, 57].

За польських часів містечко перетворили на курортну зону, і завдяки своєму теплому клімату воно було одним з найвідоміших у міжвоєнній Польщі місць відпочинку [1]. Заліщики з'єднувалися з Варшавою залізницею. Існував спеціальний маршрут – Заліщики-Тернопіль-Варшава. Через містечко у 1930-х рр. прямував швидкісний поїзд

«Люксторпеда» сполученням Львів-Тернопіль-Заліщики, який долав відстань від Тернополя до Заліщик за 2,5 години, хоча зараз аналогічну відстань потяг ледь проїжджає за 4,5 години [17].

На території міста було збудовано кілька пансіонатів, багато ресторанів тощо. Заліщики вважалися справжньою «галицькою Рів'єрою». Щорічно тут проводилось свято вина – «winobranie w Zaleszczykach». Береги Дністра були вкриті піщаними пляжами, куди влітку з'їжджались люди з усєї міжвоєнної Польщі.

17 вересня 1939 р. ознаменувало собою новий період в історії краю: за німецько-радянськими домовленостями від 23 серпня 1939 р. радянська армія встановлювала контроль на всій території Східної Галичини.

«Червоний вересень» відкрив нову сторінку в історії міста – радянську. У січні 1940 р. утворено Заліщицький район. З 5 липня 1941 р. по 24 березня 1944 р. місто знаходилось під владою нацистів. Цей період в історії міста – один з найтрагічніших. Про це свідчать братні могили розстріляних нацистською владою євреїв [16]. 5 липня 1941 радянська армія, покидаючи місто, підірвала на залізничному мосту потяг із в'язнями. Зараз ця дата є однією з трагічних сторінок в історії містечка, щороку відбуваються панахиди, молебні тощо [11].

Про період війни нагадують меморіальні споруди – братська могила, пам'ятник євреям – жертвам репресій, меморіальна табличка про події 5 липня 1941 р.

Радянський період з 1944 – до 1991 р. – ще один етап в історії краю та міста. У ці роки відбувався промисловий розвиток краю, було побудовано консервний завод, маслозавод, хлібокомбінат, швейну фабрику, у 1948 р. відкрито професійно-технічне училище [12, 44–48], у 1939 р. створено радгосп – технікум. Проте радянська влада уніфікувала все культурне життя, діяльність церкви була заборонена. Польків масово переселяли у Польщу, натомість сюди було переселено українців з Лемківщини. Ще однією трагічною сторінкою, пов'язаною із советами, стало знищення окраси міста – ратуші, побудованої у середині XVIII ст. У Заліщицькому районному краєзнавчому музеї зберіглась папка учителя історії, краєзнавця Онисія Тура з листами від його учня, старости краєзнавчого гуртка Юрія Малєєва (пізніше кан-

дидата історичних наук, доцента кафедри археології та музеєзнавства Київського Національного університету імені Тараса Шевченка). У них молодий ще тоді студент став на захист історичної пам'ятки: «До мене дійшла чутка про страшне варварство, яке діється в Заліщиках. Батько казав, що там збираються знести міську ратушу... Я збираюсь підняти тут шум в усіх республіканських інстанціях...» [10, 65] Проте, незважаючи ні на що, місцеві партдіячі знищили унікальну споруду. Зараз згадкою про ратушу залишились хіба що легенди...

Період незалежної України відкрив нові можливості для розвитку краю. Було повернено пам'ять про відомих людей, відновлено релігійні святині тощо. Проте той промисловий фундамент, який був закладений в радянський період, розвалився у 90-х рр. Зараз місто переживає етап відбудови промисловості. Говорячи про культурний розвиток краю, варто сказати, що провідні установи, громадсько-культурні об'єднання роблять все можливе для збереження історичних пам'яток та розвитку краю. Основні плани на майбутнє базуються на перетворенні міста у туристичний центр в системі Дністровського каньйону [6].

Сьогодні у місті працюють дві загальноосвітні школи, гімназія, школа-інтернат, дитячий ревматологічний санаторій, музична, художня та спортивна школи, станція юних техніків, будинок дитячої та юнацької творчості, два дитячі садки, чотири громадські музеї та державний красзнавчий, бібліотеки тощо. Також діють вище професійно-технічне училище та Заліщицький аграрний коледж ім. Є. Храпливого.

За часи незалежності споруджено пам'ятник видатному уродженцю міста Михайлу Гайворонському, лідеру ОУН-УПА Степану Бандері, пам'ятник «Жертвам Чорнобіля», пам'ятник євреям, що були репресовані нацистами, відкрито меморіальні дошки адвокату, суспільному діячові краю Василеві Баранику, а також відомим українцям, які у певний період свого життя перебували чи працювали у місті (Соломії Крушельницькій, Василю Стефанику, Олені Телізі, Олегу Ольжич-Кандибі, митрополиту Мстиславу (Скрипнику).

Як бачимо, вивчення історії маленьких містечок дає змогу не тільки детально дослідити історію певного краю, а й привернути громадськість до нагальних проблем – відродження забутих назв, необхіднос-

ті збереження пам'яток культури, а також перспективи економічного розвитку селищ, містечок тощо.

Джерела та література

1. Jotsaw. Z Łodzi do Wschodnich Karpat : Worochta, Żabie, Jaremcze, Kuty, Zaleszczyki. – Łódź : [s.n.], 1927. – 88 s. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zal.te.ua/index.php/statti/istorija-kraju/673-z-odzi-do-wschodnich-karpat-zaleszczyki-1927>
2. Schwartz J. Zaleszczyki I okolica. – Tarnopol, 1931. – 71s.
3. Боднар І. Була у Заліщиках ратуша// Гомін віків: науково-краєзнавчий літописний збірник Заліщанщини. – Заліщики, 2010. – Вип.1. – С. 30–33.
4. Верига В. Нариси в історії України (кінець XVIII – початок XX століття)/ В. Верига. – Львів, 1996. – 448 с.
5. Верига В. Там, де Дністер круто в'ється: іст. нарис виховно-освітньої політики а Галиїні на прикладі учительської семінарії та гімназії в Заліщиках 1899–1939/ В. Верига. – Львів: Каменяр, 1993. – 279 с.
6. Заліщики та околиці: путівник. – 24 с.
7. З любов'ю до краю:бібліографічний посібник. – Заліщики, 1998. – 114 с.
8. Історична довідка про місто. – Неофіційний сайт м. Заліщики. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: www.zal.te.ua
9. Легенди Тернопільщини. – Тернопіль, 1991. – 94 с.
10. Листи старости краєзнавчого гуртка Юрія Малєєва до учителя історії, краєзнавця Онисія Тура// Гомін віків: науково-краєзнавчий літописний збірник Заліщанщини. – Заліщики, 2010. – Вип.1. – С.65–67.
11. Любарська Л. Заліщицька трагедія// Вільне життя: всеукраїнська незалежна громадсько-політична газета. – 2010 р. – 30 липня.
12. Мельник П. Від коліски до Вітчизни/ П. Мельник. – Заліщики, 2002. – 60 с.
13. Олійник В. Дослідження Південно-Тернопільської археологічної експедиції// Гомін віків: науково-краєзнавчий літописний збірник Заліщанщини. – Заліщики, 2010. – Вип.1. – С. 5–18.
14. Олійник Василь, Олійник Віталій. Розкопки в Заліщиках // Колос – 2005. – 11 листопада – С. 5–6.
15. Олійник В. Скарбниця пам'яті / В. Олійник. – Заліщики, 2004. – 12 с.
16. Сандберг-Меснер М. Світло крізь темряву// Пер. Волошин О. – Чернівці, 2009. – 128 с.
17. Солодько П. Рейсові автобуси на Галичині у 1930-их// Історична правда. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2012/04/5/79829/>
18. Соломія Крушельницька оселилась у Заліщиках. – Новинний портал «За Збручем». – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zz.te.ua/solomiya-krushelnyska-oselylasya-v-zalischyках/>

19. Сопилюк М. На переломі століть... Становлення і розвиток фахового навчального закладу в Заліщиках у контексті суспільно-політичного розвитку краю / М. Сопилюк. – Тернопіль, 2010. – 447 с.
20. Тернопільщина музична: бібліографічний покажчик із серії «Мистецька Тернопільщина». – Тернопіль, 2008. – 287 с.

Місце Глухова в етнокультурній та природоохоронній спадщині України

У період існування України у складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік потреби національного розвитку нерідко ігнорувалися. Це зумовило недооцінку самотності українського народу, особливостей його духовного життя і традицій, нехтування культурними потребами представників інших народностей, а також загострення проблем функціонування національних умов розвитку освіти і культури. Трагічними наслідками для України, як і для всіх республік колишнього СРСР, стали безпідставні репресії проти національної інтелігенції та інших верств населення. На сучасному етапі в умовах незалежності дедалі більша увага приділяється охороні національних надбань України. Піднесення авторитету української культури багато в чому залежить від реалізації проголошеного Декларацією про державний суверенітет України та іншими нормативно-правовими документами культурного відродження народу, його національної свідомості, органічного зв'язку з кращими надбаннями загальнолюдської культури.

Одним із давніх центрів української самотності та культури є місто Глухів, засноване ще в 992 р. Народне мистецтво Глухівщини, подібно до інших явищ традиційної побутової культури, оформлювалось протягом століть. Дослідження технології різьбярства, ткацтва, гончарства, інших художніх промислів і ремесел свідчать про культурно-історичну єдність східнослов'янських народів (українців, білорусів, росіян), розкривають численні паралелі щодо вживаних знарядь праці, принципів декорування, семантики сюжетів. Водночас у народному мистецтві Глухівщини міститься чимало своєрідних рис, які не притаманні містам інших історико-етнографічних районів України.

Глухів з 70-х рр. XVII ст. був найбільшим лівобережним центром людвистарства (людвистарство – галузь ливарництва, пов'язана з відливанням з міді та її сплавів): тут виготовляли гармати для війська, дзвони, виробляли казани, литаври, мідний посуд, було розвинене інше

ливарне виробництво. Донині збереглися гармати, відлиті глухівськими майстрами Йосипом і Карпом Балашевичами. Одна з них експонується в Російському військово-морському музеї, а друга – в Ермітажі (обидві – у Санкт-Петербурзі). Там же, в Санкт-Петербурзі, в Артилерійському музеї, зберігається пищаль Карпа Балашевича 1697 р., а в Московському Кремлі є зроблена ним гармата. Три гармати з Глухова розташовані на території Чернігова, а одна потрапила навіть до Варшави.

Глухів разом із Ромнами, Коропом і Кролевцем був місцем постійної дислокації «військової армати» – козацької артилерії, тому поряд із людвисарством тут також розвивалося виробництво селітри і пороху.

Найбільшої естетичної цінності народна творчість Глухівщини набула в орнаментальних формах – різьбленні по дереву та інших матеріалах. У стильових різновидах, іконографічних мотивах, архітектурному різьбленню і декору побутових предметів і знарядь праці поєднувалися висока майстерність і духовна традиція. У побуті різьбленням прикрашалися найважливіші архітектурно-конструктивні деталі: фронти, обрамлення вікон, дверей [1, 46].

Глухів славиться не лише своєю історико-культурною спадщиною, проте і природними багатствами. До часу заснування Глухова тутешні краї були покриті дубовими і дубово-сосновими лісами. Історичні підтвердження про лісистість цього краю знаходимо в творі «Слово о полку Ігоровім», де літописець згадує про похід дружини князя від Новгород-Сіверського до Путивля серед дрімучих дібров, де «біду його підстерігали птахи на дубах». Проте з XVII ст. лісні масиви стали володіннями монастирів, місцевих феодалів, які виснажили лісові багатства – цим і пояснюється той факт, що ліси Глухівщини, за винятком деяких старих ділянок, не старші 70–100 років.

Постраждали глухівські ліси і в період суспільно-політичних потрясінь, зокрема Другої світової війни. Німецькі окупанти вирубали дубові і соснові насадження для вимощування доріг при просуванні військ в період бездоріжжя, особливо восени 1941 р., при наступі на Москву. На сьогодні з 174 450 га на території Глухівського району ліси займають 35 000 га, що складає 20% площі [3, 67].

Нині на Глухівщині нараховують 1 600 видів рослин, третина яких зростає в лісах. Основними породами лісів є дуб, сосна, береза, осика, вільха, липа, ясен, клен, ялина. Другорядні види представлені вербами, ліщиною, бруслиною європейською, бузиною звичайною, калиною звичайною, дереном тощо. За останні десятиріччя з'явилися горіх волоський, бархат амурський, модрина сибірська, модрина європейська, сосна Веймутова, сосна Банкса, дуб червоний, клени сріблястий і татарський.

Зберегти рослинний світ допомагають заповідні об'єкти Глухівщини: Шалигінський державний ландшафтний заповідник загальнодержавного значення площею 3 754 га та Верхнеесманський державний заказник місцевого значення площею 2 160 га. У Шалигінському заказнику ростуть широколистяні дубово-кленово-липові ліси з ліщиновим підліском. В густому травостої зростають зірочник лісовий, осока вологиста, нерідко копитняк, купина багатоквіткава, вороняче око. Біля берегів р. Обести зустрічається цикута отруйна.

На Глухівщині збереглися 10 видів рослин Червоної книги УРСР (1980 р.), з них 5 видів орхідних рослин, що дуже чутливі до змін умов життя. Найбільш поширеною серед них є коручка широколиста, а також коручка темно-червона, гніздівка, любка дволиста. Ці види ростуть в Шалигінському заказнику, в урочищах Іоніно, Кулешовщині, Баницьких лісах. Червонокнижні види з родини лілійних – лілія лісова, цибуля ведмежа – рідко, але зустрічаються, в урочищі Бор, Іоніно, Землянських лісах, Туманщині, Глинному, Липняках. Жовті махрові квітки купальниці європейської з родини жовтецевих розкриваються в травні в Іоніве, Березовських лісах; адоніс або горицвіт ще зрідка зустрічається в Липняках. В усіх лісах Глухівщини зростають ажурні папороті, житник чоловічий, орляк.

Верхньоесманський заказник місцевого значення, утворений у 1979 р., знаходиться на крайній південній межі Лівобережного Полісся. В рослинному покриві заказника основні площі займають ліси, які входять до Слоутського та Землянківського лісництв. До території заказника належить частина заболоченої заплави р. Есмань, на якій місцями раніше проводився видобуток торфу, а тепер іде відновлення рослинного покриву. Серед рослинності найбільш поширені сосни,

поміж яких трапляються невеликі ділянки середньовікових дубових лісів. Верхньоесманський заказник являє собою добре збережений типовий поліський кореальний комплекс рослинності, збагачений рідкісними та малопоширеними видами інших регіонів України – так, місцями збереглися єдині на Глухівщині зарослі чорниці, журавлини. Зустрічається і ведмеже вушко – толокнянка.

Зареєстрованими ботанічними пам'ятками природи Глухівського району є такі дерева: чотирьохсотлітній дуб в урочищі Велике Стукалово Слоутського лісництва, трьохсотп'ятидесятирічний дуб біля с. Шкуратівщина Глухівського району, трьохсотрічний дуб в м. Глухові по вулиці Києво-Московська, 79, одинадцять двохсотрічних сосен в урочищі Монастирщина, сибірські сосни в селах Полошки і Обложки.

Цікавість викликає ботанічна пам'ятка природи «Дівоча гора» площею 3 га, яка розміщена в Глухівському районі Студенецької сільради – на відстані 1,3 км на північний захід від с. Студенок. Пам'ятка природи являє собою горб зі схилами 35°–40° та лучно-степовою рослинністю. В рослинному покриві представлено близько 100 видів рослин, серед яких ковила пірчаста занесена до Червоної книги України, а льон багаторічний, льон жовтий, шолудивник Кауфмана, горицвіт весняний – до обласного Червоного списку.

У Глухові також є дендрологічний парк «Глухівського державного лісгоспу» площею 1,02 га, закладений в 1968 р. На його території зростає понад 60 видів дерев та чагарників, серед яких 2 види занесені до Червоної книги України.

Цікавими об'єктами Глухівщини є самовитічні та фонтануючі джерела і криниці, які належать до гідрологічних пам'яток природи місцевого значення:

1) «Сім джерел» (0,05 га). Пам'ятка розташована поблизу південно-східної околиці с.м.т. Шалигине у підніжжя лівого корінного берега р. Лапуга, притоки Обести, де в крейдяній чаші б'ють фонтани джерел.

2) «Чернечі джерела» (4,6 га). Пам'ятка знаходиться на південно-західній околиці м. Глухів і являє собою два самовиливних джерела води у вигляді округлих чаш діаметром 8 та 10 м, що живлять р. Берізка.

Глухівщина багата нерудними корисними копалинами, які утворилися у вигляді континентальних відкладів продуктів древніх морів, річок, озер, боліт. Це переважно ресурси для хімічної промисловості, будівельні матеріали і паливо.

Перше місце серед корисних копалин займає торф. У минулому торф добували у багатьох місцях району, але зараз його видобуток зосереджено в селі Шалигіному: цей торф за походженням низинний, характеризується підвищеною зольністю, лужною реакцією, добрим розкладом рослинних рештків, темно-бурим кольором, за рослинами-торфоутворювачами цей торф очеретяно-осоковий. Потужність торфовища перевищує 3 м. Торф с. Шалигіно має велике значення як паливо, а також давно використовується у сільському господарстві: слугує цінним матеріалом для виготовлення добрив, підстилкою на тваринних дворах.

На території Глухівщини знаходяться родовища пісків, глин, суглинків, пісковиків, крейди. Унікальним є родовище кварцових пісковиків у селищі Баничі, відоме з 1898 р. Зливові дощі того року розмили «Давидове поле», і на поверхні опинилося каміння. Місцеві жителі почали його використовувати для огорожі своїх земельних ділянок, а пізніше – для зведення фундаментів будівель. В наступні роки попит на каміння підвищився, і місцеві жителі почали вивозити його на продаж. Поступово місце видобутку перетворилося у кар'єр. Усі роботи проводилися ручним способом, а промислова експлуатація кар'єра почалася з 1926 р. У 1964 р. було встановлено, що Баничське родовище є унікальним за чистотою кварцових пісковиків.

У 1801 р. на території маєтку поміщика Марковича в с. Полошки була знайдена каолінева глина, яку почали вивозити на фарфорові заводи Росії і за кордон. У 1839 р. в 16 км. від с. Полошки поміщиком Міклашевським був заснований фарфоровий завод біля с. Волокитино, а вже в 1850 р. на виставці у Петербурзі вироби Волокитинського заводу відмітили золотою медаллю.

Біля с. Заруцьке здавна відкритим способом ведеться видобуток крейди, потужність покладів якої досягає 150 м. Вона використовується для виробництва вапна, а також у хімічній промисловості для виробництва скла, вугільної кислоти, паперу, цементу.

Головними ґрунтоутворюючими породами району є лес і лесовидні суглинки. Лес характеризується сірувато-жовтий кольором, порами, вертикальними каналами, утвореними відмерлим корінням рослин і карбонатними включеннями. Лесовидні суглинки використовуються як сировина для виробництва цегли.

Глухів, на нашу думку, має всі передумови для того, щоб стати значним центром туризму в незалежній Україні. Оскільки туристичний бізнес є одним з найбільш прибуткових, тому, в умовах економічної кризи, він може стати одним з найперспективніших напрямків розвитку економіки міста [2, 76].

Основними чинниками, котрі сприяють туристичному розвитку Глухова, є наступні:

1. Вигідне географічне положення

а) Глухів розташований на дорозі між Києвом і Москвою. Вважаємо доцільним організувати автобусний тур Київ-Москва для українських і зарубіжних туристів із зупинками в Глухові та Калузі. Продовжити цей маршрут можна за рахунок проведення екскурсій «Останнім шляхом Кобзаря» з Санкт-Петербурга через Москву, Глухів, Київ, Канів. Цей маршрут може особливо зацікавити українців як західної, так і східної діаспори.

б) Глухів розташований на кордоні двох держав – України й Росії, на стику 6 областей: Курської, Брянської, Білгородської, Орловської, Чернігівської та Сумської, що сприятиме економічному туризмові за маршрутами Глухів-Курськ, Глухів-Орел, Глухів-Брянськ тощо, відродженню здавна знаменитого Глухівського ярмарку, давньої слави торгового міста.

в) поблизу Глухова існують значні туристичні центри: Путивль та Новгород-Сіверський, через який проходить маршрут «Історичними містами Київської Русі». Доповнивш цей тур містами Глухів, Ніжин, Прилуки, Козелець, можна утворити маршрут «Вінок України».

2. Багате історичне минуле.

Глухів відіграв неабияку роль в історії України. Серед історичних подій, пов'язаних із ним, можна назвати героїчну оборону міста проти військ польського короля Яна-Казимира в XVII ст., підписання в місті так званих Глухівських статей тощо. Глухів також був і столицею Ліво-

бережної України, гетьманською резиденцією, місцем перебування сумнозвісної Малоросійської Колегії у XVIII ст. Вважаємо, що є сенс організувати маршрут «Гетьмани Лівобережної України» Київ – Батурин – Глухів та створити музей Гетьманщини.

3. Багаті культурні традиції та збережені архітектурні пам'ятки.

Глухів можна вважати батьківщиною української музики. Тут народилися композитори Дмитро Бортнянський і Максим Березовський. Глухівська співацька школа була першим музичним навчальним закладом в Україні. У цьому місті народилися видатні митці О. П. Лосенко, Г. І. Нарбут, М. І. Мурашко, тут працював художник Г. О. Стеценко, а тому є підстави для створення в Глухові картинної галереї за допомогою Українського Фонду культури, місцевих колекціонерів та представників діаспори.

У Глухові збереглися такі архітектурні пам'ятники: козацька Миколаївська церква, Спасо-Преображенська та Анастасіївська церкви в центрі міста, Вознесенська церква на кладовищі, Триумфальна брама, водонапірна вежа. В центрі міста залишилися в основному планування XVIII ст. та житлова забудова кінця XIX – початку XX ст.

4. Значні традиції розвитку народних ремесел у самому Глухові та його околицях.

З XVII ст. Глухів був значним центром ювелірного та ливарного мистецтва, у с. Волокитиному Путивльського (раніше – Глухівського) району містися відомий фарфоровий завод Миклашевського, а місто Кролевець і досі є центром мистецтва вишивання та художнього ткацтва.

5. Традиції розвитку торгівлі та мистецтва.

Значимо, що Глухів є батьківщиною Терещенків – відомих меценатів, коштами яких споруджено найкращі будівлі Глухова й ряду інших міст. Неподальк від міста є село Воздвиженськ – колишній маєток відомого філософа і благодійника графа Неплюєва, на Сумщині жив ще один відомий благодійник Харитоненко. Цікавою видається ідея створення туристичного маршруту «Українські меценати»: Київ – Глухів – Суми – Воздвиженськ – Пархомівка – Наталівка – Харків.

6. Глухів віддавна є значним культурно-освітнянським центром Східного Полісся. Сьогодні тут працюють педагогічні та науково-до-

слідні інститути, медучилище, політехнікум, школи та профтехучилища. Отже, в місті є велика кількість представників інтелігенції, з яких можливо підготувати групу екскурсіводів.

Глухівський педінститут – найстаріший педагогічний вуз України, що має багаті традиції. Тут навчалися О. Довженко, С. Васильченко, С. Сергеев-Ценський, підготовлено немало прекрасних вчителів. Недалеко від Глухова, в с. Богданка, міститься музей видатного педагога К. Д. Ушинського. В Білопільлі народився А. С. Макаренко. Вважаємо доцільним створити ще один туристський маршрут «Видатні педагоги України» (Новгород-Сіверський – Богданка – Глухів – Білопільля – Суми – Полтава – Кременчук – Павлиш). На базі музею історії Глухівського педінституту варто створити музей «Культура і освіта Сумсько-Чернігівського Полісся».

Отже, історико-культурна спадщина Глухова та його екологічний потенціал є важливими передумовами для розвитку туризму. Перед науковцями, дослідниками та громадськими діячами стоїть завдання збереження природних ресурсів краю та його культурної самобутності.

Джерела та література

1. Глухів і округа. Вип.1. Збірник наукових праць Глухівського міського краєзнавчого музею. – Глухів: РВВ ГДПУ. – 2008. – 132 с.
2. Заповідні скарби Сумщини / Під загальною редакцією Т. Л. Андрієнко. – Суми: Видавництво «Джерело», 2001. – 208 с.
3. Історико-культурна спадщина Глухівщини: матеріали міжвузівської науково-практичної конференції, присвяченої 1000-літтю м.Глухова (27–28 жовтня 1992 р.). – Глухів, 1992. – 131 с.
4. Толстоухов А. В. Філософія природи / А. В. Толстоухов. – К.: ПАРАПАН, 2006. – 205 с.

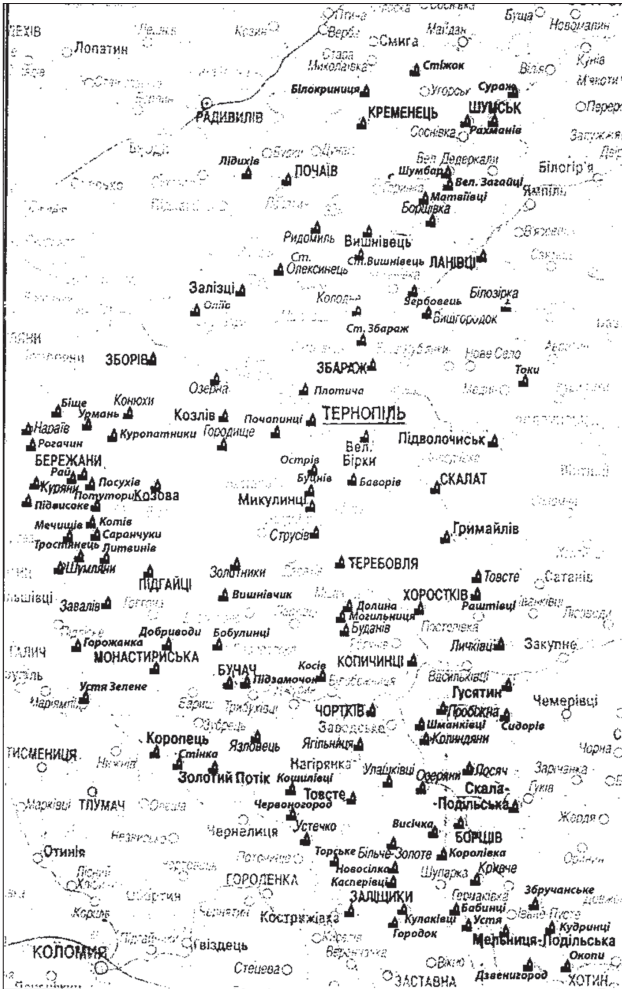
З попелу забуття. Червоногород

Шанобливе ставлення до минулого – прикметна риса нашого народу. Століттями населення нашої України вело неспокійне і тривожне життя. Відкриті простори її земель були об'єктом нападів, спершу монголо-татарських орд, а пізніше – кримськотатарських і турецьких військ. Великої шкоди завдавали військові загони, які постійно плюндрували міста і села України. Тому існування численних населених пунктів було можливим лише під захистом міцних мурів замків та інших оборонних споруд. Дослідник Е. Руліковський підрахував, що навіть у XV–XVII ст. через набіги татарських орд, приблизно щодвадцять років кожне українське село щезало з лиця землі. А значить, була потреба в обороні краю, тому будувалися споруди оборонного типу. Тепер ми їх називаємо пам'ятками оборонного будівництва. Вони зводилися для захисту від ворожих нападів. А деколи їх використовували і феодали та землевласники, щоб оборонятися від народного гніву. Інколи, потреби в обороні краю приводили до видозмінення монументальності навіть княжих храмів і палаців. З другої половини XVI ст. на місцях городищ, дерев'яних замків і оборонних дворів XIV–XV ст. будуються муровані замки бастионного типу.

Від більшості цих міст-фортець, замків або оборонних дворів на сьогодні не залишилось і сліду. Лише рештки валів і ровів, перекази, топонімічні назви або архівні й археологічні матеріали донесли до нас скупі відомості про них.[3, с.28]

Мою увагу привернула столиця колись могутнього Червоногородського князівства – Червоногород. Тепер такого населеного пункту Червоногород (біля Заліщик) немає. Не можна знайти його на жодній сучасній карті або в довіднику. Руїною став костел XV ст. А з неприступного колись замку, перебудованого у 70-х рр. XIX ст. за проектом відомого архітектора зі Львова Юліана Захаревича на палац, залишилися напівзруйновані вежі. Стоять вони, мов зачаровані, і з сумом поглядають на сусіднє село Нирків. За свою багатовікову історію містечко накопило масу природних, історичних та напівлегендарних приваб.

КАРТА ОБОРОННИХ СПОРУД ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛАСТІ

На карті позначено 128 населених пунктів, у яких збереглись, або колись існували замки, оборонні двори, фортеці, фортифіковані міста, оборонні монастирі та храми, перелік яких вміщено у статтях «120 фортець Тернопільщини» (стор. 9-36) у журналі «Галицька брама, № 149-150, травень-червень 2007.

М. Й. Рутинський у книжці «Замковий туризм в Україні» називає Червоногородський замок найзагадковішим і найромантичнішим замком Тернопільщини. [4]

Руїни околиць замку Фото автора

Як вказують Александр Чоловський і Богдан Януш у праці «Rzeczność i zabytki woewodztwa Tarnopolskiego» («Минувшина та пам'ятки Тернопільського воєводства»): «Червоногород розташований Заліщицькому повіті. Зі сходу, на пагорбі розташовано залишки старого замку, що використовувався як резиденція губернатора. Початки цього замку губляться в сивій давнині, але не виникає сумнівів, що стоїть на місці одного з найдавніших міст на Русі». [5, s. 59]

Отже, у Заліщицькому повіті, за півмилі від Дністра, серед глибокої мальовничої котловини, оточеній вінцем лісів, скель та ярів, лежить місцевість, яка належить до найгарніших у Галичині. Це є Червоногород, на початку ХХ ст. тихе подільське село, містечко, чий оборонний замок відігравав колись важливу роль в історії Русі. На високому пагорбі, який омиває срібляста стрічка річки Джурин, виростав понад селом серед буйної зелені розкішний палац, який належав тоді княгині Марії Любо-

мирській. Його розташування і архітектура вказували, що під оздобленням і перебудовами в його основі – мури і башти давньої оборонної будівлі. Так було насправді. Палац був залишком давнього Червоногородського замчища, початки якого губляться в глибокій старовині.

Перші дерев'яні укріплення виникли тут у 1380-ті рр. завдяки енергійній будівничій діяльності князів-братів Коріатовичів. Це було на місці давнього міського поселення, одного з найстаріших на Русі, яке від скельних покладів червоного пісковика отримало назву Червоного граду, Червоногороду, а простий місцевий люд називав його просто «Червоний». Вся історія міста промовляє про те, що загадкове місто Червень, яке здобув в 981 р. «на Ляхах київський князь Володимир Великий», а до кінця XI ст. було Ляхами, тобто Польщею, є ідентичним з наддністрянським Червоногородом. Місто було неприступним, бо його оборону доповнили: вода, вали, рови й частокіл. Адже було розташоване на узгір'ї в котловині, захищений в глушині серед лісів та скель.

В часи Галицько-Волинського князівства зникають відомості про Червоний город.

У другій половині XIV ст. від татар було відвойовано Поділля, яким заволоділи внуки Гедими́на, князі Коріатовичі, а потім, за князя Вітовта, Червоногород знову виступає як важливий пограничний город.

Александр Чоловський твердить, що від XV до XVI ст. володіли Червоногородом королівські старости Бучацькі, а потім Язловецькі та Даниловичі. Так, частина Поділля перейшла до панів Бучацьких – їм дістались укріплені городи, в тому числі Червоногород, які передали його під постійне панування Польщі. За це брат Теодор Бучацький отримав від Владислава Ягайла Червоногород з прилеглими селами як окреме староство. Відтоді Бучацькі тримали це місто до кінця XVI ст. Вони вважалися старостами, або королівськими державцями на Червоногороді і творили для нього основи нового розвитку та статусу, як столиці Червоногородського повіту. В «Історії Тернопілля» Івана Букавина повідомляється: «До Червоногородського повіту Подільського воеводства входили землі нинішнього Борщівського, Заліщицького, частково Гусятинського, Чортківського, Бучацького районів». Під владою Речі Посполитої ці землі знаходились до 1772 р.

Лицарський рід панів з Бучача мав в той час великий вплив та провідну роль в краї, боронячи Русь та Поділля від татарських набігів. Служили вони вітчизні майном та життям. Споруджують оборонні замки, заселяють пустки, фундують костели.

Побудова першого дерев'яного замку на місці давнього червоногородського городища є, без сумніву, справою Теодора Бучацького, який заснував поблизу замку монастир отців Домініканів з костелом св. Миколая і щедро його обдарував. Було тут Старе місто і Нове місто. Казимир Ягелончик дипломом від 18 серпня 1448 р. Надав Червоногороду магдебурзьке право.

Потім місто перейшло до родини панів Язловецьких. На жаль, у 1538 р. напав на ці землі молдавський господар Петро, здобутий замок було спалено, населення вимордовано або забрано у неволю. Вщент був зруйнований костел отців Домініканів, який більше не відродився в усій своїй красі. У XVII ст. панували тут Данилевичі. На місці дерев'яного замку вони збудували мурований. Це було чотирикутне приміщення з чотирма баштами на рогах, оточував будівлю оборонний мур з укріпленими брамами.

Червоногородський (Джуринський) водоспад сьогодні, фото автора

У 1672 р., коли на Поділля вступило величезне турецько-татарське військо султана Магомета IV, Червоногород відігравав важливу роль в оборонній структурі краю. Обороняло його населення міста та з околиць. Протягом кількох днів марними були зусилля неприятелів. Прислані турецькі інженери використали хитрість (фортель). Через гору, розколовши скелі вибуховими сумішами, наказали зробити великий перекоп, в який впустили русло річки Джурин й відвернули її від замку, полегшивши таким чином доступ до нього. Замок був здобутий і спалений разом з містечком. Костел зруйнували. Місцеве населення або загинуло, або попало в неволю. [1, с. 50]

За період турецького панування в краї у 1672–1683 рр. у квітучій Червоній Долині не залишилось жодного мешканця.

Пам'яткою цієї катастрофи є турецький перекоп, яким тече річка Джурин, створюючи гарний водоспад у скелях. Забігаючи наперед варто сказати, що місцеве населення довгий час активно використовувало цей елемент Джуринського водотоку. До 1950-х рр. тут існував досить потужний водяний млин, до початку 1960-х рр. – невелика ГЕС, залишки якої збереглись до сьогодні. Загалом каскад водоспаду складається з трьох рівнів, загальною висотою 16 м. Рішенням виконкому Тернопільської обласної ради № 537 від 23 жовтня 1972 р. він оголошений об'єктом природно-заповідного фонду.

Востаннє замок відіграв воєнну роль у 1698 р., про що в тогочасних записках говориться: «В цьому році, дня 17 серпня, прийшло кілька тисяч турків і татар під Червоногород. Жодної потіхи за Божою ласкою не отримали, тільки захопили одного пахолка ясновельможного пана Курдвановського, підвоеводи брацлавського, кількадесят селян зарізали в полях, а вбито було шістьох татар».

Обезлюднений і знищений Червоногород, втратив характер містечка, вже ніколи не піднявся і перемінився на село з прекрасними традиціями минувшини.

Остання люстрація 1765 р. описує його коротко: «Замок на скелі, мурований старосвітською структурою, облитий довкруг річкою Джурином й оточений мурами, в деяких місцях поруйнований».

Александр Чоловський писав, що «в році 1778 було спродано разом з староством Казимирові та Терезі Рачинським за 140 тис. ренських золотих, а в 1785 р. продано князеві Каролеві Понінському за 560 тис.

польських золотих. З того часу розпочинається нова епоха для Червоногорода».

Власне Понінський був зачарований розташуванням Червоногороду і обрав його собі за постійну резиденцію. Він мав кілька проєктів.

Так як замок розсипався і руйнувався, то князь вирішив поєднати минуле із сучасним, і перебудувати замок, частково використавши його мури для палацу. Дві башти і мури із заходу були розібрані, бійниці замінені на вікна, збудовано великий парник і гарну терасу.

Башти Червоногородської фортеці, фото автора

Після смерті своєї дружини у 1811 р. князь Понінський одружився з Геленою з роду Гурських. Це була жінка великого серця й розуму, високоосвічена, вразлива до краси природи і мистецтва. Червоногород вона покохала всім серцем і прагнула створити з нього рай на землі і не шкодувала заради цього ні сил, ні коштів. Тут були зібрані багаті колекції меблів, порцеляни, творів живопису, було закладено англійський парк, що спадав терасами до річки. Одним з найвідоміших її шедеврів був мавзолейний надгробок над її дітьми, який впродовж семи років у Римі виточував тогочасний датський геній скульптури Бертель Торвальдсен (сьогодні ця робота зберігається у Львівській картинній галереї).

*Червоногородський палац за результатами архітекторських перетворень
Гелени Понінської Джерело: Вікіпедія*

Дружині князя Понінського розказували про нещастя, що зазнавав Червоногород і Гелена увічнила їх пам'ятником серед парку, де колись стояв монастир отців Домініканів. Він існує і досі, але у доволі зруйнованому стані.

Після смерті князя Кароля, замок зазнав змін, правда, цілком невинуватих. Син Владислав зруйнував обидві вежі до фундаментів. На їх місці стали цілком нові башти, більші, збудовані в «готичному порядку», зі стрілочатими вікнами і прикрашені мереживною псевдоантикою.

*Вигляд водоспаду та пам'ятного знаку, зафундованого
Геленою Понінською, світлина кінця XIX ст. Джерело: Вікіпедія*

Після смерті Гелени у 1853 р. і сина Калікста в 1903 р. Червоногород перейшов внукам його сестри, княгині Караліни – Любомирській. І знову оживає замок, завдяки їх матері і опікунці княгині Марії Любомирській, яка подбала про піднесення і прикрашення Червоногорода. Але, події Першої світової війни і подальші бойові дії дуже зруйнували замок.

Сьогодні, не зважаючи на свою майже шестисотлітню історію, долина Джурина і далі залишається привабливим історичним та рекреаційним об'єктом Тернопільщини та й всього Поділля. Ці пам'ятки своєю легендарною історією можуть і далі прославляти наш край, роблячи його духовно багатшим та туристично привабливішим.

Джерела та література

1. Букавин І. Я. Історія Тернопілля: Наш край з найдавніших часів до наших днів. – Тернопіль: Астон, 2004. – 104 с.
2. Замки Тернопілля // Галицька брама, 2007, травень-червень, № 149–150. – 48 с.
3. Мацюк О. Я. Замки і фортеці Західної України. Історичні мандрівки. – Львів: Центр Європи, 2005. – 192 с.
4. Рутинський М. Й. Замковий туризм в Україні: Географія пам'яток фортифікаційного зодчества та перспективи їх туристичного відродження: Навчальний посібник. – К: Центр учбової літератури, 2007. – 432 с.
5. Aleksandr Czołowski i Bohdan Janusz. Prezesłość I zabytki województwa Tarnopolskiego. – Tarnopol, 1926. – 200s.
6. Фотопрогулянки по Україні: Сучасний вигляд замку в Ниркові [Електронний ресурс] <http://ua.vlasenko.net/nyrkiv/>
7. Замки та храми України [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://www.castles.com.ua/index.php?id=chervon>
8. Czerwonograd [Електронний ресурс] <http://www.tovste.info/Surroundings/Czerwonograd.php>

ВИДАТНІ ДІЯЧІ УКРАЇНСЬКИХ ЗЕМЕЛЬ

Орися Вознюк

Життя та діяльність володимирського князя-книжника Володимира Васильковича та його дружини Ольги Романівни

Благовірний князь Володимир Василькович народився в другій половині 40-х років XIII ст. Він є сином Василька Романовича та племінником Данила Галицького. У 1269 році після смерті свого батька, як єдиний спадкоємець, зайняв престол у Володимирі. Він по праву займає особливе місце в історії древнього міста Володимира, як будівничий міст, монастирів та церков. Володимира Васильковича шанували як мудрого господаря. Оцінювали як людину високого інтелекту, книжника та філософа. При дворі князя писалася основна частина Галицько-Волинського літопису в якому князь постав як вірний християнин, смиренний та добродушний до простого люду, негордий і справедливий. Говорив словами з книг і сам їх писав. Літописець писав про князя із захопленням «...був він книжник великий і філософ, якого ото не було в усій землі і ні після нього не буде».

У другій половині липня 1263 року він одружився з дочкою чернігівського князя – Ольгою. Даний шлюб був своєрідною подією в історії держави. Самого ж діда Ольги – Михайла Чернігівського разом із боярином Федором, замучили монголи. Їхні тіла було перевезено до Чернігова, а невдовзі після смерті канонізовано церквою. Її тітка Марія – авторка панегірика князю Василькові Ростовському та «Житіє» Михайла Чернігівського. [4] Народилась князівна приблизно в кінці 40-х років XIII ст. У батьків князя Романа та княгині Агафії (Анна) вона була наймолодшою серед чотирьох сестер і двох братів. [1]

Шлюб цих двох особистостей став злиттям двох сильних і мудрих людей, двох освічених і культурних постатей. Варто зазначити, що творча і філософська діяльність Володимира Васильковича загалом є відомою для багатьох істориків, а життя дружини князя залишилось в тіні славетного чоловіка. Все подальше життя княгині пов'язано з Волинню.

Перша поява Ольги Романівни в літописі – це шлюб у Брянську. У 1263 році у рік вбивства Міндовга (перший і єдиний литовський король) було весілля в князя Романа. Видавав заміж він свою дочку, на ймення Ольга, за Володимира князя, сина Василькового, внука великого князя Романа (Мстиславича) галицького. В літописі згадується: «І в той час прийшла рать литовська на Романа і він бився з ним, і побідив їх. Сам же він поранений був, та немалу показував мужність свою. І прийшов він у Брянськ із перемогою і честю великою і, не думаючи от радості про рани на тілі своїм, оддав дочку свою. Було-бо в нього інших три, а се – четверта. Але ся була йому од всіх миліша, і послав він із нею сина свого старшого Михайла і бояр багато». [6]

Основним історичним джерелом про князя Володимира Васильковича є частина «Галицько-Волинського літопису», так звана «Повість про Володимира Васильковича». Літописання про Володимира досить яскраво описує князя, з великою любов'ю та шанобою і кардинально відрізняється від іншої частини літопису. Літописець, очевидно, був дуже близький до князя, бо записи переповненні хвалою та захопленням. Ось приклад: «Приязнь же мав до всіх, а особливо ж до братів своїх, у хресному цілуванні стояв він по всій правді істинній, нелицемірний і страху Божого сповнений».

Князь Володимир Василькович підтримував тісні зв'язки з родиною своєї дружини. У літописі згадується розмова князя з його тестем Романом Чернігівським: «Господине отче! Поїдь, побудеш у своїм домі і дочку свою побачиш, як здоров'я її». Але Роман відмовив йому, так кажучи: «Сину мій, Володимире! Не можу я от рати своєї од'їхати. Я ж ходжу у землі ворожій, а хто мені доправить рать мою додому? А осе замість мене син мій Олег, нехай іде з тобою». І поцілувавшись поїхали вони до себе». [6]

Про період князювання Володимира Васильковича знаходимо відомості в «Історії України-Руси» Михайла Грушевського. Він згадує про спорудження князем монастиря Святих Апостолів у Володимирі, кам'яну церкву святого Георгія у Любомлі. У фундаментальній праці про Галицько-Волинську державу Миколи Котляра один із розділів називається «Володимир Василькович волинський – людина і князь», в якому звертає увагу на мудрість, твердність, далекоглядність, благородство та мужність князя.

Яким Запаска у дослідженні «Скрипторій Волинського князя Володимира Васильковича», робить висновок про те, що князь був не тільки організатором роботи у скрипторії, а й власноруч переписував книги. Автор зробив спробу з'ясувати, що саме вціліло, так би мовити, від княжого багатства. У Львівському національному музеї зберігається збірка окремих пергаментних аркушів XIII ст., котрі, припускають, написані у Володимирі-Волинському. Є оздоблені два Євангеліє другої половини XIII ст., які опосередковано можна віднести до витворів волинського скрипторію – Євангеліє апракос повний, що зберігається у Державній Третьяковській галереї (РФ).[2]

Володимир Василькович налагодив роботу скрипторію, книги з якого розходились далеко за межі Волинської землі. У переліку книг, що їх переписували у скрипторії, фактично був увесь корпус книг, потрібних для відправки церковної служби. Окрім літописних згадок, про характер волинських літописів зі скрипторію Володимира Васильковича можна судити на основі пізніших копій окремих манускриптів, зокрема зі списку Кормчої книги 1289 року, переписаної у XV і XVI ст., і книги «Повчання Єфрема Сирина» 1288 року, переписаної для Петра, тіуна Володимира Васильковича, та відомої з копії 1492 року. У приписці зазначається, що книга написана в часи князювання Володимира Васильковича. Особливо цікава у цьому рукописі мініатюра із зображенням Єфрема Сирини і Василія Великого. Високий рівень оздоблення книг, вироблений у скрипторії Володимира Васильковича, зберігався до початку XIV ст., що простежується в тератологічних сюжетних заставках та ініціалах «Пандектів Антіоха Чорноризця» 1307 року. Рукопис має 306 пергаментних аркушів, оздоблених двома заставками та великою кількістю ініціалів. Особливо гарно вирішено плетінчасту тератологічну заставку прямої форми з чотирипелюстковою розеткою та зображенням двох грифонів і майстерно введеними в плетиво звіриними голівками. Вражає майстерність і вигадливість оздоблювання книги. Кожному ініціалу він надає свого неповторного, лише йому притаманного, вигляду, використовуючи плетіння або доповнюючи його геометричними чи рослинними мотивами.[5]

Після того як князь Володимир важко занедужав, його дружина Ольга ні на крок не залишала його самого, завжди супроводжувала

і була присутня при всіх його зустрічах. В самому Галицько-Волинському літописі неодноразово згадуються розмови між князем та княгинею: «І приїхав він у Володимир, і раді були всі люди, бачачи свого володаря, який приїхав благополучно. І, перебувши кілька днів у Володимирі, став він мовити княгині своїй (Ользі) і боярам: «Хотів би я доїхати до Любомля, бо досадила мені погань ся, а я чоловік єсть недужий. Я з ними не можу навіть говорити, бо проїняли вони мені уже до печінок. А осе замість мене – єпископ-таки Марко». [6]

Далі князь поїхав разом з дружиною та довіреними слугами до Любомля. Із Любомля до Берестія, а через два дні поїхав до Каменця. Саме в Каменці, лежав князь хворий і змучений, та сказав княгині своїй: «Як тільки піде мимо погань ся із землі, то й поїдемо до Любомля».

Довгих чотири роки перебував у недужі князь Володимир Василькович. Всі ці роки поруч з ним була його супутниця життя, його розрада і втіха, його люба дружина, яку Бог подарував йому за милостиве серце.

Важка недуга, яка забрала життя князя (а він був хворий на рак), вперше була описана детально у літописі: «Про недугу його оце скажемо. Почала йому гнити нижня губа. Першого року – мало, на другий і третій – більше. Але він ще не вельми був недуж, а ходив і їздив на коні, коли хотів». [6]

Відомо, коли захворів князь, то роздав всі свої статки простому люду, убогим. Це підтвердження знаходимо і в літописі. Згадується про роздані скарби, золото, срібло, коштовне каміння не тільки здобуте ним, а й успадковане від батька свого князя Василька та намиста золоті баби своєї княгині Анни та матері своєї Олени – сам розплавив та перелив у гривні і роздав милостиню по всій землі. І не тільки золото роздав, а й коней своїх.

Ще більшою теплотою описується вдячність за дари в літописі, а саме словами царя Навуходоносора: «Порада моя нехай буде вгодна тобі, гріхи твої ти милостинями очисти, і неправди твої щедротами нищих». Літописець подає навіть вірш самого Господа глагол: «Блаженні милостивії, бо вони помилуванні будуть». У літописі також зустрічаються записи де князь, будучи тяжко хворим, з любов'ю та великою шанобою звертається до своєї княгині і згадує про дочку Ізяславу. «Хочу я послати по брата свого по Мстис-

лава, щоби з ним я ряд учинив про землю, і про городи, і про тебе, княгине моя милая, Ольго, і про сю дитину, про Ізяславу, що любив я її, як дочку свою ріднюю. Бог не дав мені своїх родити за мої гріхи, але ся мені була як од своєї княгині народжена, бо я взяв єсть її од матері її в пелюшках і вигодував».

Згадує про свою любов княгиню Володимир Василькович і в своєму заповіті: «Во ім'я отця і сина і святого духа. Молитвами святої Богородиці і приснодіви Марії і святих ангелів. Се я, князь Володимир, син Васильків, онук Романів, пишу грамоту Дав єсть я княгині своїй по своїм животті город свій Кобринь із людьми і з даниною; як при мені вони давали, так і по мені нехай дають княгині моїй. А що я дав єсмь їй і село своє Городно із митом, то люди як ото на мене робили, так і на княгиню мою (нехай роблять) по моїм животті. Якщо буде треба князю город ставити, то вони нехай ідуть робити князю. А (село) Садове і Сомино я також дав єсмь княгині своїй і монастир свій святих Апостолів, який спорудив я своєю силою. А село Березовичі я купив єсмь у Юрійовича у Давидовича у Федірка і дав єсмь за нього п'ятдесят гривень кун і п'ять ліктів шарлату та броні дошати, і теє село я дав єсмь теж монастиреві святих Апостолів. А княгиня моя по моїм животті якщо захоче в черниці піти – то як їй угодно. Мені не встати, аби подивитися, що хто чинитиме по моїм животті». [6]

А після цього послав Володимир єпископа свого до брата. «Брате мій, Мстиславе! Цілуй мені хреста на тім, що ти по моїм животті не одбереш от княгині моєї нічого, що я єсмь їй дав, і од сеї дитини, од Ізяслави – таки, що не віддаси ти її неволею ні за кого ж, а куди княгині моїй вигодно, то туди її оддати».

Мстислав тоді сказав єпископові: «Господине, – скажи, брате! Не дай мене Бог того, щоби мені одібрати, що по твоїм животті у твоєї княгині і в сеї дитини, а дай мені Бог мати свою явірку за достойну матір собі і шанувати. А по се дитя, коли так мовиш, то аби її Бог до того привів. Дай мені її Бог оддати, як дочку свою ріднюю». І після цих слів, поцілував Мстислав хреста. Як згадується у літописі було це у Федорову неділю. [6]

Княгиня Ольга була не тільки вірною дружиною, а й допомагала своєму чоловікові в державних справах. У літописі згадується як князь

велів своїй дружині прийняти Яртака ляха із Любліна. Сказав він своїй дружині: «Іди розпитай його, з чим він приїхав?» І княгиня запитала Яртака: «Князь тобі мовить, – з чим ти єсть приїхав? Розкажи». Він став розповідати: «Князь Лєстько мертвий, а прислали мене люблінці. Вони хотять Кондрата княжити у Кракові. Тож найдорожчий я хочу, знайти Кондрата, де він буде». Княгиня, увійшовши до князя, повідомила мову Яртакову, а Володимир звелів дати йому коня, бо його коні були вже виснажені.[6]

Кондрат дуже зрадів за княжіння краківське. Поїхав він до брата свого Володимира за порадою але князь не велів його прийняти, а сказав княгині своїй: «Іди ж поговори з ним та одряди його. Нехай іде звідси, бо в мене йому нічого робити». Ольга поговорила з Кондратом і, увійшовши до чоловіка свого, повідомила йому: «Брат тобі, господине, мовить, щоб ти послав з ним свого Дуная, щоб була йому честь».

Страдницьке життя благовірного князя Володимира Васильковича закінчувалось. Коли ж минав четвертий рік його недуги і настала зима, то став князь ще більше хворіти. «І одпадало йому все м'ясо з підборіддя, і зуби нижні вигнили всі, і щелепа підборіддя перегнила. Се ж був другий Іов», – розповідає нам літописець. В останні дні князь жив у Любомлі, молячись у храмі Святого великомученика Юрія Переможця, в малому вівтарі. Від немочі Володимир Василькович сидів на стільці і, звівши руки свої до неба, промовляв: «Владико, Господи, Боже мій! Поглянь ти на неміч мою і побач смирення моє, що проймають мене нині, – на Тебе бо уповаючи, я терплю. І за все це дякую я Тобі, Господи Боже: коли добра дістав я од Тебе в животті моїм, то лихого чи не можу терпіти? Як величі Твоїй угодно, – так воно й сталося, бо смирих Ти еси душу мою і в царствії Твоїм зробив мене причасником молитвами Пречистої Твоєї Матері, пророків, і апостолів, і мучеників, і всіх преподобних святих отців. А оскільки навіть ті, постраждавши і вгодивши Тобі, випробувані були дияволом, мов золото в горнілі, то їхніми молитвами, Господи, до вибраного Твого стада, з правобічними вівцями, причисли мене».[10]

Коли помер князь Володимир, княгиня Ольга разом зі слугами обмила його тіло і оділи його оксамитом із мереживом, як це належить цесареві. Положили тіло князя на сани і повезли його до Володимира.

А городяни від малого до великого, чоловіки, жінки та діти, з плачем провели свого володаря.

Княгиня Ольга Романівна, згадується у літописі, безперестанку плакала, стоячи перед гробом, сльози свої проливала як воду, голосила і промовляла: «Цесарю мій благий, кроткий, смиренний, справедливий! По правді наречено було тебе у хрещенні ім'ям Іван. Всею добродією подобен ти еси йому. Багато обид ти зазнав от своїх родичів, та не бачила я тебе, господине мій, ніколи ж, щоб ти за їх зло яким злом воздавав, а на Бога покладаючи, ти все переносив». [6]

Після смерті князя літописець описує як плакало за князем усе місто і всі княжі мужі. Описує «діла його добрії» і прославляє його велич та святість. Навіть сам факт розмови князя з княгинею стосовно заповіту, що здавалося не є інформацією для сторонніх вух, залишає одні запитання. В літописі описуються благання і жалі за князем, смуток його близьких, усіх городян. Прослідковується величезна любов та повага до князя Володимира Васильковича:

«Встань із гробу твого, о преславна голово, встань! Отряси сон! Ти бо не вмер, а спиш до спільного всім воскресіння».

«Ти був, о преславна голово, нагим одіння, ти був голодним кормитель і спраглим утробам освіження, удовицям помічник, подорожнім пристанище, беззахисним захист, зобиджувальним заступник, убогим збагачення, чужинцям притулок». [6]

«До сього ж поглянь ти і на благовірну свою княгиню, як вона благочестя додержує за твоїм заповітом, як поклоняється імені твоєму, бо відає вона, що коли не тілом, то духом показує тобі Господь все це, як твій вірний посів не був висушений спекою невірства, а дощем Божої помочі розплоджений був многплідно».

Літопис про князя Володимира Васильковича закінчується досить цікаво і досить відмінно від інших частин літописання: «А тут ми положили кінець Володимировому княжінню. Коли ж сього благовірного князя Володимира, нареченого у святім хрещенні Іваном, сина Василькового, покладено в гроб і лежало в гробі тіло його не запечатане від одинадцятого дня місяця грудня до шостого дня місяця квітня, то княгиня його не могла заспокоїтися. І от прийшовши з єпископом Євстигнієм і з усім крилосом і одкривши гроб, побачили вони тіло його

цілим і білим, і пахощі од гробу були і запах, подобен до ароматів многоцінних. Таке ото чудо побачили вони, а побачивши, прославили Бога і опечатали гроб його місяця квітня в шостий день, у середу Страсної неділі».[6, с. 255]

Деякі дослідники вважають, що саме «Повість про Володимира Васильковича» писала сама дружина, князя Ольга Романівна, адже в описі прослідковуються сильні почуття прив'язаності до князя, любов з якою було описано самого князя так і його діяння. Висловлено захоплення величчю і добротою, щирістю та справедливістю. Писати на таких тонах може людина яка вбачала в князеві власне життя, розділяючи з ним радісні дні і перемоги, гіркі моменти та зради близького оточення. Так може писати людина яка тяжко разом із князем переживала його недугу, яка фактично на чотири роки міцно прив'язала її до володаря.

Яким було життя княгині Ольги Романівни та прийомної доньки Ізяслави після смерті володимирського князя – невідомо. Останній раз в літописі згадується Ольга в березні 1289 року. З княгиною Ольгою пов'язана, власне перша літописна згадка про місто Кобрин (республіка Білорусь). За переповідками та легендами її могила знаходиться в урочищі Княжа гора біля села Ляхчиці (Кобринський район, Білорусь). За заповітом Ольга Романівна отримала у володіння місто Кобрин, тому логічно впливає, що після смерті чоловіка вона переїхала саме туди. Кобринський краєзнавець та історик Юрій Борисюк давно займається дослідженням життя княгині Ольги. Він впевнений, що могила Ольги Романівни знаходиться в Ляхчицях, на так званій «Княжій горі». Вперше матеріали пов'язані з княгиною Ольгою та Княжою горою були опубліковані в 2002 році в статті Юрія Борисюка «Княжа гора на Кобринщині» в книзі «Пам'ять. Кобринський район». Серед місцевих жителів існує легенда: «Ніби то Ольга воювала з ворогами і її доганяли солдати. В той час над болотами стояла гора, покрита густим лісом. Там княгиня і зупинилась. В той час ворожі війська наступали з півдня, від Новосілок. На горі і знайшла смерть Ольгу... Там її і похоронили. Могила була майже під вершиною. З тих пір, це місце називають Княжа гора, або Вольгина могила. Здавна на могилі стояв дерев'яний хрест». [8]

Про Княжу гору існують і письмові джерела. В ревізії Кобринської економії 1563 року написано: «Княжа гора, урочище села Рухович». Пізніше гора присутня на російських картах ХІХ ст. і на польських ХХ ст. В кінці ХІХ ст. археолог Ф. В. Покровський зі слів священника записав: «с. Хабовичі Блоцкої волості, Кобринського повіту, в 5 верстах на південний-захід від села є невелика гора, що називається в народі Княжа гора. Називається так тому, що тут нібито під час бою була вбита якась княжна».[7]

Більшість дослідників та істориків вважають, що події описані в легенді є правдивими і було це в кінці ХІІІ ст. Конфлікт княгині Ольги Романівни був з братом її покійного чоловіка Мстиславом, адже формально Кобрин залишався під юрисдикцією володимирського князя. Але згідно з заповітом Володимира Васильковича Кобрин належав його дружині Ользі. Двозначне тлумачення тодішніх законів в той час вирішувалось лише на полі бою. Кобринці вважали Ольгу своєю княгинею, а Мстислав очевидно не дотримався тої клятви яку давав своєму брату. Саме чому княгиня Ольга Романівна після смерті чоловіка обрала Кобрин і чому вона поїхала на країну своїх володінь залишається невідомим.

Указом президента Республіки Білорусь від 2 грудня 2008 року, затверджені офіційні геральдичні символи села Ляхчиці – герб і прапор, на яких зображена княгиня Ольга. [1]

Але попри таку долю княгині, можна припустити, що шлюб Володимира Васильковича та Ольги Романівни був укладений не тільки їхніми батьками, які намагалися укріпити зв'язок між сходом та заходом, а й самим Богом, тому що Володимирський князь-книжник і філософ та улюблена дочка князя Чернігова стали подружжям яке викликає захоплення та повагу у сучасників.

Та час все більше стирав зв'язку і благочестиву працю князя, незаслужено залишаючи Володимира Васильковича позаду Великих князів київських. Його чесні останки покоїлись у крипті Свято-Успенського собору (Володимир-Волинський), що зазнав значних руйнувань за уніатського єпископа Млоцького, який надумав був влаштувати таємний прохід до проповідниці і, розбивши один із внутрішніх стовпів храму, повністю завалив весь кафедральний собор. З того часу

всередині собору виріс цілий вишневий садок. Лише 23 січня 1890 року на Московському археологічному з'їзді відомий мистецтвознавець проф. Адріан Прахов зачитав реферат про «Дослідження Мстиславового Володимир-Волинського собору XII сторіччя», в якому, між іншим, повідомив, що було знайдено череп благовірного князя Володимира Васильковича і визначено було з достовірністю, що це його чесна глава, оскільки на ній знайшлися сліди тієї хвороби, від якої помер князь. [10] Для медичної експертизи був запрошений з Києва професор Мінх який підтвердив прижиттєве походження деструкції кісткової тканини черепа, а згадувані симптоми з літопису охарактеризував як рак. [3] Після дослідження Праховим крипт собору, нових ґрунтовних досліджень не було. Чи є останки князя Володимира Васильковича зараз у соборі чи нема, достеменно не відомо.

27 червня 2013 року з нагоди 1025-ліття Хрещення Київської Русі-України Помісний Собор Української Православної Церкви Київського Патріархату канонізував і причислив до лику святих князя Володимира Васильковича, як Благовірного Князя. Повний текст Помісного Собору визначає: приєднати благовірного князя Володимира Васильковича до лику місцевошанованих святих Волинського краю; останки благовірного князя Володимира Васильковича із причини давності літ з часу їхнього погребіння залишити на волю Божу; пам'ять благовірного князя Володимира Васильковича, відзначати в день його упокоєння 10 (за ст. ст.) / 23 (за н. ст.) грудня та в день Собору Волинських святих 10 (за ст. ст.) / 23 (за н. ст.) жовтня; Писати благовірному князю Володимирі Васильковичу чесну ікону для поклоніння відповідно до визначення Святого Сьомого Вселенського Собору; надрукувати житіє благовірного князя і скласти йому богослужіння, а до цього відправляти службу за Загальною мінеєю; благословити будівництво храмів на честь благовірного князя Володимира Васильковича. Від імені Освяченого Помісного Собору оголосити українській православній пастві про канонізацію місцевошанованого благовірного князя Володимира Васильковича. [9]

Джерела та література

1. Павловський Б. Нягinya Кобринська. – [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://www.istpravda.ru/bel/digest/3350/>

2. Ксендзук Е. Володимир Василькович – князь Волинський. Матеріали XIV ст. Волинської наукової історико-краєзнавчої конференції, – Луцьк, 2004. – 480 с.
3. Ричков П. А., Луц В. Д. Сакральне мистецтво Володимира-Волинського. – К.: Техніка, 2004. – 192 с.
4. Синюк С. Княгиня Ольга як репрезентант чернігівської школи книжності при дворі Володимира Васильковича // Вісник книжкової палати. – 2012. – № 1. – С. 36–39.
5. Терський С. Княже місто Володимир: Монографія. – Л.: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2010. – 320 с.
6. Федорів Р.М. Галицько-Волинський літопис, – Л.: Червона калина, – 1994. – 255 с.
7. Юрий Борысюк. Тайны Княжьей горы. – [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://www.vkobrinc.by/?p=4176>
8. Княжа гора и легенда о княгине Ольге – [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://www.tio.by/newspaper/16648>
9. Канонізація св. благов. кн. Володимира Васильковича – [Електронний ресурс] – Режим доступу <http://www.cerkva.info/ru/pomestnysobor/3630-sv-kn-volodymyr.html>

**Академік Василь Кричевський –
директор Миргородського художньо-промислового
інституту**

Життя й творчість відомого архітектора й художника Василя Григоровича Кричевського (1873–1952) пов'язане з різними населеними пунктами України. У с. Ворожба, що на Сумщині, він народився; у Харкові розвинув свої креслярські й малярські таланти й розпочав свою самостійну творчість; у Полтаві реалізовано його найвизначніше архітектурне творіння – будівлю Полтавського губернського земства (нині – Полтавський краєзнавчий музей імені Василя Кричевського); у Києві відбувалась його зріла творча діяльність; в Одесі він творив як художник кіно. І це лише ті населені пункти, в яких його перебування було довготривалим, хоча його творчість пов'язана й з іншими містами, містечками, селищами, селами й хуторами, про які у публікаціях зустрічається небагато інформації. До таких населених пунктів відноситься й Миргород, де Василь Григорович протягом одного року працював директором і викладачем Миргородського художньо-промислового інституту.

Кілька років поспіль на Полтавщині порушували питання створення вищого гончарного навчального закладу на базі Миргородської художньо-промислової школи ім. М. Гоголя. У 1912–1916 рр. у школі діяли національно-революційні гуртки і проводились страйки, учасники яких виступали за реорганізацію школи в інститут. Однак дана вимога не була задоволена. Та вже в травні-червні 1917 р. на засіданні Губернської земської управи підняли питання про реалізацію даної ідеї [8, с. 5].

5 липня 1917 р. Об'єднаний комітет з реорганізації школи, який складався з учнів, викладачів школи й земських діячів, звернувся до Центральної Ради з проханням взяти школу під свою опіку й перетворити її у вищий навчальний заклад [13, с. 254]. Голова Полтавського губернського земства Михайло Токаревський за допомогою звернувся до академіка Кричевського. Він на той час вже прославився своєю

любов'ю до української культури й мистецтва, а під час забудови Полтавського губернського земства й Опішнянського гончарного показового пункту зарекомендував себе ще й як знавець традиційних гончарних форм, технік, технологій, стилістики. Також на вибір кандидатури директора міг вплинути товариш – брат дружини Кричевського – Вадим Щербаківський – завідувач відділу археології Природно-історичного музею Полтавського губернського земства [13, с. 257]. Та як згадує Євгенія Кричевська у своїх спогадах, він «не зхотів їхати до Миргорода» і тому відмовився [6, арк. 2]. Причин відмовитись, на нашу думку, у нього було кілька. По-перше, не хотів змінювати сповнену культурним життям й можливостями столицю на провінційне містечко, по-друге, не любив адміністративної роботи, саме тому незадовго до цього навіть знехтував пропозицією стати ректором Української академії мистецтв (далі – УАМ), по-третє, активно працював у нещодавно (7 січня 1917 р.) створеній УАМ, яку не міг залишити, по-четверте, мав гарно влаштоване житло в будинку Михайла Грушевського, в якому були всі необхідні умови для роботи, відпочинку й життя сім'ї.

У зв'язку із занепадом гончарного виробництва в Україні та пошуком шляхів для його відродження 19 травня 1918 р. був проведений з'їзд по керамічній промисловості, на якому ухвалено рішення створити мережу гончарних навчальних закладів з метою підвищення культурного рівня працівників [9, с. 155]. Того ж року Полтавське губернське земство розпочало реорганізацію Миргородської художньо-промислової школи імені Миколи Гоголя в інститут. Метою реорганізації навчального закладу була «підготовка для розвитку в Україні художньої промисловості та кустарної справи спеціально вихованих, художньо і технічно, техніків і художників для фабрик і заводів, інструкторів для кустарних промислів і художників з індустріальної композиції» [2, арк.4]. Голова Полтавського губернського земства Михайло Токаревський повторно звернувся до академіка Василя Кричевського з проханням допомогти реорганізувати школу в інститут й очолити його.

У цей час Київ був у центрі політичних і військових конфліктів. 7 лютого 1918 р. під час захоплення більшовиками столиці України було знищено будинок Голови Центральної Ради Михайла Грушевсько-

го, в якому мешкала сім'я Кричевських. Того дня вони втратили житло, все особисте майно, а самі ледве не загинули. З часом суспільно-політична ситуація в Києві погіршувалась. Умови для життя й творчості В. Кричевського були незадовільні, оскільки родина мешкала в підвальної кімнаті Військово-історичного музею Київського відділу Російського військово-історичного товариства (нині – Національний художній музей України) [10, с. 41]. Працювати в УАМ також було некомфортно. В одному із листів до брата, Вадима Щербаківського, Євгенія Кричевська розповіла, що всі ці події спонукали його погодитися на переїзд у Миргород: «...Центральна рада була розігнана, ми погоріли, а в Академії Мистецтв вже почалася гризня меж Бойчуком і Мурашком та Федором Кричевським од яких він переманював до себе ліпших учнів, особливо тих, які вже скінчили Київську художню школу і були артистами. Крім того той дух «единой неделимой», який запанував в канцеляріях гетьмана і Петроградських столичних бюрократіях, перенесений у Києві, були не по-душі Вас. Григ. і він вирішив переїхати до Миргорода...» [6, арк. 2–3].

Вадим Павловський стверджував, що Кричевський сприймав цю роботу як тимчасову, тому домовився про річну відпустку в Українській академії мистецтв. Майстерню композиції залишив на Михайла Бойчука, з яким він спільно керував та планував підтримувати з установою зв'язок [10, с. 43].

Уже влітку 1918 р. Василь Кричевський взяв участь у засіданнях комісій з реорганізації школи в інститут, які проходили як у Полтаві, так і в Миргороді [6, арк. 3]. У результаті було сформовано план реорганізації і статут. До зарахування у вищий навчальний заклад допускалися особи віком від 14 до 21 року із закінченою вищою початковою освітою (семирічка) чи школи з відповідною програмою після складання іспиту з малювання. Навчання тривалістю чотири роки було безкоштовним, здійснювалося українською мовою. Інститут мав два відділи: декоративного народного мистецтва і керамічний, який поділявся на художню й декоративно-будівельну кераміку [12, с. 150–151].

За словами Вадима Павловського, саме Василь Кричевський «запровадив у новому інституті українську мову – і для викладів і для загального вжитку» [10, с. 43]. Проте важко сказати, кому належала

дана ініціатива, оскільки всі пропозиції щодо реорганізації обговорювалися, як уже говорилося, на відповідних засіданнях. Напевно, це все ж таки спільне рішення членів комісії з реорганізації школи в інститут.

Приблизно наприкінці серпня-на початку вересня сім'я Кричевських приїхала до Миргороду [6, с. 73]. Одразу ж після призначення, до земської управи у Полтаві з Києва надійшов донос, що новопризначений директор МХП не має спеціальної освіти й тому не може обіймати цю посаду. Проте вже наступного дня 3 вересня 1918 р. надійшла відповідь, що він є академіком УАМ, і тому може керувати вищим навчальним закладом [13, с. 256].

16 вересня 1918 р. Кричевський приступив до виконання обов'язків директора МХП [3, арк. 2–6]. Цього ж дня «залишили службу» 10 викладачів, одним із яких був і учитель малювання Пельше Рудольф Андрійович, який два роки виконував обов'язки директора школи. Причиною звільнення педагогів зазначено: «вийшов за штат» [3, арк. 67, 69, 71, 73, 75, 77, 79, 81, 83, 84].

Із митців-викладачів у школі залишилися художник Опанас Слатьон, майстри Станіслав Патковський, Іван Назаров, Антон Боровічка, Гнат Березовський, Дмитро Мильніков. На вільні викладацькі посади запрошено столичних митців і педагогів: графіка Софію Налепинську-Бойчук, маляра Юхима Михайлова, художника-реставратора Миколу Касперовича [3, арк. 63]. Несприятливі умови для життя й творчості в Києві спонукали їх допомогти в становленні вищого гончарського навчального закладу. Тим більше, що за це вони ще й отримували велику (900 руб.), порівняно з місцевими викладачами (355 руб.), заробітну плату [3, арк. 101–104]. Василь Григорович як директор також отримував гарну платню (2000 руб.) та ще й мав помічника Миколу Зеленьова (750 руб.), який виконував усю адміністративну, фінансову й господарську роботу. Хоча колишній виконуючий обов'язки директора школи Рудольф Пельше помічника не мав і отримував платню на рівні з іншими викладачами (327 руб.) [3, арк. 101–104].

Звісно, посадовий оклад залежав від багатьох факторів, серед яких були й рівень освіти, і науковий ступінь, і звання. Столичні викладачі, на чолі з академіком Кричевським, мали вищу художню освіту й уже були знаними митцями, що й давало їм право на високу заробітну

плату. Та інші викладачі, які вже багато років працювали на благо навчального закладу, вважали таку різницю в платні несправедливою. Про це свідчить заява викладача точіння Ігната Березовського: «...Мне странно, почему одним учителям мастерам жалование назначено больше, другим меньше. Рассуждая справедливо, все учителя мастера должны получать одинаковые жалование, потому что и работают они одинаково полезно» [4, арк. 126]. Таким чином, конфлікти пов'язані з різними посадовими окладами нових й старих викладачів призвели до напружених стосунків між ними, що заважало реорганізації навчального закладу й налагодженню ефективного навчального процесу.

Вороже налаштовані викладачі, серед яких було багато товаришів і прихильників попереднього директора й старих правил, агітували студентів влаштувати бойкот в інституті, не відвідувати лекції академіка Кричевського й нових викладачів. Близько місяця так і було, але згодом все змінилося. Один із студентів згадував, як бойкотуючи лекції директора, від інших студентів почув, як вони хвалять його виклади «за його доброту, й дуже лагідне поводження з учнями, і особливо – за його малярський талант». Однак він, все ж таки, вирішив «хоч одним ухом послухати» його лекцію. Він «сховався в другій кімнаті за шкляними дверми, які були закриті папером, прорвав дірочку, дивився й слухав...» і був вражений тим «...як просто й легко він пояснює, як треба підходити до покриття предмета орнаментом, потім він наніс на великій чорній дошці чотири крапки крейдою на віддалі до півтора метра одна від другої і показав, як їх треба сполучити кривими, складавши орнамент, причім він одним рухом, легким і простим, проводив півтораметрові лінії, криві, і кожна без жадних поправок лягла на призначену крапку...я побачив справжнього геніального мистця. Наші попередні учителі не могли жадної бажаної, зовсім короткої лінії провести без перетирань, без проводження маленькими кусочками кусочками сеї лінії, а тут сміло і граціозно кожна лінія лягла на своє місце, та притім – яка ж велика і гарна» [15, с. 82].

Після лекції студент підійшов до Василя Григоровича й запитав чи може він, незважаючи на попередні негаразди й пропущений місяць навчання, відвідувати його виклади. Директор відповів, що на плітки він не звертає уваги, і кожний бажаний може записатися в його групу.

А також додав: «Я приїхав сюди учити й допомогти дійсним мистцям знайти свій шлях в мистецтві, показати дорогу, а ремісникам облегшити їхню працю». «Тоді», – згадує студент, – «записався я й інші ..., а старі наші учителі упали в наших очах дуже низько» [15, с. 82]. Хоча, можливо, не лише викладацький талант і мистецькі знання й вміння стали для студентів стимулом для відвідування його лекцій, а й побоювання, що за прогули їх могли відрахувати з навчального закладу.

Не менше студенти були приголомшені тим, що «Василь Григорович теж уміє робити рисунки на горшку чи на мисці поливою з ріжка (Щербаківський помилився, поливою з ріжка ніколи не наносили орнамент, це робили ангобами – В. К.), як гончар, і все вміє показати» [16, с. 268]. Шкільні учителі також знали гончарську технологію й навчали наносити українську мальовку на гончарний виріб. Про це зазначив П. Мокроус після огляду виставки виробів кустарного мистецтва 1913 р. в Києві, але відмітив, що «орнамент недоречно застосовано в посуді. Народне мистецтво має для цього багато цікавих зразків, застосованих у глині», якими вони не користувалися [14, с. 129]. А згодом взагалі надавали перевагу закордонному мистецтву. Саме тому близькі за духом українські орнаменти, вправно представлені новим директором, підкорили студентство й сприяли налагодженню навчального процесу.

Через місяць приїхала в інститут від гетьманської влади ревізія з Києва. Маляр Антон Середя був одним із ревізорів. Перевірка констатувала, що й «реорганізація проведена зовсім правильно, навчання ведеться добре» [16, с. 268]. І це не дивно, оскільки навчальний заклад суттєво змінився. В інституті навчання спрямовувалось здебільшого в мистецькому напрямку, а не в технічному, як раніше [10, с. 44]. Увесь гончарський процес в школі виконувався самостійно, а не як в останні роки, коли виписували з інших фабрик, перед війною навіть з Німеччини, порцелянові сервізи «десятьками дюжин», а потім лише розмальовували [16, с. 268].

Василь Кричевський надавав великого значення комплектуванню й поповненню новими експонатами колекції музею при інституті. Вона слугувала наочним прикладом для студентів і впливала на їхнє мистецьке виховання. На одному із перших засідань Педагогічної Ради

4 листопада 1918р. прийняли рішення звернутися до Полтавської управи з проханням допомоги з експонатами для музею: «по виборі директора інституту, частково перевозяться до інституту і після зроблення з них копій повертаються назад до музею, і так має провадитися доти, доки музей інституту не поповнеться бажаною кількістю речей». Кричевський відібрав перш за все високохудожні класичні взірці українського народного мистецтва: 11 килимів, 4 плаhti, 36 мисок, 2 носатки, глечик, сулію, посудину «баран» [1, арк. 91]. У цій справі велику допомогу надав Вадим Щербаківський. Згодом він навіть став завідувачем музею при інституті [4, арк. 106–107].

Разом з цим художники-педагоги постановили: «Одночасно необхідно приступити до копіювання зразків у Київському музеї, а також придбати деякі дублікати, на які необхідні кошти у розмірі 5000 карбованців [1, арк. 91]. Звіт по витратах на інститут свідчить про «придбання різних зразків по художній промисловості і стародавніх народних виробів: килимів, посуду, вишивок, тканини, різьби по дереву, літографії, друку, одезі». На все це витрачено 100 000 карбованців [5, арк. 13]. Надходили до музейної збірки оригінальні експонати й безкоштовно.

Державний архів Полтавської області зберігає лист до музейної секції Черкаського товариства «Просвіта» за 26 листопада 1918 р., в якому Євгеній Адамович написав: «Сучасне гончарно-кустарне робливо все більше відхиляється від сильної форми і сильного малюнку-орнаменту. Кидається все своє рідне, дороге, гарне, забуваються характерні типові форми. Гончарі покинули робити куманці, баклажні, миски, барильця, тикви, не видно вже стильного і типового для місцевості орнаменту і стильних форм і немає типового народного кольору і малюнку, не має робіт різком, дротиком...». Він захопливо розповів про традиційне гончарство, демонструючи глибокі знання українського мистецтва, культури й фольклору, зокрема творчості Тараса Шеченка. А потім, звертаючи увагу на традиційність глиняної продукції інституту констатував: «Позаяк того, що гончарське робливо у музеї (секції Черкаського товариства «Просвіта» – автор) ніякими речами не представлено, я пропоную Музейній Секції звернутися з проханням до Артистично-Промислової школи у Миргороді на Полтавщині, де

під керівництвом українських артистів виробляються дійсно типові, стильні українські речі гончарних виробів, щоб вищречена школа подарувала нашому музеєві колекцію своїх виробів...» [4, арк. 129]. Даний документ свідчить, що результатом роботи викладацького колективу на чолі з Василем Григоровичем стало відродження традиційних гончарних технік, технологій, форм, видів декорування глиняних виробів у Миргородському художньо-промисловому інституті.

У жовтні Василь Кричевський попросив Вадима Щербаківського прочитати декілька лекцій з теорії й філософії мистецтва. У своїх меуарах він згадує про відвідини Миргорода. Василь Григорович показав йому інститут, майстерні, музей, і розповів, що «він тепер звернув найбільшу увагу на кераміку і старався поставити її на традиційний і мистецький шлях, а не на одну техніку, як було раніше. Для сього він... через місяць зібрав зразки... систематичної поливи і на картонах, і на горщиках, починаючи з найпростіших ліній і хвильок і кінчаючи дуже складними vzорами» [15, с. 81].

Окрім реорганізаційної роботи в навчальному закладі, згідно з архівними документами, Василь Григорович виконував обов'язки одразу декількох посад: викладача орнаментики й композиції, завідувача точильною, майоліковою, живописною й декоративно-будівельною майстернями [5, арк. 35]. Це було зроблено або задля ефективнішого здійснення реорганізаційного плану, або задля підвищення заробітної платні директора, щоб вона відповідала столичній.

В. Павловський зазначає, що працюючи в Миргородському художньо-промисловому інституті, академік Кричевський також виготовляв проекти глиняних ваз, писемного комплексу й кілька проектів декоративних тарілок й кахель [10, с. 118]. На жаль, поки що не вдалось віднайти ні жодного проекту, ні глиняного твору. Навіть у Музеї дипломних робіт Миргородського художньо-промислового коледжу імені Миколи Гоголя Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка (колишній МХПІ) вони відсутні.

На початку 1919 р. армія більшовиків окупувала Наддніпрянську Україну, що негативно вплинуло на роботу інституту й долю її співробітників. Директор потерпав від доносів, арештів й інтриг у навчальному закладі [13, с.256–263]. Василь Кричевський керував МХПІ

протягом лише одного навчального року, і за цей рік його тричі було заарештовано. На сьогодні не знайдено жодного доказу, який би підтверджував його вину.

В. Павловський стверджує, що вперше Василь Кричевський був заарештований у січні 1919 р. за доносом звільненого раніше зі школи протоієрея Діателовича. Арештував його Павло Нечес – голова Миргородської ЧК, командир одного із загонів червоноармійців. Незадовго до цього директор відмовився надати йому інститутську залу для проведення зборів. Василя Григоровича врятували студентські делегації, які вимагали звільнити директора й навіть загрожували страйком. Завдяки такій позиції студентів директора звільнили [10, с. 44].

Другий арешт відбувся на початку березня 1919 р. Його причиною стало вбивство кількох чекістів у Миргороді. Знову Павло Нечес звинуватив у цьому Кричевського, і хоча він в той час лежав дуже хворий, та його все одно заарештували. І цього разу підтримка студентів і викладачів інституту врятували йому життя [10, с.45].

За доносом викладача точіння, більшовика Ігната Березовського, який також скаржився на несправедливу різницю в зарплатах, Кричевського заарештували втретє. Березовський звинуватив директора у змові проти радянської влади. За такий злочин йому неминуче загрожувала смертна кара. Студенти знову направили на його визволення делегацію, але все марно [16, с. 269]. Після цього вони надіслали до ЧК протокол загальних зборів усього колективу інституту, в якому винесли на розгляд дану проблему: «Обсудивши факт неожиданного ареста художника Кричевского, который за время пребывания его в Институте был занят исключительно работой с учениками Института и Педагогических курсов в области художества, все силы покладая на эту работу, по подготовке будущих учителей-педагогов по художеству для высших начальных училищ и в работе политической, по складу своего характера, никакого участия не принимал, работая с утра до ночи в классах и дома за рисунками, принимая во внимание, что Институт и Педагогические курсы остались без незаменимого работника и ученики принуждены сидеть сложа руки в такой исключительный момент строительства народной жизни. А также и то, что художник Кричевский, как человек, обладающий положительными душевными каче-

ствами, завжди шел на зустріч як біднейшим учаснимся, так і всім служасим Інститута – обсьеє собрание постановило ходатайствовать перед властью об освобождении т. Кричевского от ареста» [4, арк. 95–96]. Завдяки такій підтримці директора відпустили.

Невдовзі після цього Березовський спровокував скандал із Кричевським, звинувачуючи його в привласненні авторства на програму по спеціальності Ігната Березовського, а саме «точіння» [3, арк. 94] (напевно, мається на увазі гончарювання, яке іноді називають «точінням глиняних виробів»), й звільненні 10 викладачів.

В. Павловський і В. Рубан-Кравченко у своїх монографіях вказують, що директор звільнив їх [10, с. 43; 13, с. 256], хоча сам директор в одній із заяв до Педагогічної ради МХІІІ від 14 травня 1919 р. заявив: «Уволены эти служащие, как Все знают, по распоряжению Полт. губ. Земства (Полтавського губернського земства) задолго до моего вступления в должность...» [11, с. 74]. Напевно, звільнення викладачів було одним із етапів реорганізації школи в інститут, які обговорювалися й затверджувалися на нарадах Полтавського губернського земства спільно з Василем Кричевським.

А тим часом умови праці й життя ставали дедалі гіршими. Частину студентів навесні було мобілізовано до більшовицького війська. Коштів для функціонування інституту Полтавське губернське земство, до якого належав навчальний заклад, не надавало. Підтримувати навчальний процес ставало дедалі важче. Невдовзі більшовицькі частини зайняли корпуси інституту, і решта студентів були вимушені роз'їхатись по домах [16, с. 269].

25 липня 1919 р. В. Кричевський повернувся до Києва. У цей час у столиці було встановлено радянську владу, а УАМ переживала складний період: статут, затверджений Центральною Радою, замінений на новий, також припинялося фінансування установи [10, с.45].

У зв'язку з проблемами в родині (дизентерія вразила всю родину, а син, В. Павловський, взагалі лежав в лікарні, після нещасного випадку) [13, с. 264] в одному із листів до Полтавського губернського земства Василь Кричевський пише: «Все це ставить передо мною питання, чи зможу я взагалі вернутися в Миргород на посаду...» [4, арк. 109]. І не повернувся. 27 вересня 1919 р. він звільнився з Мирго-

родського художньо-промислового інституту. Залишився в Києві й продовжив працювати в УАМ, як і планував один рік до того. З 15 жовтня 1919 р. за рішенням Полтавського Губернського Земства МХПІ закрили на 1919–1920 навчальний рік. Приводом стала «мобілізація більшості учнів і нестача коштів в Губернській Управі». Усіх працівників, окрім наглядача будівлі, звільнили [45, арк. 181].

Згодом навчальний заклад відновив свою роботу, але вже як технікум, а студенти, прагнучи повернути свого директора – Василя Кричевського, надіслали йому листа з проханням повернутися. 18 лютого 1920 р. він відповів: «...я вже 1-й місяць состою професором Української Академії мистецтв у Києві і це перешкоджає мені стати знову на чолі Миргородського інституту, який Ви відбудовуєте» [11, с. 5]. Проте навіть без його керівництва навчальний заклад продовжив навчально-виховну роботу в напрямку народної творчості.

Отже, незадовільні суспільно-політичні умови для життя й творчості в Києві, що склались у 1918 р., підштовхнули Василя Кричевського й інших українських митців-педагогів тимчасово залишити столицю й переїхати до провінційного Миргорода для налагодження роботи першого на Лівобережній Україні вищого гончарного навчального закладу – МХПІ.

Василь Кричевський проявив свою обізнаність у традиційній кераміці, формах глиняних виробів, видах їх декорування, зокрема мальовкою тощо.

За період перебування Василя Кричевського на посаді директора МХПІ відбувалося редагування навчально-виховної системи в сфері української творчості, залучення до викладацької роботи відомих українських художників і науковців, доповнення й комплектування музейної колекції при інституті традиційними виробами, зокрема керамікою, яка використовувалась як взірець в навчальному процесі. Результатом цього стало відродження традиційних технологій, технік, форм й видів декорування, зокрема мальовок у творчості студентів.

Виявлено, що окрім виконання своїх обов'язки в МХПІ, Кричевський продовжував вивчати гончарну справу, тренувався наносити орнаменти ріжком на гончарський виріб, збирав зразки традиційних мальовок тощо.

Нині Миргородський художньо-промисловий коледж імені М. В. Гоголя Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка (колишній – МХІП) пишається тим, що професор Української академії мистецтв і славетний архітектор Василь Кричевський працював для його розвитку. Як спомин про це на головному фасаді навчального закладу встановлена пам'ятна дошка.

Джерела та література

1. Державний архів Полтавської області. – Ф. 837. – Оп. 1. – Спр. 37. – 143 арк.
2. ДАПО. – Ф. 837. – Оп. 1. – Спр. 38. – 25 арк.
3. ДАПО. – Ф. 837. – Оп. 1. – Спр. 40. – 114 арк.
4. ДАПО. – Ф. 837. – Оп. 1. – Спр. 41. – 259 арк.
5. ДАПО. – Ф. 837. – Оп. 1. – Спр. 43. – 48 арк.
6. Лист Євгенії Кричевської до Вадима Щербаківського. 17.03.1954р. // Бібліотека й архів ім.Т. Шевченка у Лондоні. – Фонд Вадима Щербаківського. – 6 арк.
7. Блакитний С. Василь Григорович Кричевський. Доповідь на Пленарній конференції і відкритті Виставки творів В. Г. Кричевського, 29 грудня 1962 р., до десятиліття з дня смерті – 1952–1962 / Євген Блакитний. – 1963. – 32 с.
8. Ковган В. Миргородському керамічному технікуму – 100 років / Володимир Ковган // Миргородський керамічний технікум: історія, діячі, навчальний процес / Матеріали ювілейної наукової конференції. За ред. В. Ханка. – Миргород: Миргородська районна друкарня, 1996. – С.4–8.
9. Лисін Б. С. Глини і глиняна промисловість на Україні. Черепиця, звончак для шляхів, труби, фарфор, фаянс, цемент, шкло / Лисін Б. С. – К.: Праця, 1918. – 160 с.
10. Павловський В. Василь Григорович Кричевський. Життя і творчість: монографія / Вадим Павловський. – Нью-Йорк: Укр. Вільна Академія Наук, 1974. – 350 с.
11. Пустовіт Т. Недруковані листи директора миргородського художньо-промислового інституту проф. Василя Кричевського / Тарас Пустовіт // Миргородський керамічний технікум: історія, діячі, навчальний процес / Матеріали ювілейної наукової конференції. За ред. В. Ханка. – Миргород: Миргородська районна друкарня, 1996. – С. 72–77.
12. Овчаренко Л. Утвердження традиційного гончарства в Миргородській художньо – промисловій школі імені Миколи Гоголя впродовж першої чверті ХХ століття: уроки й проблеми / Овчаренко Людмила // Педагогічна майстерність як система професійно-мистецької компетентності: збірник матеріалів ІХ міжнародних педагогічно-мистецьких читань пам'яті професора О. П. Рудницької / гол. ред. І. А. Зязюн. – Вип.3 (7). – Чернівці: Зелена Буковина, 2011. – 640 с.
13. Рубан-Кравченко В. Кричевські і українська художня культура ХХ століття. Василь Кричевський / Валентина Рубан-Кравченко. – К.: Криниця, 2004. – 704 с.

14. Шмагало Р. Аналіз художніх особливостей творів гончарних промислів (в аспекті народних традицій і запитів ринку) / Ростислав Шмагало // Українська керамологія: Національний науковий щорічник. 2001 / За ред. О. Пошивайла. – Олішне: Українське Народознавство, 2001. – Кн. 1. – С. 128–153.
15. Щербаківський В. Мемуари. 1918 рік / Вадим Щербаківський // Пам'ятки України: історія та культура. – 2007. – Ч. 4. – С. 71–84.
16. Щербаківський В. Пам'яті Василя Григоровича Кричевського. – Репринтне видання: Лондон, 1954 / Щербаківський В. // Пам'ятки України: історія та культура. Науковий часопис, 2007. – № 4. – С. 248–274

Невідомі сторінки життя майстра українського гончарства Василя Омеляненка

«Між усіма пунктам гончарства Зіньківського повіта, який взагалі грає велику роллю з боку усякого сільського ремісництва, Опошня займає перше місце, як по числу мешканців-майстрів, так і по найкращому виробу продуктів гончарського майстерства. Розвою та зародженню сього промисла дуже допомогли і самі глини, що залягли під самою Опошнею, по долині правого берега Ворскли – сі глинища дають матеріял задля ріжного сорту посуду, кахлів і цегли...», – писав на початку ХХ ст. відомий український етнограф Микола Русов [1, с. 42].

Гончарів в Опішному було чи не найбільше в Полтавщині. Марехівка, Ісіпівка, Птухівка, Яремівка, Яри, Гончарівка – кутки Опішного, які стали «колискою» не однієї родини потомствених гончарів: Дяченків, Денисенків, Багріїв, Бережних, Гладиревських, Горілеїв, Коломійців, Кононенків, Марехів, М'якоступів, Оначків, Остриянінів, Півнів, Пошивайлів, Різників, Сердюченків, Сивашів, Хлонів та багатьох інших. На одному з кутків Опішного, а саме у Гончарівці, на початку 1920-х рр. поселилася сім'я Омеляненків: Онуфрій Тихонович і Палажка Опанасівна. Вони не були пов'язані з гончарним виробництвом, проте їхні сини – Василь і Петро стали відомими саме завдяки гончарству. Про старшого, Василя, який не тільки досяг значних успіхів в даній галузі мистецтва, а й отримав офіційне визнання завдяки почесним званням, нагородам і преміям, у тому числі Державній премії імені Тараса Шевченка, й піде мова у статті. Основну увагу буде зосереджено на дитячих та юнацьких роках майстра.

Батько Василя Омеляненка – Онуфрій Тихонович народився 1882 р. у селі Кирило-Ганнівка колишнього Зіньківського повіту Полтавської губернії. У 1920-х рр. він налагоджував роботу двигунів млинів Опішного: «Він на двигателях робив по мельницях, підшипники одливав сам, мог щось приклепачати, а принесуть гармошку, в якій міх порваний, – все чисто він зробить, як нову, і настроє. Він міг і обувку починити, каструльки запаював, замки справляв, ключі робив – усе, що

попросять. Ото у руках у нього все мастерство було», – пригадував Василь Онуфрійович [5]. Загалом про свого батька він відгукується з великою теплотою: «Характер у батька був м'який. Хороший, добродушний він був, тихий, скромний, лагідний, не помню, щоб він коли кричав чи бив нас із братом, і п'яного ніколи не помню. Він був невеликий зростом, худенький, мав голубі очі, бороду не брив, а стриг ножицями так, що весь час оставалась щетина з пів сантиметра. Він мене спеціально нічого не вчив, а я сам часто сидів коло його, як він гармошки справляв чи щось майстрував. Він у мене в пам'яті остався так, як наче стоїть біля колеса маховика і пускає його» [3, с. 10].

Мати Василя Омеляненка – Палажка Опанасівна (дів. Величко) народилася 1892 р. в селі Бугаївка, що неподалік від міста Васильків на Київщині. Залишивши велику родину (двох братів і двох сестер), вона вийшла заміж за опішнянина Федора Тягуна, який на той час проходив службу в армії у тій місцевості. Федір привіз молоду дружину в Опішне, де в них 1914 р. народився син Олексій. Проте подружнє життя не залагодилося. Через кілька років Федір і Палажка розлучилися. Певний час жінка бідувала сама, а на початку 1920-х рр. вийшла заміж за Онуфрія Омеляненка й народила ще двох синів. Жінка ніде не працювала, а жила, завдяки заняттю ворожінням. Зі спогадів Василя Омеляненка: «До неї приходили люди, й сама вона ходила поміж людьми ворожити. Нас із Петром дражили «ворожченнями» [2]. На відміну від покладистого чоловіка, Палажка мала жорсткий характер: «Мати керувала у хазяйстві, нам усім від неї попадало... все не по її. Вона на батька надала, хоч і неправильно, а все своє доказувала, а батько був тихий і все більше мовчав. Я не помню матеріної ласки – вона дуже жостка була й очі в неї були всігди такі колочі, темні» [3, с. 12].

Як і більшість сільських родин, Омеляненки жили в ті часи дуже скромно. Не маючи своєї хати, тулилися по квартирах і все більше на Гончарівці: «Ми у 1929–1930 рр. жили зразу отам унизу, аж де Гончарівка кінчається, на квартирі у Вишнички (вуличне прізвисько жінки – Л. М.) [9]. «Оце ми на квартирі були, то нічим же і топити було. Вікна одинарні були, позамерзають, що аж сині, отак інію на сантиметр було на них. І ото ми прохукуем дірочку, щоб подивитись надвір. Тоді гро-

шину було приложимо... Я помню, що я більше долі спав, воно тоді рядна простеляли. На кватирах у нас більше груби були, то там ото соняшничинням топили і дровцями...» [2].

У 1929–1930 рр. в Україні розпочалася масова колективізація селянських господарств. Створювалися колгоспи й в Опішненському районі. На початку 1930-х рр. Омеляненки переїхали в Човно-Федорівку: «Батька послали у Човно-Федорівку на мельницю. Радянська влада забрала її у колишнього хазяїна Нестора. Мельниця – зданіє, а в причілку, в краю, було дві кімнати, де жили, Нестір і Нестірка. І ми у них на квартирі жили. У другому краю зданія, під жилізом, двигуни були, маховики такі здорові. Я батька пам'ятаю у мельниці біля двигуна, а це маховики такі, більші ніж у зріст, десь 1,70 см. Отож маховик масивний, а біля цього маховика такий шків прироблений широкий, на якому ремінь. То помню, як батько пускав той двигун» [10]. У Човно-Федорівці пройшли два найважчі роки «голодної чуми», 1932 і 1933 рр., життя родини Омелянєнків: «а тоді голод почався, опустошилося все, ніхто не меле нічогосінько. Перейшли і ми на бур'ян. Ото молочаю нарвеш оберемок, чистиш, а воно молочко виступає гірке. Покачаєш молочай об коліно, об штанину – воно вже й не гірке... Колгосп був рядом, давали затірки раз у день – батько ж робив у мельниці. Ото, може, нас і спасло оце, бо на самому бур'яну не вижили б. Ми сушили квіти акації, мняли в макітерках. Клевер мняли качалкою. Мати тоді напече таких чорних коржів, називали їх «лендесами» [3, с. 7].

У Човно-Федорівці з Онуфрієм Тихоновичем трапилося нещастя, внаслідок чого той став інвалідом: «Батько скалічив ногу на мельниці. Він робив коло двигуна, перечепився через вихлопну трубу і впав, забив голову і лежав без свідомості, а права нога осталася на гарячій трубі, то він литку на тій нозі спік, рана така була в четверть. Тоді йому ногу потягло і він шкандибав» [10]. Майже в той самий час і малий Василь теж поранив ногу, вивихнувши її у ступні (вірогідно зламав – Л. М.): «Десь на початку 1934 р. я вивихнув ногу, так мати казала, що вивихнув. Сидів я на грубі, нога червона, пухла, болить. До лікарів не ходили. А тоді ногу на рани побило, 4 рани було, ще коли переїхали назад в Опішне (у 1934 р. – Л. М.)», – згадував Василь Онуфрійович

про цю подію, – «тоді до бабок ходили, мати прикладала до ноги якісь травки, що коло річки росли. Три годи я скавав на паличці, тоді рана потихеньку загоїлась, але я став хромати. І в 1937 р., у дванадцять, я разом з братом пішов у перший клас» [8].

Спочатку, після повернення в Опішне, близько півроку Омеляненки жили на квартирі у Байрачного (нині вул. Комсомольська –Л. М.). Наприкінці 1934 перебралися в Гончарівку на квартиру до Семена Попенка. На цьому кутку села жило тоді багато гончарів. Якось 9-річний Василь забрів на подвір'я одного з них, Олександра Багрія, і побачив у повітці на столику рядами виставлені, щойно зліплені, глиняні свистунці. Боячись заходити до чужого двору, хлопець розглядав «півників» здалеку, а прийшовши додому, вирішив й собі спробувати наліпити подібних: «Ми жили на квартирі у Попенка, а метрів за 40 жили Багрії, там у них був такий прихалабок од хати, там нікого не було, двері були одкриті. Я як глянув: на столику свистуни стоять, вони мене так причарували. Ми попросили, щоб мати глини принесла. А воно ж одно побачити, а не знаєш з чого почати» [3]. Зацікавився цією справою і чотирирічний Петро. Хлопці так захопилися, що за кілька днів навчилися ліпити непоганих «півників». Одна біда, що вони не свистіли, та й були якісь важкі. Довго вправлялися брати, аж поки одна жінка показала, як правильно ліпити пустотілі іграшки й проколювати їх, аби отримати звук: «Підтягіна Катерина, Підтягіна – це по-вуличному, колись прийшла до нас і показала, як зробити, щоб іграшка пустотіла була, як мисочку зробити і як одтягувати глину на копитець [3, с. 6]. Поступово хлопці удосконалювали свої роботи: «А як навчилися робити свистунці, почали не оддавлювати на копитець, а приліпляти. Постругали «шпички», вивчилися колоти. Ми свої перші свистуни дали діду Багрію, сотню за руб, бо він їздив своє продавати. Але у нас була охота поліпити не тільки щоб на продаж» [3]. Згодом справа пішла бадьоріше – Василь з Петром призвичаїлися робити не тільки «півників», а й «рибок», «качечок», «собачок», «білочок». Змагалися, хто краще і більше зробить, чи зможуть справитися з роботою із заплющеними очима: «Ми з братом тренувалися, що зробимо на ошуп, заплющечки. Зробив. І проколювали теж, ну, тіки довго це ж, а проколювали і получалося. Ми засікали время і робили по 25 штук

свистунів за час» [2, с. 12]. До такої міри хлопці полюбили це заняття, що не відрізняли розвагу від роботи, граючись, ліпили різноманітні свистунці: «Уже в 1935 ми робили на всю. У нас спочатку ганчарі брали півників. Мати з подругою, матір'ю Важничого Данила, тоді ходила по глину у ліс, ми ж і в них ще жили на квартирі. А у 1938 ми почали в завод робити, нам глину з заводу мати стала приносити» [10]. «Тоді Гладиревський Ларко, він був завпроїздовством в артілі, приймав наші свистуни, хвалив їх, бо ми гарно висушували. І ті люди, що їздили кругом продавати, в нас тоже стали брати, робили заклази нам» [3]. Так тривало кілька років. Хлопці ходили до школи, а у вільний час ліпили свистуни: «Я помню в другий клас ходив, школа була біля Михайла (Михайлівський храм згорів 1943 р. в роки німецько-радянської війни. На його місці нині парк – Л. М.), то й уроки треба вчити, і в завод – свистуни робити» [2].

У 1941 р. Василь і Петро закінчили початкову школу, на той час їм було 15 і 10 років: «Чотири класи ми кончили і здали документи в п'ятий. Тоді була двоповерхова школа у центрі, де зараз Будинок дитячої творчості» [7]. А 6 жовтня 1941 р. німецькі війська зайняли Опішне: «По 20 вересня ми позанималися, а тоді німці нас зі школи витурили. У тому зданні під час війни німці були. Вони увесь центр займали. Кажуть, де оце зараз газовий участок, тут вроді у дворі розстрілювали тих, шо в райісполкомі робили. Помню, на Свенцарії, у лісі, де могили, там ще груша недалеко росла, а ми поткнулися в ліс іти по дрова. Воно так на бугор, а тоді спускаєшся вп'ять. Сюди піднялися, глянули, а там поліцаї... і так ми чули вполі, шо розстрілювали там людей. А отут де перша школа, маленька, шо заходить по східцях, тут нас зібрали на збори німці, гебітскомісар розказував про якісь роботи» [3, с. 7].

Ось як запам'ятав Василь Онуфрійович перше бомбардування Опішного: «Перший раз, як бомбили, я був у центрі, біля музичної школи. Там, де зараз будівельний магазин, був універмаг з такими здоровими стеклами. Сонце тоді, помню, низько було і тих вікнах красні от блиски такі миготіли. А він кинув ото бомби за ставко, бомби летіли і так сюрчали наче пронизувало тебе всього. Це метрів 80 від того місця, де ми були. Ми тоді з Важничим Данилом спочатку попадали

на землю, сховалися у кущі морозцю, а тоді кинулися тікати побіля аптеки. А там у садку Зелененький жив, врач, забор у нього був із досток положений, а біля забору кропива. Ми через той забор ото поперевалювалися і попадали на той бік та й біжимо по стежці. Воно тоді після дощу волога була земля. А він летить і напереді ото з кулемета, помню, пулі метрів за 30 від нас, так ріденько, як пара, посхвачувалося. Тоді ото, як налякало нас, ми неділь дві у центр не ходили, поки одійшли трохи» [2, с. 12].

Роки війни, особливо роки окупації Опішного, з вересня 1941 по вересень 1943 рр., видалися сутужними для родини Омелянєнків, хоча вони були нелегкими й для всіх мешканців Опішного: «Батька не взяли на війну, бо він інвалідом був і він продовжував дома майструвати» [10]. А от старший брат Василя Онуфрійовича по матері, якому 1941 року виповнилося 27, був мобілізований на фронт у перші ж місяці війни: «Олексія десь у 1934 чи 1935 забрали в армію. Він служив на Дальньому сході, в танкових військах, років 4 служив. Десь у 1938 чи 1939 він прийшов з армії, показався дома в Опішньому і поїхав на Донбас, там він працював у шахтах замерщиком газу. Потом переїхав у Київ, ми до нього їздили ще в гості, видно так, як на Подолі він жив. Він оженився перед самою войною. А почалася війна його зразу ж і мобілізували, і не чули ми від нього потом ні слуху, ні духу. Мати вже після війни, десь у 1955 году, коли в Опішнє приїжджав депутат, кажесться Якубовський, вияснила, що він погіб десь під Фінляндією в кінці 1941 р. А де він похований, ми й не знаєм» [10].

З квітня 1942 р. в Україні німецькою владою розпочалося масове вивезення людей, переважно молоді 1922–1925 рр. народження, на примусові роботи до країн Західної Європи, окупованих Німеччиною. З Опішного людей вивозили в травні 1942 р. Під перепис усіх придатних для робіт у Німеччині підпадав і шістнадцятирічний Василь: «9 травня 1942 року мені повістка прийшла, щоб прийшов на комісію. Там, де зараз музична школа, був суд, то там та комісія засідала, що провіряли в Германію. Помню, людей багато зійшлося. Кожний прийшов із сумкою, знаю і в мене лантушок зав'язаний на краю і ото через плече. Там півхлібини було пшоняної. Я пішов сам, мені ніхто не проважав. Я зайшов туди, а воно прямо стіл такий довгий, там комісія

сидить, чоловік шість, а набік двері, лава попід стіною... Ото я зайшов туди, а там два лікарі, німецький і наш, у білому вдіті, всі чужі. Німець трохи дальше стояв, руки склав на грудях. Я сів на лаву, розбувся, а цей же наш взяв мою ногу, вона ж у мене не згинається як слід, тай викривлена, глянув на німця і каже «кранк, нікс робота». Тоді мені написали бумагу, що звільнили мене. А тих, хто пройшов комісію і був годний виводили вже на інші двері, до своїх уже не пускали. Багато людей забрали. Знаю Лещенка Митька забрали, він ще робив потом у заводі – він був у Германії і прийшов. Матюх Іван, по вуличному князь, тоже був у Германії. Багато таких хлопців, що їх брали і вони не вернулися» [7, с. 10].

Два роки німецькі окупанти перебували в Опішному, звільнили село 19 вересня 1943 р. У цей час Василь з Петром майже не виготовляли іграшок, оскільки збувати їх було нелегко. Після визволення Опішного хлопці знову розпочали роботу. 1944 р. брати побудували власне перше невеличке горно для випалювання своїх робіт: «У войну ми жили у Безручки Федори на квартирі. Там у неї в дворі викопали невеликий горник просто у землі, без ніякого кирпичу. Кругле горно, примітивне, вимажем глиною його рудою, щоб не сипалась земля. Воно невелике було, десь сантиметрів 80 заввишки», – згадував Василь Онуфрійович [8]. Пізніше, переселяючись з квартири на квартиру, Василь з Петром щоразу влаштовували горни в кожному з дворів: «Дальше, коли жили у Хомихи (чоловік у неї Хома), у Дугельної, у М'якоступа копали горни. Викопали їх з півдесятка» [8, с. 9].

Після війни життя селища поступово стало відновлюватися. Запрацювали лікарня, школа. Восени Василь з Петром знову продовжили навчання в 5 класі: «Ми з братом у сорок третьому знову пішли в 5 клас. Мені вже тоді 18 років було, а братові – 13. Ну, ми ростом невеличкі були, та й багато тоді нас у школу ходило різних переростків» [11]. Під час війни багато будівель в Опішному було зруйновано. Не вціліла й школа в центрі селища, тож під навчальні приміщення використовувалися інші будівлі, а то й житлові будинки. Школа, куди пішли в 5 клас брати, знаходилася в одній половині житлового будинку по вулиці Жовтневій (приміщення, про яке йдеться, стояло на розі згаданої вулиці і провулка Жовтневого. Наприкінці 1960-х там був

продуктовий магазин, нині – це житловий будинок на дві половини – Л. М.): «Там парт не було, а три довгі столи і лави, зліва грубка стояла. Єслі, наприклад, назад сидиш – то тебе цілий рік могли не визвати до дошки, бо треба було під столами пролазити» [10]. У 1944–1945 рр. хлопці продовжили навчання: «У 1944 я пішов у 6 клас. Отут, де раніше «Крупська» була, а зараз магазин «Дивосвіт», була та школа. У 7 клас ходив – школа була на углу, де кладбище, як іти до Нефтерозведки. Сьомий клас я закінчив на відмінно» [10].

7 квітня 1945 р. у Василя й Петра помер батько – Онуфрій Тихонович: «Батько лежав хворий місяців три чи чотири, у нього щось в середині пекло. Ми тоді у Безручки жили, на квартирі на Гончарівці, займали одну кімнату, од садка, через сіни. Піч стояла посередині, і батько лежав на пічі. Батько вмер 7 квітня, на Благовіщення. Помню, тоді випав ясний день, ми в школі були, а коли прийшли додому, сонце надворі було таке, а батько вже мертвий, уже його й обрядили. Ховали його на другий день, 8 квітня. Хмарно було, і випав сніг десь сантиметрів на 10, він такий, як вата, був. Батька везли конем, на бричці, на кладовище. Похоронили на млинянському. А на другий день уже й сніг розтав» [8, с. 10].

Палажка Опанасівна із синами продовжувала жити по квартирах. Тяжкі повоєнні роки осиротіла родина пережила завдяки тому, що Василь і Петро продовжували ліпити й збувати свої глиняні іграшки: «Весь час ми продовжували ліпити півників і з глиною вже не розтавалися. Було усе на ходу – і в школу ходили, і півників ліпили» [10]. Василь Онуфрійович добре пам'ятає, як разом з братом тоді ходили добувати глину: «Ми після війни вже не ходили в завод по глину, а ходили в глинище, там, де завод добував. Там був і побіл, і чорнуха, жирна чорна глина, і червінька. В Опішньому разна глина є, де городище – там Штанькове, на тім боці, до Яблушного, там глина була така синя, кріпка, всього на два метра глибиною. Ми лазили в печері з ножами і добували глину, і самі її потом готували» [3]. На той час Василеві виповнилося 20 років, Петрові – 15, тож на них лягла відповідальність за родину. Заробляли не тільки «на іграшках», бувало, після занять у школі, ходили по щавель аж до села Деревки Котелевського району: «Ми ходили низом побіля Глинського, де старе Вор-

скло, там ми всі стежки знали. Увечері з братом Петром і другом Данилом Важничим ходили, наривали квасцю, приносили додому, наливали у ночви холодної води, намочували його там і складали на рядничку під яблунею в садку. На утро він оживе, насторчиться, свіжий. Тоді ми його носили на базар до уроків і продавали на купки, по 20 копійок, а гроші оддавали матері для їжі» [10]. Іноді з хлопцями траплялися й пригоди: «Раз ідемо, клуночки зав'язані і перекручені так, щоб і спереду, і ззаду висіло на плечі, я чую щось шипить. Глянув, а там на листі, на всонні, штук 40 гадюк, скручені у бублик, а головки попіднімали і шиплять» [3].

1946 і 1947 рр. видалися також складними для родини Омелянєнків. У 8 клас Василь не пішов, зосередившись на ліпленні іграшок: «Люди робили самі петушки, а ми з братом почали робити і рибки, і білочки, і собачки». Тоді свої вироби хлопці частіше обмінювали на будь-які продукти: «Ходили міняти отуди навіть за Бухаловку, скрізь. Одного разу їхали ми з Петром возиком з лантушками отам Морозіївським шляхом. Аж до горизонту нема ні деревинки, нічогісінько, тільки отак через ріллю видно дорогу. Їдемо ми, а отак накоси два вовки біжать один за одним. Ми полякалися, безпорадні стали й стоїмо. Думаю, хоть би сірники були, та шо вони зробили б оті сірники. Стали і дивимось. Вони, як оті само льоти, метрів за 50. Як вони так через дорогу перебігли, на нас і не подивилися. Неголодні видно були. Воно після обіду було, на хуторах тоді пускали переночувати, не помню, щоб одказували. Так ото ми міняли там. Горщик беруть, а одсипають двічі чи раз. Тоді в 1947 дуже важко було – 15 рублів стакан крупи стоїв. Ми ото так сім'ю годували» [3, с. 4]. Окрім того, брати Омелянєнки здавали свої вироби в артіль «Художній керамік», а також збували скупникам, які возили їх на продаж: «Помню, як випалили свистуни й сиділи на долівці красили їх і прийшла Настя Пошивайлова (Анастасія Білик-Пошивайло – Л. М.), вона тоді їздила, пухові платки десь купувала, а тут продавала. От вона прийшла і ждала, поки ми покрасимо свистуни – хотіла взяти, то й сиділа на порозі, ждала, поки ми закончили. Вона тоді сама ще не ліпила» [9]. Багато людей брали в молодих майстрів іграшки на продаж, усіх вже Василь Онуфрійович не пам'ятає: «Був один Перерва Іван, так він у Влодівосток возив свистуни, Ма-

тлюх Іван, по вуличному «князь», він на війні потеряв руку, брав свистуни у нас» [10]. Омеляненківські свистуни брали не тільки місцеві жителі, а й приїжджі комерсанти: «У нас брали свистуни й з Таганрога. Одного разу, це було в 1948, я й сам рішив поїхати туди із свистунами. Дуже важка була поїздка. Їхав я поїздом, а пасажирських не було, а вагони «телячі», як натовпляться, їхали стоячи, ще й часто пересадки були. Ночував одну ніч на вокзалі, десь, мабуть, у Слов'янську, бо всередині не було місця. А у мене був кошик, я лантушок упхав туди, кошик – під голови, а остачу під боки і ото так спав. У Таганрозі я розпродався десь за два дні. Воно там і дорожче, та дома хоч і дешевше, а багато легше» [3].

1948 р. прикметний для братів Омеляненків тим, що вони навчилися гончарювати, знову ж таки самотужки, спостерігаючи за роботою гончаря, Максима Острянина, у якого на той час квартирували. Тільки Максим виїжджав з виробами на базар, хлопці вправлялися на його гончарному крузі: «Жили ми в Максима Острянина на квартирі, у нього була мастерська, палили тоді полив'яне. Коли він їхав у Полтаву, на базар, то ми, як його дома не було, та вивчилися гончарювати. Він не сердився. Наробили горшечків і палили у своєму «іграшковому горничку» – воно для горшків не годилось, ну якось робили» [3].

У лютому 1948 р. Василь Омеляненко повернувся в школу, тільки тепер уже у вечірню. Курс 8 класу пройшов за чотири місяці: «Тоді у вечірній школі дуже харашо учителі преподавали і знали ми все харашо. Анна Миколаївна була по руській мові з Їсіпівки, Євдокія Самійлівна Цюрюпа – по українській, Редчук Сергій Миколайович геометрію і алгебру викладав. Мені навчання горно давалося» [10].

1949 р. Палажка Опанасівна отримала землю під забудову в Гончарівці. Брати, яким на той час було 19 і 24 роки, побудували невеличку хату й зажили незалежно. Цього ж року Василь Онуфрійович закінчив 9 класів, а 1950 – десятирічку. Постало питання про подальший шлях. Василь став дорослим юнаком (по закінченню 10 класу йому виповнилося 25 років), вправним майстром глиняної іграшки, умів гончарювати, проте пов'язувати своє життя з роботою в гончарних закладах тоді ще не планував. Він мріяв навчатися далі, можливо, ви-

їхати з Опішного, але життя склалося по-іншому: «Мені казали у школі, що з мене був би хороший учитель, а воно, бач, як судьба розпорядилася – пішов по глині. Я спочатку не думав, що все життя буду займатись цим, хоча у мене був сильний потяг, любов до глини, а що з того даліше получится – я і не планірував. Я думав поступати після школи на машиніста паровоза. А воно дома бідність, мати сама, батько вмер, на квартирі жили, стройку затіяли, думав, за що ми будем жити, за що вчитись? Життя – це дуже складна річ і таке бува в житті, що ти його і не думаєш, а воно вирина і ти ним живеш. А наче тоді так і треба» [4, с. 6].

У той час дуже багато опішнян працювали в гончарних артілях, «Художньому кераміку» й «Червоному гончарі», створених ще у 1929 і 1932 рр. відповідно. 9 грудня 1950 р., в «Художній керамік» прийшов працювати й Василь. З цього часу й розпочався наступний етап у житті й творчості майстра.

Значну частину свого життя Василь Омеляненко провів саме у «Художньому кераміку». Тут познайомився з майбутньою дружиною, Марією Багрій, малювальницею, майстринею глиняної іграшки, двоюрідною сестрою того самого гончаря, у якого колись у дитинстві, живучи у Гончарівці, побачив глиняних півників-свистунців. Тут, у заводі, він виріс і як творчий майстер, з кожним роком розвиваючи свій талант. Не полишив він займатися гончарством і після виходу на заслужений відпочинок.

Нині Василь Онуфрієвич Омеляненко заслужений майстер народної творчості України, лауреат Всеукраїнської премії імені Данила Щербаківського, член Національних Спілок майстрів народного мистецтва та художників України. 1999 р., разом з ще двома опішнянськими гончарями, Іваном Біликом і Михайлом Китришем, удостоєний високої нагороди в галузі народного й декоративно-ужиткового та образотворчого мистецтва – Державної премії імені Тараса Шевченка.

Більше 75 років працюючи з глиною, Василь Омеляненко так зріднився з нею, що не уявляє собі життя без заняття творчістю: «Як до глини пристану щось робити, так мені наче відпочинок якийсь. Я ото дивуюсь, як люди кажуть, що нічим зайнятися. То я оце півдня як по-

сиджу без роботи, так і заморюся. Тільки сів до глини, тоді в мене думки потекли – тихо, добре мені. І ти, наче з тим виробом як живеш, наче як розмовляєш подумки і думаєш, де його доля чи сподобається він людям?» [4].

Вироби Василя Онуфрійовича Омеляненка зрозумілі й близькі для людей різного віку, соціального стану, статі, національності. Надзвичайно широка й географія їх поширення. За десятки творчих літ величезна кількість омеляненкових «левиків», «баранчиків», «коників», «баринь», «козаків» перетнули найвіддаленіші кордони світу. Багато їх не тільки в музейних колекціях, а й у приватних збірках. Майстер до цього часу продовжує працювати в домашній майстерні, він має ще чимало творчих планів і сподівається втілити їх у життя.

Джерела та література

1. Русов М. Гончарство у с. Опішні у Полтавщині // Матеріали до українсько-руської етнології. – Львів, 1905. – Т.6. – С. 41–59.
2. Спогади Омеляненка Василя Онуфрійовича, 1925 р.н. Опішне, Полтавщина, 04.02.2010 // Польові матеріали автора.
3. Спогади Омеляненка Василя Онуфрійовича, 1925 р.н. Опішне, Полтавщина, 31.05.2011// Польові матеріали автора.
4. Спогади Омеляненка Василя Онуфрійовича, 1925 р.н. Опішне, Полтавщина, 02.04.2012// Польові матеріали автора.
5. Спогади Омеляненка Василя Онуфрійовича, 1925 р.н. Опішне, Полтавщина, 27.02.2013// Польові матеріали автора.
6. Спогади Омеляненка Василя Онуфрійовича, 1925 р.н. Опішне, Полтавщина, 17.04.2013// Польові матеріали автора.
7. Спогади Омеляненка Василя Онуфрійовича, 1925 р.н. Опішне, Полтавщина, 16.05.2013// Польові матеріали автора.
8. Спогади Омеляненка Василя Онуфрійовича, 1925 р.н. Опішне, Полтавщина, 22.07.2013// Польові матеріали автора.
9. Спогади Омеляненка Василя Онуфрійовича, 1925 р.н. Опішне, Полтавщина, 29.08.2013 // Польові матеріали автора.
10. Спогади Омеляненка Василя Онуфрійовича, 1925 р.н. Опішне, Полтавщина, 10.01.2014// Польові матеріали автора.
11. Спогади Омеляненка Василя Онуфрійовича, 1925 р.н. Опішне, Полтавщина, 18.01.2014// Польові матеріали автора.
12. Спогади Омеляненка Василя Онуфрійовича, 1925 р.н. Опішне, Полтавщина, 23.01.2014// Польові матеріали автора.

*Омеляненко Василь. Лев. Глина, гончарний круг, ліплення, теракота. 59,5x54 см.
Опішне, Полтавщина, 1976. Національний музей-заповідник українського
гончарства в Опішному. Інв № кн-1213/к-1177.
Фото Тараса Пошивайла. Національний архів українського гончарства.*

*Василь Омеляненко – випускник середньої школи. Опішне.
Полтавщина, 1950 рік. Автор фото невідомий.
Національний архів українського гончарства.*

*Василь Омеляненко зі своїми «кониками» у власній майстерні.
Опішне. Полтавщина, 01.01.2014 рік. Фото Людмили Меткої.
Національний архів українського гончарства.*

Олександр Цинкаловський – історик, археолог, краєзнавець

Україна може пишатися своєю багатовіковою історією, яка ввібрала в себе надбання багатьох культур і цивілізацій, оскільки здавна розташовується на перетині різних торговельних та культурних шляхів. І попри усі складнощі свого історичного розвитку (згадаймо вже хрестоматійний вислів В. Винниченка про те, «що нашу історію не можна читати без броду») українці можуть пишатися своєю неповторною, оригінальною історією, яку вони створили як мирний працелюбний народ, як нація, яка творить, а не руйнує і завойовує, як автохтони на власних споконвічно обжитих теренах.

Власне, на перетині вже згаданих культурних і торговельних шляхів, які поєднують Захід і Схід, виникло м. Володимир-Волинський, перша літописна згадка про яке датується 988 р.

З історією Володимира-Волинського пов'язані імена всесвітньознаного поліглата Агатангела Кримського, художника Миколи Рокицького, історика Олександра Цинкаловського.

Олександр Миколайович Цинкаловський належить до когорти вчених, чії імена були повернуті Україні відносно недавно, бо десятиліттями замовчувалися з ідеологічних міркувань.

Олександр Цинкаловський народився у Володимирі-Волинському 9 січня 1898 р. Його батько – Микола Цинкаловський – чиновник-фінансист високого рангу походив з Київщини, а мати – Христина Нітецька була донькою Павла Нітецького, польського дворянина, учасника повстання проти царату (1863 р.), краєзнавця і збирача старожитностей. У психології є поняття «особливий чоловік» – це людина, яка сприяє становленню юнака. Саме таким наставником для Олександра став його дідусь Павло, який прищепив молодому чоловіку любов до історичної науки.

У часи Першої світової війни Цинкаловські були виселені вглиб Російської імперії. У 1917 р. Олександр закінчив Казанську гімназію. По закінченні війни майбутній вчений повертається ближче до рідних

земель, у Звягелі (Новоград-Волинський), де він вступає до лав війська УНР, закінчує школу підстаршин у Житомирі, служить у культурному відділі петлюрівської армії, а невдовзі повертається на Волинь і вчителює в с. Осмиловичі Іваничівського району Волинської області на Прибужжі. Чоловік прагне вдосконалити свій освітній рівень, тому вступає на богословський факультет Варшавського університету, який закінчує у 1925 р. і захищає магістерську роботу «Сліди християнства на Волині до князя Володимира», котра стала його першим фаховим дослідженням актуальної історичної теми.

За рекомендацією професора В. Антоновича молодий вчений співпрацює з Варшавським археологічним музеєм. Коло наукових зацікавлень вченого досить широке: він займався археологічними розкопками території Волині від часів палеоліту до епохи Середньовіччя, вивчав історію християнства на Волині, досліджував сакральну архітектуру Волині, Холмщини і Підляшшя, розумівся у фольклорі, етнографії і краєзнавстві. Зі спогадів краєзнавця Вальдемара П'ясецького дізнаємося, що вчений критикував деяких радянських академіків за їх вузьку спеціалізацію в наукових пошуках.

1930-і рр. стали часом активної наукової діяльності вченого. У 1939 р. О. Цинкаловський з дружиною був змушений емігрувати до Польщі, хоча кілька років очолював Кременецький краєзнавчий музей на Тернопіллі, проте будучи колишнім офіцером петлюрівської армії не міг залишатися у Радянському Союзі, бо неминуче став би жертвою політичних репресій. Залишок життя провів у Кракові, працював у Будинку книги, займався вивченням архівів, оскільки був відірваний від рідної Волині, але і в еміграції намагався досліджувати історію свого краю. За значні заслуги перед наукою був нагороджений бронзовою медаллю, яку йому дала Польська Академія наук. Ця нагорода зберігається в історичному музеї його рідного м. Володимира-Волинського, як і рукописи листів вченого, передані музею його племінницею Наталією Назарівною Грабарчук – першим лауреатом премії імені О. Цинкаловського.

Квінтесенцією наукових досліджень історика була Волинь, яку він любив понад усе, з цього приводу вчений писав: «І усім байдуже, яка доля усе це спіткає. Бо багато наших пам'яток вже загинуло, а наші люди

будуть їсти, спати і мовчати...». Дослідник вивчав минуле історичної Волині, яка охоплювала територію сучасних Волинської, Рівненської, Житомирської, Хмельницької і частково Тернопільської областей.

Наукові експедиції вченого охоплювали і стародавні церкви, костьоли, синагоги, в яких він знаходив величезну кількість пам'яток матеріальної і духовної культури, чимало з них передає до Українського Національного музею у Львові і архіву Наукового Товариства імені Т. Шевченка.

У 1935 р. у Львові побачила світ книга вченого «Княжий город Володимир», у ній дослідник аналізує історію рідного міста Володимира-Волинського від кам'яного віку до початку ХХ ст.

Справою усього життя для Олександра Миколайовича став історико-географічний словник у 2-х томах «Стара Волинь і Волинське Полісся», над яким він працював декілька десятиліть. «Я взяв на себе ношу, яка під силу кільком науково-дослідним установам», – писав учений. Збираючи матеріали до словника науковець дослідив 1442 населені пункти, зібрав стародруки, описав 5600 історичних об'єктів з усієї історичної (Старої) Волині. Багато з цих населених пунктів він обійшов пішки, чимало з них нині вже не існують, тож згадка про них збереглася лише на сторінках словника Цинкаловського – у цьому унікальність праці вченого. У 1969 р. історик привіз рукопис словника в Інститут мовознавства Академії Наук УРСР, але то був час посиленої русифікації і праця не пройшла рецензії. «Мабуть, чекають, коли я помру», – писав учений. У той час Україною подорожував професор Кембріджського університету Франк Сисин, який забрав рукопис словника і завіз його до Канади. У Вінніпезі в Інституті дослідів Волині книга побачила світ, але вже по смерті автора, – у 1984 р. Словник став бібліографічною рідкістю.

У праці «Матеріали до праісторії Волині і Волинського Полісся» науковець описує знахідки, зроблені на території Володимирщини. Тут були знайдені кремінні серпи, сокирки з тонкими та товстими обухами. А в околицях Кременця на Тернопіллі (територія Старої Волині) він виявив серпи, сокирки та долота теж виготовлені з кременю.

На території Луцького замку вченим під час земляних робіт в 1927–1939 рр. було виявлено кілька кремінних знарядь.

У с. Матвіївці на Кременеччині археолог знайшов клиноподібну сокирку, відшліфовану базальтову сокирку, кремінний камінь-розтирач.

Цікавою була також знахідка у с. Микуличі Володимир-Волинського району – кремінні сокирка та ніж. У с. Новоставо на Кременеччині дослідник розкопав гранітну сокирку з отвором.

У с. Осмиловичі Іваничівського району (там вчений розпочинав свою педагогічну діяльність), ним були виявлені кремінна сокирка з товстим обухом (у розораному кургані) та кремінна сокирка з тонким обухом. У с. Полонка під Луцьком вчений розкопав два кремінних долота. Подібна знахідка була зроблена ним у Ставках Володимирського повіту.

У Шумську на Кременеччині Цинкаловським було досліджено три кам'яні долота, кремінна сокирка з гостро відшліфованим тонким обушком і одна велика камінна сокирка з добре відшліфованою поверхнею (15 см).

Цікаві знахідки були зроблені Цинкаловським і на території Зимненського городища – багатошарової пам'ятки, де сліди людської цивілізації датуються 6 тис. до н.е. Там вчений знайшов кремінні сокирки.

Упродовж усієї наукової діяльності Олександр Цинкаловський написав кілька сотень статей. У часи Варшавського повстання в 1944 р. разом з дружиною Регіною, втікаючи з палаючого будинку, вчений як найдорожчий скарб ніс рукопис словника «Стара Волинь і Волинське Полісся», хоча самі були напівголодні. Уже в повоснний час, досліджуючи архіви Європи, університетські бібліотеки, науковець відновив ті зі своїх праць, які було втрачено. Тож вражає той ентузіазм, відданість науці, які були властиві вченому. Під час археологічних розкопок історик знаходив скарби, які передавав державі, а у листі до сестри Олени, яка проживала у Володимирі-Волинському, писав: « Вишли кілька злотих, жити треба. Дасть Бог, віддячу за добре до себе ставлення».

Однією з важливих праць вченого є «Річка Прип'ять і її допливи», видана в канадському м. Вінніпег у 1966 р. (під одним з псевдонімів вченого Антін Бужанський). У ній науковець, спираючись на результати своїх археологічних досліджень, доводить, що у давні часи волиняни торгували з римськими колоніями, мали активні соціально-економічні та культурні контакти.

Учений аналізує дослідження істориків XIX ст., зокрема, Т. Чацького, який згадував, що у поліських багнах знаходиться бурштин. Перед Першою світовою війною знахідкам бурштину на Поліссі присвятив свою працю геолог П. Тутковський. Цинкаловський у 1933 р. знайшов значні поклади бурштину у с. Сераховичі та Секунь на Ковельщині (Волинська область). Завдяки цій знахідці археолог підтвердив власне припущення, що поліський бурштин був предметом пошуків купців-скупщиків, які продавали його на провінційні ринки Римської імперії в III-IV столітті.

У 1934 р. під час копання рівчака через забагнену долину, поблизу с. Сераховичі з торфу вчений розкопав човен-довбанку з кількома шматками бурштину, шкіряну торбинку з срібними римськими динарами і фрагменти зброї. Учений робить висновок, що знахідка шматків бурштину разом з римськими грішми на теренах Західного Полісся в безпосередній близькості до Прип'яті підтверджує те, що римські купці або їх місцеві постачальники добиралися вглиб поліських пущ, щоб скупляти бурштин у місцевого населення.

З Полісся і через Полісся мушили існувати постійні торгівельні шляхи, через які купці діставалися до найвіддаленіших закутків краю. На підставі численних знахідок римських монет археолог локалізує ці шляхи вздовж волинських рік углиб Полісся. Один з таких шляхів йшов через Поділля і західну Волинь р. Бугом аж до Західного Полісся і джерел Прип'яті.

Шлях цей йшов уздовж Дністра, потім уздовж його притоки Золота Липа аж до Золочева. Про важливість цього шляху для розвитку міжнародної торгівлі свідчать назви населених пунктів, через які він проходить, такі як Зборів, Поморяни, Дунаїв. Шлях цей позначений чисельними скарбами римських монет й імпортив вздовж тих рік Дубровиці через Столин і Давидогородок, доходячи до ріки Прип'ять недалеко старої столиці Полісся Турова. Звідси цей шлях пролягав уздовж північної притоки Прип'яті – Случі – вгору і через Старобин доходив до містечка Случьк. На північ від Случька поєднувався з р. Лошею (притокою Німана). Цей шлях знаний ще з римських часів. На ньому в різних місцях були знайдені римські монети.

Олександр Миколайович зазначав, що на згаданому шляху знайдено багато привозного римського начиння, чисельні скарби римських монет (Олександрівка, Бегень, Аристів на Рівненщині, Городище, Велика Гульча, Шумськ та ін.).

Скарби римських монет археолог знаходив і на східному відрізку Прип'яті, при впаданні її у Дніпро поблизу Чернобиля і в с. Андріївці на Київському Поліссі.

Науковець зауважує, що крім грошових скарбів та привозного римського начиння, які зустрічаються на шляху від Дніпра до Прип'яті, доказом заселення цих теренів ще у ранньоримський період є залишені давніми жителями кладовища в околиці Турова, де виявлено 20 тілопальних урнових поховань.

Знахідки римських монет і скарбів зустрічаються коло джерел Прип'яті і її приток, а також на водному шляху Прип'ять-Буг (Шацьк, Березова, Лудин, Машів). Монета Антонія Пія з Машівського скарбу зберігається в Археологічному музеї в Лодзі.

Від початку нашої ери, зауважує вчений, спостерігаємо впливи римської культури на матеріальну культуру слов'ян Волині і Волинського Полісся, а на землях України – особливо сильні греко-римські впливи. Вони глибоко проникають і на Наддніпрянщину, й на Наддністрянщину, доходячи і переходячи терени на північ від р. Прип'ять. Цьому сприяють прастарі, переважно водні, шляхи, що простягнулись вгору течіями Дніпра і Дністра. Особливо ці впливи позначилися на Поділлі, Галичині, Волині і Поліссі. Часті знахідки римських імпортів, наприклад, зброї, прикрас, кераміки, скляних посудин, грошей і скарбів свідчать про те, що у цей період Волинь і Волинське Полісся були сильно пов'язані з Надчорномор'ям, і усі римські товари потрапляли сюди переважно водними шляхами.

Учений друкував свої праці в таких виданнях як «Відомості археологічні», «Наша культура», «Життя і знання», «Українське юнацтво», «Наше слово», «Український календар».

Красзнавець став одним із перших, хто довів факт перебування Тараса Шевченка на Волині: «Мало кому відома подорож Тараса Шевченка по Волині в 1846 р. і перебування його в м. Ковелі в складі археографічної комісії для розбору старих актів. Т. Шевченко виїхав на

Волинь, щоб зробити рисунки з пам'яткових будівель, городищ і могил, зібрати народні оповідання, пісні і казки.

До речі, сам Олександр Цинкаловський також був здібним етнографом і володів літературним хистом. Відвідуючи в складі експедицій поліські села, науковець занотовує з уст старожилів перекази, пісні, байки. У 1933 р. записує легенду про город «Небель», пише оповідання «Вовкулаки».

Олександр Миколайович був знайомий з Максимом Рильським, митрополитом Андрієм Шептицьким.

Перу Цинкаловського належать такі праці, як «Волинські дерев'яні церкви 17–18 ст.», «Церкви 15–18 ст. на Західній Україні», «Готський гріб Римської доби в селі Рудка на Крем'яниччині», «Місто Шумськ: історичний нарис», «Волинська Швейцарія: опис околиць Крем'янця». Учений також опрацював археологічний атлас Волині і Волинського Полісся, що містив 12 карт, окреслив західні кордони слов'янських племен, які вважав давньоукраїнськими, відшукав городище давніх волинян Червен над р. Гучвою.

Цікавим Олександр Цинкаловський був і як людина. Про особисті риси вченого ми дізнаємося з розповідей його племінниці – Наталії Назарівни Грабарчук, яка є частою гостею Володимир-Волинського історичного музею. Цинкаловський з дитячих років був життєрадісною людиною і усе життя проявляв готовність допомагати іншим. Уже хрестоматійними стали слова вченого «Людина має три лиха – старість, хвороби і неохайність. Якщо з першим боротися неможливо, з другим – частково, то бути охайним слід завжди».

Гірка доля вигнанця переслідувала його в еміграції: «Часами як приходять година відпочинку, дуже сумую за рідним краєм, бо тут, у Польщі, нікого ми не маємо, так що і немає з ким і словом замінитися».

Реконструюючи факти і події на основі епістолярної спадщини, можна зробити висновок про Цинкаловського як про людину активної життєвої позиції, інтелектуала, інтелігента. Таких людей важко знайти нині, у наш меркантильний час.

Власне, сила духу і допомогла йому вистояти, і створити те, чим ми можемо пишатися. До слова, більшість науковців, які зараз пишуть

дисертації з історії та археології Волині, користуються дослідженнями, які зробив Олександр Цинкаловський – патріарх волинезнавства.

Цинкаловський завжди залишався патріотом своєї держави. Зі спогадів його племінниці Н. Н. Грабарчук ми дізналися, що прізвище Цинкаловський походить від монголо-татарського слова «цинкало», що означає частина візка. Маючи в роду німців, поляків, татар, і перебуваючи в середовищі, далекому від рідної культури, він залишався справжнім патріотом України (хоча міг не робити цього і мати вигоду). Цитуємо земляка: «З огляду на те, що ми стали на тверду позицію, а тому перші часи мені буде важко – на компроміс не підемо, і вони (поляки) цим занепокоєні. Я особисто залишаюся у Варшаві і буду вести боротьбу».

Ім'я Олександра Цинкаловського справедливо можна зарахувати до когорта талановитих істориків України ХХ ст. Підтвердженням цьому є наукова діяльність відомого дослідника. Робота вченого була різноплановою. Він досліджував стародавню історію Волині від епохи палеоліту до епохи заліза, займався виявленням, фіксацією і збереженням пам'яток матеріальних культур, розвивав палеонтологічні студії, вивчав сакральне мистецтво Волині, Галичини, Лемківщини, писав історико-краєзнавчі нариси про міста та містечка України, зокрема, Шумськ, Кременець, Червень, Володимир-Волинський. На професійному рівні його також цікавила гідрологія, історична картографія.

Учений склав 12 унікальних карт Волині та Волинського Полісся, займався складанням бібліографії з аналізом європейської літератури. Олександр Миколайович цікавився музеєзнавством. З метою популяризації української історії, історії Волині друкувався в наукових збірниках, часописах, таких як «Наша культура», «Наш світ» та ін. Ученим було проаналізовано величезний пласт української історії. Своє європейське бачення він неодноразово доводив, виступаючи на різноманітних міжнародних конференціях, конгресах. Кожному непересічному європейцю він намагався довести, що українці є великою європейською нацією з самобутніми історією, культурою, мистецтвом.

У нашій роботі ми намагалися показати здобутки вченого при вивченні давньої історії України, розпочинаючи від палеоліту, включаю-

чи енеоліт, римську добу в історії України та ранньослов'янський період.

Досліджуючи знахідки кам'яного віку на Волині, вчений дійшов висновку, що ця епоха в згаданому регіоні мала свої особливості, була тривалішою. Особливий наголос науковець робить на кількох археологічних культурах, зокрема, культурі шнурової кераміки, представники якої, приручивши коня, перейшли до осілого способу життя, вчений аналізує кераміку цієї культури, акцентуючи увагу на особливому способі оздоблення глиняного посуду – по мокрій глині за допомогою шнурку. Також Цинкаловський вивчав культуру стіжкової кераміки, культуру кулястих амфор і лійчастого посуду – кожна з них репрезентована на теренах історичної (старої) Волині численними знахідками.

Заслуга Олександра Цинкаловського у дослідженні палеоліту полягає ще й у відкритті ним у 1937 р. палеолітичної стоянки поблизу гори Куличівка (поблизу Кременця на Тернопіллі). У повоєнний час цю стоянку досліджували інші археологи і виявили до 500 тисяч кремінних знарядь, кістки палеолітичних тварин, залишки вогнища. По суті, Олександр Миколайович був першим у науковому світі України, хто підняв цю оселю давньої людини до рівня всебічного вивчення.

Аналізуючи епоху енеоліту, археолог виявив поселення трипільської культури у с. Бодаки над Горинем. Значення цієї знахідки важко переоцінити, адже трипільська культура належить до яскравих і ще повністю не досліджених культур давньоевропейської історії. Учений виявив більше двадцяти знахідок трипільської культури, усього ж трипільське населення на теренах України сягало до 1 млн осіб. Дослідження археолога важливі, адже трипільська культура мала вплив на подальшу історію України, а орнаменти трипільської кераміки потребують глибшого вивчення, враховуючи специфіку космогонії, фольклору, міфології і світогляду цих носіїв скотарсько-землеробської культури.

У праці «Річка Прип'ять та її допливи» дослідник виявив себе як ґрунтовний знавець гідрології, показавши значення водних артерій історичної Волині для розвитку міжнародної торгівлі, зокрема, з римськими колоніями.

Доказом цьому є археологічні знахідки – рештки бурштину, який йшов на імпорт, римські монети і медальйони. Учені ХХІ ст. також досліджували римський слід в історії України і методологічною базою для них стали результати пошуків Цинкаловського щодо згаданої тематики.

Історик не залишив поза увагою й ранньослов'янський період. Учений досліджував пшеворську, зарубинецьку, черняхівську археологічні культури – найзначніші у ранньослов'янській історії. Також, беручи за основу дослідження грецьких і римських та навіть арабських істориків і географів, прийшов до висновку про слов'янське походження антів.

Окрім того, вчений був першим з істориків ХХ ст., хто розпочав фахово досліджувати Зимненське городище – унікальну багатощарову пам'ятку археології, де залишки людської життєдіяльності датуються VI тис. до н. е. У Зимненському городищі знайдено чимало артефактів празько-корчацької культури. Після Цинкаловського городище у Зимному досліджувало багато українських і польських археологів.

Унікальність Цинкаловського як вченого полягає в надзвичайній багатогранності його наукових пошуків, насамперед, як археолога, але також як фольклориста, нумізмата, релігієзнавця, мистецтвознавця, літератора, дослідника топоніміки і сфрагістики, історика-архівіста і цей перелік можна продовжувати.

Фактично, Олександр Миколайович Цинкаловський здійснив великий науковий подвиг – сам виконав широкий спектр історико-краєзнавчих та археологічних досліджень, які в наш час вивчають цілі наукові установи і інституції.

Тому про нього можна сказати словами художника і мислителя Миколи Реріха: «Справжній син своєї Батьківщини – це той, хто прагне її покращення і вдосконалення».

Цинкаловський вивчав, досліджував і цим самим зберігав для нащадків скарби української історії. Як відомо, усі цивілізовані держави лише тому роблять поступ вперед, що одночасно з впровадженням новітніх технологій бережуть і вивчають своє минуле. Учений присвятив цьому своє життя. Похований у Варшаві на православному цвинтарі Воля. Останніми словами вченого стали слова: «Я дуже сумую за тобою (сестрою), а ще більше – за Україною...».

Джерела та література

1. Бобак О. Час відкривати істину. – Луцьк, Волинська обласна друкарня, 2008–109с.
2. Бобак О. Родовід Олександра Цинкаловського – патріарха волинського краєзнавства // *Минуле і сучасне Волині та Полісся. Олександр Цинкаловський і край. Науковий збірник. Випуск 27.* – Луцьк, 2008.
3. Петруніна О. Олександр Цинкаловський і Волинь // *Минуле і сучасне Волині і Полісся. Олександр Цинкаловський і край. Науковий збірник. Вип. 27.* – Луцьк, 2008.
4. П'ясецький В. Володимир Олександра Цинкаловського // *Минуле і сучасне Волині і Полісся. Олександр Цинкаловський і край. Науковий збірник. Вип. 27.* – Луцьк, 2008.
5. Шейчук М. Олександр Цинкаловський – історик, археолог, етнограф, дослідник Волині та України // *Минуле і сучасне Волині і Полісся. Олександр Цинкаловський і край. Науковий збірник. Вип. 27.* – Луцьк, 2008.
6. Цинкаловський О. Княжий город Володимир. – Львів, 1935. – 111 с.
7. Цинкаловський О. Стара Волинь і Волинське Полісся. Т. 1, 2. – Вінніпег, 1984.

Олександр Цинкаловський Фото з архіва автора

Наукове видання

ГАРДАРІКА

*Матеріали
Всеукраїнського конкурсу науково-популярних статей*

Комп'ютерна верстка *А. Т. Гринченка*

Підписано до друку з оригінал-макета 23.03.2015.
Формат 60×84 ¹/₁₆. Папір офсетний. Гарнітура Times.
Обл.-вид. арк. 12,46. Ум. друк. арк. 14,65. Вид. № 1211.
Тираж 150 прим.

Видавництво «Право» Національної академії правових наук України
та Національного юридичного університету
імені Ярослава Мудрого
Україна, 61002, Харків, вул. Чернишевська, 80а

Сайт: www.pravo-izdat.com.ua
E-mail для авторів: verstka@pravo-izdat.com.ua
E-mail для замовлень: sales@pravo-izdat.com.ua
Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи
до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів
видавничої продукції — серія ДК № 4219 від 01.12.2011 р.

Для нотаток
